

«Միտք» վերլուծական կենտրոն

Հայոց հյուսիսային դարպասները.

ՋԱՎԱԽՔ

ԼՈՌԻ

(հողվածների ժողովածու)

2

Երևան
«Միտք» վերլուծական կենտրոն
2009

ՀՏԳ- 941 (479.25) : 327
ԳՄԴ- 63.3 (2Հ) + 66.4
Հ 282

*Խմբագիր և առաջաբանի հեղինակ՝ քանասիրական
գիտությունների թեկնածու,
«Արևմտահայոց հարցերի ուսումնասիրության կենտրոն»
գիտահետազոտական հիմնադրամի տնօրեն
Հայկազուն Ավրեցյան*

Հ 282 Հայոց հյուսիսային դարպասները. ՋԱՎԱԽՔ, ԼՈՌԻ:
Հոդվածների ժողովածու - Եր.: «Միտք» վերլուծական
կենտրոն, 2009.- ... էջ:

*Ներկայացվող հոդվածների ժողովածուն իր մեջ ամփոփում է Հայաստանի
հյուսիսային ծայրագավառների մասին տարաբնույթ տեղեկություններ: Այդ
գավառներն այսօր ամբողջովին կամ մեծամասամբ իրերի բերումով ներառ-
ված են ներկա Վրաստանի կազմում: Վերջիններիս պայմանական անցյալի և
քաղաքական ներկայի մասին ճշգրիտ և միջազգային իրավական նորմերի լույ-
սի ներքո լուսաբանումը ուղղորդում է Վրաստանի հետ ներկայում և ապագա-
յում հարաբերությունների կառուցման գործընթացում և տալիս շար հարցերի
պատասխաններ:*

*Ձալախք և Լոռի պարմաշխարհագրական տեղանուններն այսօրեղ սրա-
ցել են քաղաքական բովանդակություն և համապատասխանաբար տարածվել
Հայաստանի հյուսիսային մի շարք գավառների վրա:*

*«Հայոց հյուսիսային դարպասները. ՋԱՎԱԽՔ, ԼՈՌԻ» հրատարակությու-
նը, իր մեջ ներառելով համապատասխան թեմաներով աշխարհակարգեր, լինելով
է շարունակական:*

ԳՄԴ- 63.3 (2Հ) + 66.4

ISBN 978-99941-2-279-0

© «Միտք» վերլուծական կենտրոն, 2009թ.

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Վրաստանի վարած ազգային քաղաքականության բացարձակ պարտությունը Արխազիայում և Հարավային Օսեթիայում, դիմագրաված դվարությունները երկրի այլ տարածքներում, հատկապես հայերով ու ադրբեջանցիներով համախումբ բնակեցված տարածքներում, ինչպիսիք են մասնավորապես Մեսխեթ-Ջավախքն ու Քվեմո Քարթլին (Հյուսիսային Լոռին), նորանոր հարցեր են առաջադրում, ո-

րոնց լուծումները կարող են արմատապես փոխել տարածաշրջանի ոչ միայն ժողովրդագրական պատկերը, այլև՝ քաղաքական քարտեզն ու ուժերի հարաբերակցությունը: Բանն այն է, որ այս հարցերի լուծման համար Վրաստանը չունի ոչ դեմոգրաֆիական, ոչ քաղաքական, ոչ տնտեսական, ոչ էլ ռազմական համարժեք կարողականություն: Վիճակը բարդանում է նրանով, որ նշված խնդիրների լուծման մեջ պակաս շահագրգիռ չեն թե Վրաստանի, այսպես կոչված, ռազմավարական դաշնակիցներ Ադրբեջանն ու Թուրքիան, թե քաղաքական հակառակորդ Ռուսաստանը:

Ներկայացվող գրքում կան խիստ ուշագրավ վերլուծություններ ու եզրակացություններ, որոնք բացահայտում են պատմականորեն ժառանգված և առայժմ վերջնական լուծում չստացած այս հարցի նոր շերտեր, նոր կնճիռներ, փորձում ուրվագծել զարգացումների հեռանկարներն ու քաղաքական հետևանքները:

Հաշվի առնելով շահագրգիռ կողմերի գաղտնի ու բացահայտ պայքարի դրսևորումներն ու դրանց հետևանքով ձևավորված արդի իրողությունները՝ կարելի է կատարել հետևյալ հաստատումները.

- Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի սահմանների հատման արեալը վերածվել է այն բնակեցնող ժողովուրդների և նրանց պայքարը կազմակերպող և ուղղորդող պետությունների դիմակայության թատերաբեմի:
- Այդ պայքարը հիմնականում ընթանում է ռազմավարական դաշնակիցների՝ մի կողմից՝ Վրաստանի, մյուս կողմից՝ Ադրբեջանի և սրա մերձավոր դաշնակից Թուրքիայի միջև:
- Ստեղծված կացության մեջ շրջանի ժողովրդագրական պատկերի փոփոխության միջոցով Վրաստանի իշխանությունները փորձում են

փոխել ուժերի հարաբերակցությունը և, ամբողջությամբ վերցրած, աշխարհաքաղաքական վիճակը:

- Ժողովրդագրական պատկերի փոփոխությանն ուղղված քաղաքականությունը հաջողություններ է արձանագրում Մեսխեթ-Ջավախքից և հատկապես Քվեմո Քարթլիից հայերի դուրսնղման կամ նրանց ձուլման գործում, սակայն գոնե առայժմ պարտվում է թուրքական տարրի /ադրբեջանցիների/ դուրսնղման կամ նրա թվի նվազեցման հիմնական ճակատում:
- Ռուսաստանը Քվեմո Քարթլիի թրջությանը դիտում է որպես Վրաստանը թուլացնող, ապակայունացնող գործոն, որի միջոցով խիստ հավանական է Վրաստանի հերթական մասնատման հնարավորությունը՝ հոգուտ Ադրբեջանի կամ Թուրքիայի:

Ինքնին հասկանալի է, որ իրադարձությունները զարգանում են ի վնաս Վրաստանի ազգային անվտանգությանն ու տարածքային ամբողջականությանը: Կասկածից դուրս է նաև, որ Վրաստանի իշխանությունները լավ են հասկանում վիճակի լրջությունը. Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև ամենակարճ և թույլ օղակը Քվեմո Քարթլին և Մեսխեթ-Ջավախքն են. առաջինը՝ հիմնականում թուրքաբնակ, երկրորդը՝ հիմնականում հայաբնակ: Վրացական տարրը այս շրջաններում փոքրամասնություն է: Վրաստանի իշխանությունները թե 1918-20 թթ., թե խորհրդային շրջանում, թե վերանկախացումից հետո չկարողացան լուծուել Քվեմո Քարթլիի թրջության հարցը, բայց հաջողությամբ հայաթափեցին այն և նույն անհեռատես քաղաքականությունն են իրականացնում այսօր Ջավախքում: Այստեղ արտառոցն այն չէ, որ երբեմի փոքրաթիվ թուրքական բորչալու ցեղն այսօր շրջանում մեծամասնություն է, այլ այն, որ Վրաստանի մայրաքաղաքի գրեթե արվարձան հանդիսացող տարածքում վրաց տարրը ի վիճակի չէրավ ամրապնդվելու և մեծամասնություն կազմելու:

Կույր հակահայկականությամբ տառապող վրաց քաղաքական վերնախավը միշտ գերնպատակ է համարել և այսօր էլ համարում է տարածաշրջանի հայաթափումը՝ հայերի ձուլման կամ դուրսնղման ճանապարհով. սա գուցե հասկանալի լիներ, եթե հայերի փոխարեն այդ շրջաններում ամրապնդվեր ու մեծանար վրաց տարրը: Բայց այսօր պատկերը բոլորովին այլ է. պատմականորեն ձևավորված հոգեբանությամբ վրացիները թե Ջավախքը, թե Յուսիսային Լոռին /Քվեմո Քարթլին/ միշտ համարեցին Սոմխեթի /Յայաստան/ և չկարողացան այն վրացացնել /այստեղ դերակատար են տարբեր գործոններ՝ պատմական հոգեբանություն, ժողովրդագրական ռեսուրս, մշակութային, տնտեսական, կլիմայական և այլն/: Ավելին՝ Վրաց պետական-քաղաքական վերնախավը իր անհեռատես քաղաքականության հետևանքով ամեն պայման

ստեղծեց հայաթափվող այս շրջաններում թուրքական տարրի աճի, ամրապնդման ու հզորացման համար:

Այսօր կարող ենք արձանագրել, որ Վրաստանը, չնայած Քվեմո Քարթլիում վրացական տարրի աճին ու ամրապնդմանն ուղղված մեծ ջանքերին, ըստ էության անգոր է կասեցնելու թուրքական սողացող էքսպանսիան, որը կազմակերպականորեն ուղղորդվում և քաղաքականորեն ու տնտեսապես մեծ աջակցություն է ստանում Բաքվի ու Անկարայի կողմից:

Փաստորեն այս տարածքում կազմելով բացարձակ մեծամասնություն՝ բորչալու թուրքերն ընդհուպ մոտեցել են մի կողմից՝ Վրաստանի մայրաքաղաք Թբիլիսիին, մյուս կողմից՝ Մեսխեթ-Ջավախքի սահմաններին. Ծալկայի շրջանում արդեն բնակվում է ավելի քան 2000 թուրք: Ակնհայտ է, որ վաց իշխանությունները դաս չեն քաղել Քվեմո Քարթլիի թրջացումից և այսօր էլ ամեն ջանք գործադրում են Ջավախքը հայաթափելու համար, որտեղ արդեն Եւրոմիության, Թուրքիայի և Ադրբեջան քաղաքական ու տնտեսական աջակցությամբ բնակություն են հաստատում մեսխեթի Թուրքերը:

Ադրբեջանը, հետևաբար՝ կասպիական ողջ ավազանը Թուրքիային ու Եւրոպային միացնող բոլոր կոմունիկացիաներն անցնում են Քվեմո Քարթլիով և Վրաստանի այլ թուրքաբնակ վայրերով՝ Ախալցխայի շրջանում մասամբ ներառնելով հայկական բնակավայրեր: Վրաց-ռուսական հնգօրյա պատերազմը ցույց տվեց, որ վրացական իշխանություններն ի վիճակի չեն ապահովելու այդ կոմունիկացիաների անվտանգությունը: Ուստի առնվազն Բաքու-Ջեյհան նավթամուղի պաշտպանությունը վաղ թե ուշ կստանձնեն թուրքական զինված ստորաբաժանումները /հնարավոր է՝ այլ երկրների մասնակցությամբ/, որով ավարտական փուլ կմտնի պանթուրքիստական նոր ճանապարհի շուրջ թրքական հզոր շերտի ձևավորման գործընթացը:

Եթե տարածաշրջանում ռազմավարական կարևոր դիրք ունեցող Յուսիսային Լոռու /Քվեմո Քարթլի/ կորուստով Յայաստանը կորցրել էր վերահսկողությունը ռազմավարական ճանապարհների վրա և կախյալ վիճակում էր Վրաստանից, արդի զարգացումների հետևանքով ոչ հեռու ապագայում Ադրբեջանից ու Թուրքիայից նման կախվածության մեջ կհայտնվեն թե Յայաստանը, թե Վրաստանը:

Գաղտնիք չէ, որ տարածաշրջանում Վրաստանի դերակատարությունը հիմնականում կարևորվում է վերոնշյալ շրջաններով անցնող ռազմավարական նշանակություն ունեցող կոմունիկացիաների շնորհիվ, որոնց վրա վերահսկողությունը կորցնելուց հետո Վրաստանը ոչ միայն կկորցնի իր քաղաքական նշանակությունն ու կշիռը, այլև անխուսափելի կդառնա լավագույն դեպքում թուրքաբնակ հարավային տարածքներ:

րի կորուստը: Վրաստանի հերթական մասնատումը վտանգի տակ կղնի այդ պետության գոյությունն ընդհանրապես:

Գործընթացների նման զարգացումները անխուսափելիորեն կհարվածեն նաև Հայաստանի պետականության անվտանգությանը, որը մի շարք հարցերում պայմանավորված է միասնական, կայուն, տնտեսապես հզոր և կանխատեսելի Վրաստանի գոյությամբ: Տարածաշրջանում միակ պետությունը Հայաստանն է, որին հարկավոր է միասնական և կայուն Վրաստանը: Օբյեկտիվորեն ամեն ինչ խոսում է այն մասին, որ նույն վերաբերմունքը պետք է ունենար Վրաստանը Հայաստանի նկատմամբ, ինչը պայմանավորված է երկու երկրների ռազմավարական շահերով: Ուստի երկուստեք դեռևս պետք է պարզեն, թե հայ-վրացական փոխհարաբերությունների օրակարգը ինչու է հակասում երկու պետությունների՝ օբյեկտիվորեն համադրվող շահերին, և ովքեր ու ինչ նպատակով են ձևավորում այդ օրակարգը:

- Իսկ մինչ այդ սթափ տրամաբանությունը պահանջում է, որ՝
- Վրաստանի իշխանությունները հիմնովին վերանայեն Քվեմո Քարթլիի և Սամցխե Ջավախքի հայության նկատմամբ վարած քաղաքականությունը:
- Երկրի միասնականության գերակա շահը չստորադասեն վաղանցիկ անեական տնտեսական շահին, որը Վրաստան է ներթափանցում երկրի մասնատման քողարկված ու հեռահար ծրագրով:
- Հայաստանի և Վրաստանի համատեղ ջանքերով ու ներդրումներով Մեսխեթ-Ջավախքում և Քվեմո Քարթլիի հայ-վրացական բնակավայրերում և Հայաստանի սահմանամերձ տարածքներում ստեղծվի առևտևատնտեսական համագործակցության ազատ գոտի՝ հայ-վրացական տնտեսվարող սուբյեկտներին մեծ արտոնություններ շնորհելով, ինչը կդառնա հայ-վրացական համագործակցության ու կայուն փոխհարաբերությունների իրական երաշխիք:
- Ընդհանրապես հայ-վրացական քաղաքական և, հատկապես, տնտեսական հարաբերությունները բարձրացվեն նոր՝ բարձր փոխ-շահավետության մակարդակի:

Այսօր ակնհայտ է, որ Վրաստանի իշխանությունները, նույնիսկ բազմաթիվ խոչընդոտներ ստեղծելով, չեն կարողանում կասեցնել հարավային շրջանների թուրք տարրի ոչ թվական աճը, ոչ տնտեսական զարգացումն ու հզորացում, ոչ էլ անջատողական նկրտումները: Այդ բանը օբյեկտիվորեն չեն կարող անել Հայաստանի իշխանությունները: Բայց դեռևս ջանքերը համատեղելու և քաղաքական հեռատեսություն դրսևորելու հնարավորություն ունեն թե Հայաստանը, թե Վրաստանը:

Վաղը ուշ կլինի...

ԲԱԺԻՆ 1

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԱԴՐԲԵՋԱՆՑԻՆԵՐԸ. ԱԿՏԻՎ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐԿԱՐ ՍՊԱՍՎԱԾ ԱՊՍԱՍԲՈՒԹՅԱՆԸ

Էդուարդ Աբրահամյան
*«Միտք» վերլուծական
կենտրոնի փորձագետ,
պարմասկան գիտությունների
քեկնածու*

Անկախություն ստանալու գործընթացում Վրաստանը բախվեց «ազգային կոնֆլիկտ» կոչվող լուրջ էթնոքաղաքական խնդրի հետ: Երկրում կոնֆլիկտների զարգացման պատճառ դարձան էթնիկական մշտական և շարունակական «դուրսմղումները» և ասիմիլյացիոն երկարաժամկետ ու փուլային նախագծերի իրականացումը, որը տեղի էր ունենում վրացի խորհրդային և հետխորհրդային պաշտոնյաների, ինչպես նաև ազգային-հասարակական առաջնորդների և ակտիվիստների ձեռքով: Անընդհատ օգտագործվող տարբեր ասիմիլյացիոն մեխանիզմները, զանգվածային ճնշումները և ոտնահարումները ազգային հողի վրա զինված դիմադրության պառճառ դարձան՝ նպատակ հետապնդելով ազատվել վրացական էթնոքաղաքական ցանկացած ներկայությունից այն տարածքներում, որը արխագները և օսերը համարում էին իրենց հնամենի հայրենիքը:

Վրաստանը՝ որպես խորհրդային ժամանակաշրջանում արիեստականորեն ստեղծված պետական կազմավորում, և վրացական

սոցիումը, ունենալով էթնոհոգեբանական անտագոնիզմի դարավոր համալիր հիմքեր վրացական պետության տարածքում կոմպակտ բնակություն հաստատած այս կամ այն ազգության մշակութային-կենցաղային ինքնակայության նկատմամբ, պատճառ են հանդիսանում մոտ ապագայում էթնոտարածքային անկման շարունակականության համար:

Վրացական պետությունը վերջին 100 տարվա ընթացքում անգամ չեն չհանձնել չի փոխել էթնոկրոնական քաղաքականության բազան երկրի ոչ վրացի բնակչության նկատմամբ, բայց և ամեն կերպ ձևափոխել են այն՝ հասցնելով մինչև մեր օրերը: Մասնատման, նոսրացման, ծուլման և դուրսմղման քաղաքականությունը տարիներ շարունակ չի փոխվել, սակայն արխագների և օսերի հետ ունեցած կոնֆլիկտներից հետո վրացական կողմը ձևափոխել է ընդամենը իր քաղաքականության ավանդական մեթոդներից մի քանիսը:

Ոչ մեկի համար գաղտնիք չէ, որ ոչ վրացի ժողովուրդների նկատմամբ վարած քաղաքականության հիմնական օբյեկտները հայերն ու ադրբեջանցիներն են, որոնք կոմպակտ կերպով բնակվում են Սամցխե-Ջավախքում և Քվեմո-Քարթլիում: Վրաստանի հակահայ քաղաքականության մասին խոսել և գրել են բազմիցս, ինչն էլ պատճառ է դարձել երկրի ադրբեջանցիների հանդեպ վրացական քաղաքականության հետազոտությունների և վերլուծությունների համար, ինչպես նաև ադրբեջանական էթնոքաղաքական գործոնի դրսևորման դետալների և հարևան շահագրգռված պետությունների համար նշանակության բացահայտման համար:

Ադրբեջանական էթնոքաղաքական գործոնը պոտենցիալ ասպեկտում հանդիսանում է հզորացող ու ագրեսիվ և իրենից ներկայացնում է ոչ թե համախումբ ինքնավար երևույթ, այլ, այսպես կոչված, թուրանական գեոքաղաքական ուսմունքի հզորացման ու բարձրացման, ամրապնդման և ընդհանրացման մեխանիզմի մի մաս: Այլ կերպ ասած՝ ադրբեջանական Բորչալուն չի հանդիսանում առանձին, կղզյակային հատված Կովկասում, որն ունի բացառապես իր պրոբլեմային ոլորտը՝ չխաղալով որևէ գլոբալ դեր, այլ հանդիսանում է համաթուրքական գլոբալ խնդիրների շահերի հզորացման կարևոր օբյեկտ՝ մասնավորապես Թուրքիայի և Ադրբեջանի համար: Թուրքիայի և Ադրբեջանի քաղաքական վերնախավերի համար ադրբեջանական Բորչալուն գեոռազմավարական պլանում հանդիսանում է այլընտրանքային բախումնային էթնոաշխարհագրական միջանցք, որն ապագայում հաջողությամբ կարող է դառնալ

էթնոքաղաքական, մշակութային-տնտեսական կապող օղակ Անատոլիայի թուրքերի և կովկասյան տարածաշրջանի թուրքական էթնոքաղաքական սոցիումի միջև:

Վրաստանում ադրբեջանական գործոնի ուժեղացումը Թուրքիայի և Ադրբեջանի համար շահավետ է շատ ասպեկտներում: Աշխարհագրական պլանում վրացական Քվեմո Քարթլի տարածաշրջանը, որտեղ կոմպակտ կերպով բնակվում են ադրբեջանական թուրքերը, գտնվում է վրացական պետության մայրաքաղաքին շատ մոտիկ, ինչը ռազմավարական պլանում և հոգեբանական տեսանկյունից կարող է վրացական հասարակության վրա մշտական հոգեբանական ճնշման դեր խաղալ: Ելնելով սրանից՝ վրացական հասարակությունը ադրբեջանական գործոնի հզորացման դեմ վարում է յուրահատուկ քաղաքականություն, որը տարբերվում է Սամցխե-Ջավախքի հայերի նկատմամբ վարած քաղաքականությունից: Բացի այդ՝ վրացական քաղաքական վերնախավը ազգային քաղաքականության մեջ հիմնական սուբյեկտ է համարում ոչ թե Սամցխե-Ջավախքի հայերին, որոնք, նրա կարծիքով, ընդամենը մի քանի տասնամյակ հետո կդադարեն գոյություն ունենալ որպես պետության ամբողջականության համար վտանգավոր գործոն, այլ հենց երկրի ադրբեջանցիներն, որոնք այսօր արդեն կարող են լուրջ գլխացավանք դառնալ պաշտոնական Թբիլիսիի համար:

Այն ժամանակ, երբ Սամցխե-Ջավախքի էթնոքաղաքական և կրոնական միկրոկլիման Վրաստանի հակահայկական քաղաքականության արդյունքում ինչ-որ 17-18 տարիների ընթացքում աստիճանաբար կդադարի գոյություն ունենալ որպես զուտ հայկական գեոստրատ¹, Քվեմո Քարթլի գեոռազմավարական տարածաշրջանը, որը Կովկասում լուրջ էթնոքաղաքական գործոն է հանդիսանում, ելնելով իր զուտ ադրբեջանական էթնոկրոնական դիմագծից, ընդամենը հզորանում է և աստիճանաբար նշանակալից դեր է խաղում այս կամ այն երկրի տարածաշրջանային քաղաքականության մեջ:

Սկզբի համար դիտարկենք տարածաշրջանային հիմնական խաղացողներին, որոնք ունեն իրենց գեոքաղաքական շահերը և խնդիրները Վրաստանում և ունեն տարբեր (էթնոմշակութային,

1 Գեոստրատա տերմինը (հունարեն՝ Geo-երկիր, Stratum- տարածություն), որը շարահյուսական ստուգաբանական ուղղակի հոմանիշներով նշանակում է «երկիր և աշխարհագրական տարածք, որը իշխում է անմիջականորեն նրա շուրջ տեղի ունեցող գործընթացներին և իրադարձություններին»:

տնտեսական, քաղաքական) շահեր և խնդիրներ ադրբեջանաբնակ տարածաշրջանի վերաբերյալ: Սրանք նախ և առաջ Թուրքիան և Ադրբեջանն են, ինչպես նաև Ռուսաստանը՝ որպես Վրաստանի առաջնահերթ հակառակորդ և հենց ինքը՝ Վրաստանը, որը նպատակ է հետապնդում դուրս մղել ադրբեջանական ազգային տարրին, տեղական ոչ վրացի բնակչությանը, աստիճանաբար խեղաթյուրել ազգային ինքնագիտակցությունը, տարածաշրջանում էթնոքաղաքական գործընթացների զարգացման միտումների նկատմամբ համատեղ կոորդինացիա և հսկողություն սահմանել: Նշանակալից է այն փաստը, որ, ի տարբերություն հայերի, որոնց նկատմամբ Վրաստանը իրականացնում է, այսպես կոչված, «նոսրացման» քաղաքականություն, որին հետևում են հայկական սոցիումի կրոնապես վրացականացման փորձերը, ադրբեջանցիների նկատմամբ նման քաղաքականությունը Թբիլիսիի կողմից բացառվում է: Այստեղ իրականացվում է Քվեմո Քարթլի տարածաշրջանի ռազմավարական կարևոր կետերում վրացական անկլավների հզորացման պլանը, տեղական իրավապահ մարմինների հզորացումը: Չարմանալի չէ, որ Չարավային Օսեթիայից վրացի փախստականների մեծ մասը հիմնականում բնակություն է հաստատել Քվեմո Քարթլիի հայաբնակ տարածքներում, որոնք, ինչպես և վրացական բնակավայրերը, գտնվում են անկլավային վիճակում: Քվեմո Քարթլիի հայաբնակ տարածքները փախստականներով բնակեցնելու քայլերով երկրի ղեկավարությունը առաջին հերթին փորձում է ուժեղացնել տարածաշրջանի մնացած հայ բնակչությանը վրացական սոցիումին ձուլելու գործընթացը, ինչն իր հերթին ընդամենը կհզորացնի վրացական ներկայությունը²:

Վրացի փախստականներին հայաբնակ վայրերում բնակեցնելու քաղաքական որոշումը, հետագայում ձուլման գործընթացի արա-

2 Նշենք, որ էթնոկրոնական «նոսրացման» միջոցով հայերին ձուլելու նման փորձարկում կատարվել է 1930-1960 թթ.: Բացի այդ, հայերի ձուլման հարցում վրացական կողմի փորձի խոսում փաստ կարելի է համարել Կախեթի կամ Չարավային Օսեթիայի հայերի նկատմամբ վարած քաղաքականությունը: Վրացական Թամարաշենի գյուղը, որը գտնվում է Չարավային Օսեթիայում, վրացական կողմի համար նույնպես ուներ ռազմավարական նշանակություն: Այն իշխում էր Ցխինվալի բարձունքների մի մասին, սակայն բնակեցված էր հայերով: 1940-50-ական թթ. ընթացքում Թամարաշենի գյուղը բնակեցվեց նաև վրացիներով: Միջէթնիկական ամուսնությունների և կրթական քաղաքականության հետևանքով գյուղի հայերը ամբողջովին ձուլվեցին:

զացմամբ, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ դեմոգրաֆիկ պլանում ինչ-որ կերպ Քվեմո Քարթլիի ադրբեջանցիների ավանդական բարձր ծնելիությանը դիմակայելու փորձ:

Ելնելով պաշտոնական թբիլիսիի ամենահնարավոր փորձերից՝ դեմոգրաֆիկ պլանում դիմակայել ադրբեջանական ազգային փոքրամասնության ընդհանուր աճին, Վրաստանը ի վիճակի չէ հակադարձել հավասարաչափ բնակեցման և թուրքական ազգային տարրը հարավային Վրաստանի տարածքում սփռելու թուրք-ադրբեջանական նախագծերին: Տվյալ պահին կարելի է հաստատել ադրբեջանական ազգային տարրի էթնոքաղաքական տարածման փաստը Ծալկայի շրջանում, որտեղ կոմպակտ կերպով հայեր են բնակվում, նաև թելավի և Կախեթի շրջանների ուղղությամբ, որոնք սահմանակից են ինչպես Ադրբեջանին, այնպես էլ Քվեմո Քարթլիին: Այսպիսով՝ եթե Սամցխե-Ջավախքի հայերը լիակատար անգործունակության, զանգվածային վրացականացման և ապագործունացման պատճառով դնում են տարածաշրջանի նշակությանը և տարածքային ինքնավարության հարցը, ապա ադրբեջանցիները, ընդհակառակը, Քվեմո Քարթլիի ինքնավարությունը չեն համարում շահավետ որոշում: Սրա պատճառը հենց ակտիվ տարածումն ու դեմոգրաֆիկ ցուցանիշներն են: Եթե Քվեմո Քարթլիի Մառնեուլի, Գարդաբանի, Բոլնիսի և Դմանիսի շրջաններում ադրբեջանցիները բացարձակ մեծամասնություն են կազմում, ապա Վրաստանի Սագարեջոյի, Լագոդեփի, Կախեթի շրջաններում ադրբեջանցիները կազմում են ընդհանուր բնակչության գրեթե կեսը: Հաշվի առնելով այն փաստը, որ Վրաստանում համընդհանուր ճանաչում ունեցող և ակտիվ քաղաքական ադրբեջանական շրջանը հենց Քվեմո Քարթլին է, ապա տարածաշրջանի ինքնավարության հարցը և նրա հետագա պահանջն ընդամենը կսահմանափակի նրա արեալը և չի կարող տարածվել Վրաստանի ադրբեջանաբնակ մյուս տարածքների վրա, առավել ևս, որ ձուլման գործընթաց գրեթե չկա, իսկ ծնելիությունը ադրբեջանցիների մոտ ավելի բարձր է, քան վրացիների մոտ: Այլ կերպ ասած՝ ադրբեջանական կողմը մնում է այն դիրքորոշմանը, համաձայն որի՝ ինչու պահանջել Քվեմո Քարթլիի համար ինքնավարություն և դրանով սահմանափակել իրեն 4 կամ 5 շրջաններում, եթե մոտ ապագայում հնարավոր կլինի հավակնել լրացուցիչ ևս 5 շրջանների, որտեղ այդ ընթացքում ադրբեջանական բնակչությունը կդառնա մեծամասնություն:

Բացի քիչ թե շատ ադրբեջանաբնակ տարածաշրջաններից՝ մի շարք շահագրգիռ կողմեր ամեն կերպ նպաստում են ադրբեջանա-

կան համաչափ տարածմանը այնպիսի շրջաններում, ինչպիսին Ծալկան է, որտեղ բնակչության մեծամասնությունը, հույների զանգվածային արտագաղթից հետո, կազմում են հայերը (մոտավորապես 11.000 մարդ³): Գոյություն ունեն Ծալկայի շրջանը ադրբեջանցիներով բնակեցնելու տնտեսական և քաղաքական մի շարք պատճառներ: Դա նախ՝ Քվեմո Քարթլիի ստորին հատվածի հոծ բնակեցված տարածքների սակավահողությունն է, որի հետևանքով Դմանիսի և Բոլնիսի ադրբեջանական գյուղական հոծ բնակչությունը տեղափոխվում է այստեղ կամ բռնագավթում Ծալկայի հույների տները թրիակաբե բնակավայրում և մի շարք այնպիսի գյուղերում, ինչպիսիք են Լիվադը և Դաշբաշը: Բացի այդ՝ անհրաժեշտ է նշել, որ Ծալկայում բնակվող 2000 ադրբեջանցիների⁴ հիմնական մասը բնակվում է Արջևան-Սարվան, Գյոդակլար, Թեջիս և Չոլյան գյուղերում:

Ծալկայի շրջանը ադրբեջանցիներով վերաբնակեցնելուն կողմնակից է առաջին հերթին թուրքիան: Քվեմո Քարթլիում թուրքիան տարբեր քաղաքականություն է վարում, և դա զալիս է Վրաստանի նկատմամբ Անկարայի էթնոկրոնական գլոբալ քաղաքականությունից:

Նախ՝ Քվեմո Քարթլին, ինչպես նաև Մեսխունիք (Սամցխե) տարածաշրջանը, որտեղ Անկարան աջակցում է թուրք-մեսխեթցիների վերաբնակեցմանը, մասամբ թուրքաբնակ և Հայաստանը շրջանցող միակ ճանապարհն է: Քվեմո Քարթլին իր էթնոքաղաքական դրսևորումով ընդգրկում է հյուսիսից հայկական քաղաքական սահմանը, բացի այդ՝ ադրբեջանաբնակ Դմանիսի և թուրքիայի Արդահանի շրջանների միջև ձգվում է հայկական գյուղերի մի փոքրիկ շերտ, որը, բնակեցված չլինելով թուրքական էթնոքաղաքական տարրով, Հայաստանի միակ միջանցքն է:

Երկրորդ՝ Անկարան հասավ այն բանին, որ էներգակոմունիկացիաների բոլոր միջազգային տրանզիտներն անցնեն այն տարածքներով, որտեղ գերիշխում է թուրքական գործոնը կամ կգերիշխի մոտ ապագայում: Միջազգային էներգակոմունիկացիաների ներկայության փաստն ընդամենը բարձրացնում է թուրքական քաղաքական բլոկի կշիռը Արևմուտքի և Ռուսաստանի հետ փոխհարաբե-

3 2006 թվականի տվյալները տրամադրվել են Ծալկայի շրջանային զանգրբայի (նախկին կառավարություն) կողմից:

4 Տվյալները տրամադրված են 2002 թվականին Վրաստանում անցկացված բնակչության մարդահամարի արդյունքում:

սկսեցին ակտիվանալ Բվենո Քարթլիի և Կախեթի ադրբեջանական կազմակերպությունները: Այս կազմակերպությունների և ազգայնական շարժումների մի մասը ֆինանսական և քաղաքական աջակցություն է ստանում Բաքվից, իսկ մյուս մասը՝ թուրքական միջնորդական կազմակերպությունների կողմից: Դեպի Բաքու կողմնորոշած կազմակերպություններից մեկը «Յեյրաթ» («Արժանապատվություն») ազգային շարժումն է, որի ներկայացուցիչն արդեն երկար ժամանակ Ալիբալա Ասկերովն է: «Յեյրաթը» ադրբեջանական ամենահին և առաջին կազմակերպություններից մեկն է, որը Վրաստանում ադրբեջանցիների իրավունքների մասին հայտարարել է 1992 թ.: «Յեյրաթը» յուրատեսակ պլատֆորմ է Բվենո Քարթլիի և Ադրբեջանի հասարակական-քաղաքական շատ ակտիվիստների համար: Վրացական հատուկ ծառայությունները ակտիվորեն զբաղվում էին քաղաքական պլանում պոտենցիալ ակտիվիստներին «մասնատելով» և կաշառելով, որի արդյունքում շահագրգիռ կողմերի համար կամակերպությունը համարվում է անհուսալի: Բացի այդ՝ որոշ տվյալների համաձայն՝ Բաքվում մի շարք չինովնիկներ կարծում են, որ «Յեյրաթ» ազգայնական շարժման առաջնորդն ինքը համագործակցում է Վրաստանի հատուկ ծառայությունների հետ և Բվենո Քարթլիում բացահայտում է տարածաշրջանի ակտիվ երիտասարդության շրջանակների պոտենցիալ ակտիվիստներին:

Իրականում «Յեյրաթ» ազգայնական շարժումը տարածաշրջանում էթնոքաղաքական գործընթացների պատրանք է ստեղծում և իրենից լուրջ կառույց չի ներկայացնում: Ալիբալա Ասկերովը նաև Վրաստանի Խորհրդարանի պատգամավոր է և սերտ բարեկամական հարաբերություններ ունի Խորհրդարանում որոշ գործընկերների հետ, որոնք համարվում են Վրաստանի ներքին գործերի նախարար Վանո Մերաբիշվիլիի ընկերները: Որոշ տվյալների համաձայն՝ հենց այդ «ընկերներն» էլ ժամանակ առ ժամանակ պատճառ են դառնում Ջավախքի հարցերի վերաբերյալ պարոն Ասկերովի հակահայ հայտարարությունների համար: Այդ ընթացքում Ասկերովը, մինչև Բվենո Քարթլիում Ռուսաստանի ակտիվացումը, դեմ էր դուրս գալիս Սահակաշվիլիի ռեժիմին և չափերի մեջ մնալով՝ մասնակիորեն քննադատում էր Վրաստանի ադրբեջանցիների հանդեպ ղեկավարության քաղաքականությունը: Այսպիսով՝ ռուսամետ և թուրքամետ ուժերի ակտիվացումից հետո Ալիբալա Ասկերովը, որպես Բվենո Քարթլիի հասարակական-քաղաքական գործիչներից քիչ թե շատ կշիռ ունեցող անձ, մի քանի անգամ կտրուկ հայտարարություններով հանդես եկավ այն բանի վերաբերյալ, որ Վրաստանի

ադրբեջանցիները ինքնավարություն են պահանջում, և որ Վրաստանը պետք է գնա դաշնայնացման ճանապարհով:

Խիստ լարվածության պահին՝ այն ժամանակ, երբ Սամցխե-Ջավախքի և Բվենո Քարթլիի հայկական կազմակերպությունները հայտարարություն արեցին՝ Թբիլիսիից պահաջելով ինքնավարություն տալ հայերին, մեկ օր անց կտրուկ հայտարարությամբ հանդես եկավ Ալիբալա Ասկերովը՝ անմիջապես հայտարարելով, որ ադրբեջանցիները երբեք ինքնավարություն չեն պահանջել, և Բվենո Քարթլիի կազմակերպությունների անունից այդ հայտարարությունը պրովոկացիա է ու Վրաստանի թշնամիների կողմից տարածված սուտ: Ըստ երևույթին հայտնվելով տիաճ իրավիճակում, քանի որ հավանական է, որ Ասկերովը հայկական կազմակերպությունների հայտարարությունը վրացական «Մեր Աբխազիա» («Наша Абхазия») թերթի համար մեկնաբանելիս երևի թե մտածել է, որ խոսքը Բվենո Քարթլիի ադրբեջանցիների համար ինչ-որ ինքնավարության մասին է, փաստորեն ապացուցել է, որ նա ակտիվ կերպով խաղում է ոչ միայն Բաքվի հետ, այլև՝ Թբիլիսիի իր «ընկերների»:

Բայց չէ որ հենց ինքը՝ Ասկերովն էր Վանո Մերաբիշվիլիի պետապարատի հրահանգով Բվենո Քարթլիի քաղաքական կյանքի մեջ մտցրել «ռուսական պրովոկացիա» տերմինը, որտեղ արդեն ադրբեջանական ակտիվիստների բոլոր ելույթները, որոնք անշահավետ են Թբիլիսիի համար, պետք է ներկայացվեն հենց այս լույսի ներքո:

Հասարակական-քաղաքական մեկ այլ ակտիվ գործիչ է Վրաստանի ադրբեջանցիների ազգային ասամբլեայի (ՎԱԱ) ղեկավար Դաշգին Գյուլմամեդովը: Նա բավականին երիտասարդ է, կիրթ և քաղաքական առունձով պատրաստված՝ համեմատած Բվենո Քարթլիի հասարակական-քաղաքական ակտիվիստ իր ադրբեջանցի գործընկերների հետ: Դաշգին Գյուլմամեդովը ակտիվորեն համագործակցում է թուրքական համապատասխան կառույցների հետ, սակայն նա Ադրբեջանի մի քանի պետական խոշոր չինովնիկների հետ ունի բազում հակասություններ և անձնական հաշիվներ: Նա, ինչպես և շատերը, իր կարիերան սկսել է «Յեյրաթ» ազգայնական շարժումից, հետո երկար ժամանակ գործել է Բաքվում, սակայն 1999-ից անձնական խնդիրների և կոնֆլիկտների պատճառով տեղափոխվել է Վրաստան, որտեղ թուրքական ընկերների մկրտությամբ սկսել է զբաղվել հասարակական-քաղաքական գործունեությամբ: 2-3 տարվա ընթացքում Գյուլմամեդովը փաստորեն քաղաքական մեկ միավորման մեջ է կենտրոնացնում Բվենո Քարթլիի ադրբեջանցիների բոլոր ակտիվ կազմակերպությունները, իսկ 2003 թ. մարտից

Գյուլամետդովը հասավ նրան, որ Աշխարհի աղբբեջանցիների կոնգրեսը ՎԱԱ-ն ճանաչեց որպես Վրաստանի աղբբեջանցիների հասարակական-քաղաքական միակ մարմին և այն ընգրկեց իր կազմի մեջ: 2005-ից սկսած՝ թուրքական ազդեցիկ կազմակերպությունների հովանավորությամբ Դաշգին Գյուլամետդովը սկսում է, այսպես կոչված, վրացական ղեկավարության դեմ աղբբեջանական ըմբոստության քաղաքականությունը՝ փորձելով աղբբեջանական հասարակության ուղեղներում ստեղծել հակավրացական հոգեբանության բազա՝ այն տարածաշրջանների հետագա սուվերենացման և ինքնավարացման համար, որտեղ կոմպակտ կերպով բնակվում են աղբբեջանցիները:

Անկարայի օգնությամբ Դաշգին Գյուլամետդովը ստեղծում է մի շարք գրասենյակներ Թուրքիայի տարածքում (Տրապիզոն, Էրզրում), իսկ 2006 թ. հունիսին Էրզրումում կազմակերպում է Վրաստանի մահմեդականների ֆորում, որտեղ որպես հյուր հրավիրված էին Թուրքիայի բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, ինչպիսիք են Մուստաֆա Սաիդ Յազիջոլուն և Թուրքիայի վերածննդի և համագործակցության (TIKA) գործակալության համակարգողները, որոնց մեջ էր նաև Սլիխ Փոլատը՝ ԽՍՀՄ-ի դեպորտացված թուրքական ժողովուրդների խնդիրներով զբաղվող փորձագետը: Ֆորումին մասնակցում էին նաև Աջարիայի, թուրք-մեսխեթցիների և քիստինցիների պատվիրակություններ: Ֆորումի ընթացքում մասնավորապես քննարկվել է Վրաստանի մահմեդականների համակարգման հզորացման հարցը թուրք-մեսխեթցիների վերադարձի գործում: Ամենայն հավանականությամբ Դաշգին Գյուլամետդովը, իմանալով թուրք-մեսխեթցիների հարցում Թուրքիայի նպատակների մասին, ֆորումը կազմակերպելով՝ փորձել է ցույց տալ Քվեմո Քարթլիի կազմակերպության կարևորությունը այս հարցում, և այսօր նա հաջողությամբ խուսանավում է թուրք-մեսխեթցիների վերադարձի խնդիրների և Քվեմո Քարթլիի աղբբեջանցիների իրավունքների ունահարման միջև, որով էլ արժանանում է և թուրքական կողմի հավանությանն ու աջակցությանը:

2007 թ. նոյեմբերին Վրաստանում կայացած վաղաժամկետ ընտրությունների ժամանակ Դաշգին Գյուլամետդովը և իր թիմը բավականին հետաքրքիր քաղաքական քայլ կատարեցին, երբ ՎԱԱ նախագահի բոլոր թեկնածուների ներկայացման ժամանակ չաջակցեցին վրացի թեկնածուին, ինչպես երկրի ազգային մյուս փոքրամասնությունների կազմակերպությունները: Վրաստանի աղբբեջանցիների ազգային ասամբլեան ներկայացրեց նախագահի իր թեկնա-

ծուին՝ Քվեմո Քարթլիի աղբբեջանցի և հասարակական-քաղաքական ակտիվ գործիչ Ֆազիլ Ալիևին, որը, որոշ տվյալների համաձայն, Դ. Գյուլամետդովի մերձավոր բարեկամն է:

Քաղաքական պլանում սա աննախադեպ երևույթ էր Վրաստանում, երբ երկրի ազգային փոքրամասնությունը, արտահայտելով իր լիակատար անվստահությունը վրաց ժողովրդին և նրա քաղաքական ներկայացուցիչներին, հանդես է գալիս նախագահի իր թեկնածուով, ինչը Վրաստանի աղբբեջանցիների վրա մեծ տպավորություն թողեց: Ինքնագիտակցության ասպեկտում այս քայլը, իրականում, աղբբեջանական հասարակության անջատողականության առաջին գործընթացն էր, երբ նրան ներկայացնող կազմակերպություններին երկրի վրացական հասարակության ներքաղաքական հասարակական համախմբման պահին կառավարում էին ազգային զգացմունքները:

Սակայն գործընթացը կասեցվեց Գյուլամետդովի՝ այս անգամ Ֆազիլ Ալիևի հետ ունեցած նոր կոնֆլիկտների պատճառով: ՎԱԱ-ի ղեկավարին և աղբբեջանական ակտիվիստին վերաբերող վերջին տեղեկությունը եղել է սույն թվականի մարտին, երբ Աղբբեջանի ԱԱՆ-ը ձերբակալեց նրան Բաքվում: Քվեմո Քարթլիում քաղաքական գործընթացների զարգացման ձախողումից հետո թուրքական կողմը, ինչպես երևում է, խաչ քաշեց Դաշգին Գյուլամետդովի վրա, ինչով էլ կարելի է բացատրել նրա գերպասիվությունը և Աղբբեջանի իշխանությունների կողմից ձերբակալությունը: Ակնհայտ է, որ Քվեմո Քարթլիի նկատմամբ Անկարայի խաղում նա արդեն պետք չէ, և միանգամայն հավանական է, որ Վրաստանի հատուկ ծառայությունների խնդրանքով կհանձնվի Թբիլիսիին: Նշենք, որ ՎԱԱ-ն Դաշգին Գյուլամետդովի առաջ խորհրդարանում և ղեկավարությունում հստակ պահանջներ էր դնում, որոնցից հիմնականը Վրաստանի սահմանադրության փոփոխումն էր, որտեղ աղբբեջաններն, վրացերենի հետ համահավասար, պետք է պետական լեզվի կարգավիճակ ստանար: Լեզվի հարցում Դաշգին Գյուլամետդովը բազմիցս հայտարարել էր, որ պատրաստ է անգամ համագործակցել Սամսխե-Ջավախքի նմանատիպ հայկական կազմակերպությունների հետ, ինչը կարող էր եսպես ազդել ազգային փոքրամասնությունների իրավիճակի վրա, եթե նրանք սկսեին համագործակցել⁶:

Նշենք, սակայն, որ համագործակցության պատրաստականութ-

6 http://bagin.info/default.asp?Lang=_Ru&NewsID=2488&SectionID=-1&PagePosition=1&search=Дашгыл%20Гюльмамедов&mode=allwords

յան մասին հայտարարությունից անմիջապես հետո սկսեցին քաղաքական անկման գործընթացները և Բաքվում քաղաքական ակտիվիստի ձերբակալությունը:

Այս իրադարձություններին զուգահեռ՝ վերջին 8 ամիսների ընթացքում Բաքուն և Անկարան բավականին հզորացրեցին ճնշումը Վրաստանի վրա՝ նպատակ հետապնդելով հասնել երկրի «դաշնայնացմանը»: Ելնելով Թուրքիայի և Ադրբեջանի քայլերի քաղաքական շարունակականությունից՝ կարելի է ամրագրել այն փաստը, որ Բաքուն և Անկարան պահանջել և պահանջում են Թբիլիսիից՝ արգելք չհանդիսանալ ինքնավար Աջարիայի ինտեգրմանը Թուրքիային, հատուկ կարգավիճակ տրամադրել Քվեմո Քարթլիի և Կախեթի ադրբեջանաբնակ վայրերին, ինչպես նաև ակտիվացնել Վրաստանի թուրք-մեսխեթցիների հայրենադարձության հարցը:

Բացի այդ՝ հաճախացան Ադրբեջանի մեջլիսի հատուկ հանձնաժողովների և պատվիրակությունների այցերը Քվեմո Քարթլի և Թբիլիսի: Որոշ տվյալներով այս պահին կրթության նախարարությունների մեջ քննարկվում է Գուրջաանի, Սիզնախի, Թեկավի և Լագոդեխի շրջաններում ադրբեջանական դպրոցների բացման հարցը: Խորհրդարանական պատվիրակությունը, որի կազմում են պատգամավորներ Գյուլթեքին Չաջիևան, Մուսա Գուլիևը, Լալա Աբասովան և Նասիրլին, 2009 թ. սկզբին այցելել է Քվեմո Քարթլի ադրբեջանաբնակ տարածաշրջան, որտեղ հանդիպել է ինչպես տեղական իշխանությունների ներկայացուցիչների, այնպես էլ «Չեյրաթ» ազգայնական շարժման մի շարք կազմակերպությունների հետ: Լուրջ ուշադրության արժանի ամենակարևոր հարցը ոչ թե Վրաստանի ադրբեջանցիների ստանդարտ խնդիրների բարձրացումն է, այլ այն, որ պատվիրակության ներկայացուցիչներին հետաքրքրում էր բնակչության էթնոհոգեբանական վիճակը, ճնշվածության ասիտմանը և վրացական իրավապահ կառույցների աշխատանքի արդյունքները: Կարևոր է այն, որ Բուլնիսի բնակչության ներկայացուցիչների հետ հանդիպման ժամանակ խոսվել է տեղացի ադրբեջանական բնակչությանը ադրբեջանական անձնագրեր բաժանելու նախապատրաստությունների մասին, որի արդյունքում Բաքուն, Անկարայի հետ համատեղ, պատրաստում է տարածաշրջանում կտրուկ քաղաքական փոփոխություններ:

Պատվիրակության՝ հայրենիք վերադառնալուց հետո Ադրբեջանի տեղեկատվական գործակալությունները, հղում անելով երկրի ՆԳՆ աղբյուրին, հայտարարեցին, որ Բաքուն ձեռնարկում է Քվեմո Քարթլի բնակիչներին զանգվածաբար ադրբեջանական քաղաքա-

ցիություն շնորհելու գործը: Ըստ աղբյուրի՝ անձնագրերը տալուց հետո Ադրբեջանը մտադիր է Թբիլիսիից պահանջել շրջանին ինքնավարության կարգավիճակ տալ, իսկ մերժման դեպքում այնտեղ գործ կմտցնի:

Սակայն սա, ամենայն հավանականությամբ, ընդամենը Վրաստանի ռեակցիայի ստուգում էր: Չնայած սրան՝ Ադրբեջանը, Թուրքիայի հետ համատեղ, բացի տեսանելի հասարակական-քաղաքական առաջնորդներից, ստեղծում է մի շարք «անտեսանելի» կազմակերպություններ, որոնք Վրաստանի ադրբեջանցիների համար ռազմական թևի դեր են խաղում: Ռազմականացված տարբեր խմբերի պատասխանատուները շատ հաճախ քրեական հեղինակություններ են, տեղական հեղինակավոր մարզիկներ, դարաբաղյան պատերազմի մասնակիցներ:

Նման մի խումբ էլ, որը ստեղծվել և հսկվում է Ադրբեջանի հատուկ ծառայությունների կողմից, ոմն «անձեռք» Ալիի ղեկավարած խումբն է, որը Մամեյ գյուղում՝ Մառնեուլ շրջկենտրոնից ոչ հեռու, մի մարզադահլիճ ունի, որտեղ առավել պատրաստված մարզիկներին «լուսավորում են» Բորչալուում նախապատրաստվող լուրջ գործընթացների մասին: Որոշ տվյալների համաձայն՝ «անձեռք» Ալին նախկինում զբաղվել է զինամթերքի վաճառքով ու մարդկանց առևանգմամբ և տարածաշրջանի ամենահեղինակավոր քրեական անձնավորությունն է: Նշենք, որ «անձեռք» Ալին Ադրբեջանի պետական ապարատի հետ ունի լուրջ կապեր: Չայտնի է, որ Ադրբեջանի Սահմանային կոմիտեի նախագահ Այդին Ալի-օղլին հանդիսանում է «անձեռք» Ալիի մերձավոր բարեկամը: Մառնեուլ քաղաքում Քվեմո Քարթլիի սովերային առաջնորդները ունեն հասարակական վայրեր, օրինակ՝ քաղաքում հայտնի թեյատունը, որտեղ հավաքվում է նաև տեղական երիտասարդությունը: Այնտեղ հաճախ քննարկվում են քաղաքական և ռազմական բնույթի հարցեր: Թեյատնից ոչ հեռու կա մարզադահլիճ ունեցող մի շինություն, որտեղ երիտասարդությունը բռնցքամարտ է սովորում:

Որոշ տվյալներով այստեղ Բուլնիսի, Դմանիսի և Մառնեուլի շրջանի երիտասարդ ադրբեջանցիներից մի խումբ է նախապատրաստվում: Այս խումբը կազմված է մոտ 40-50 մարդուց: Բացի ձեռնամարտից՝ նրա անդամներից մի քանիսը կատարելապես տիրապետում են հրազենային սպառազինմանն ու սառը զենքին:

Քվեմո Քարթլի ադրբեջանցիների մեկ այլ ռազմականացված բջիջ է «Թուրան» միությունը, որը ստեղծվել է թուրք ակտիվիստների կողմից: Կազմակերպության ղեկավարը Ալաքսար Վալիևն է՝ ո-

որոշ տվյալներով դարաբաղյան պատերազմի մասնակից: Կազմակերպության նպատակն է Քվենո Քարթլիի հայրենասեր թուրք երիտասարդության միավորումը՝ նրա հետագա ռազմահայրենասիրական դաստիարակության համար: Կազմակերպության անդամներին ասում են, որ բորչալեցիները պետք է մշտապես պատրաստ լինեն զենք վերցնելու ինչպես հայերի, այնպես էլ վրացիների դեմ:

«Թուրանցիների» ակտիվությունը հատկապես աչքի ընկավ ռուսական ռազմաբազաների՝ Ախալքալաքից հեռանալու ժամանակ, երբ ռուս զինվորները զանգվածաբար սկսեցին աննշան գնեցրով հրազեն և զինամթերք վաճառել Քվենո Քարթլիի որոշ ադրբեջանցի ակտիվիստների: Սրանք բնավ էլ եզակի կազմակերպություններ չեն, որոնք պատասխանատու են Քվենո Քարթլիի ադրբեջանցիների ռազմական թևի պատրաստման համար այն դեպքում, եթե այնտեղ ռազմական կոմֆլիկտ սկսվի: Որպես հետևություն՝ ընդամենը կավելացնենք, որ ելնելով Մոսկվայի կտրուկ քաղաքականությունից, համաձայն որի՝ Վրաստանը որպես պետություն պետք է լինի մշտապես անկայուն վիճակում, ռուսական համապատասխան մարմիններն արդեն մեկ տարի է՝ մեծ հետաքրքրություն են ցուցաբերում Քվենո Քարթլիի նկատմամբ: Սրանով էլ բացատրվում է ռուսական ՋԼՄ-ներում տարածաշրջանի ադրբեջանցիների էթնոքաղաքական գործընթացների և խնդիրների ակտիվ լուսաբանումը: Միանգամայն հնարավոր է, որ Մոսկվան և Բաքուն արդեն հասել են Բորչալուում ռուսական կողմի ակտիվացման մասին սկզբնական պայմանավորվածության, այլապես ինչպե՞ս բացատրել Քվենո Քարթլիի երիտասարդ տասնյակ ադրբեջանցի հայրենասերների հանկարծակի հայրենադարձությունը, որոնք Ռուսաստանում ունեն կացարան, մշտական աշխատանք և ընտանիք: Նրանց հիմնական մասը ադրբեջանաբնակ տարածք է մտնում հենց ադրբեջանական անձնագրով:

Բաց է միայն մեկ հարց. արդյո՞ք Բաքուն քաջություն կունենա Բորչալուի հարցը մինչև վերջ տանելու, որն առ այսօր այսպես ակտիվորեն խաղարկվում է Ռուսաստանի և Թուրքիայի կողմից: Սակայն անվիճելի է մնում այն փաստը, որ Քվենո Քարթլիի ակտիվիստները կարողացան իրենց համար ստեղծել բարենպաստ պայմաններ, հենց նրանք իրենց գործունեությամբ կարողացան ապացուցել Բաքվին և Անկարային՝ Ադրբեջանի և Թուրքիայի արտաքին հաջող քաղաքականության համար ադրբեջանաբնակ տարածաշրջանի անվիճելի կարևորությունը:

Քվենո Քարթլիի ադրբեջանցիների և Սամցխե-Ջավախքի հայերի

տարբերությունը՝ հենց այն է, որ բորչալեցիները, ի տարբերություն հայերի, ամեն կերպ փորձում են տարբեր միջոցներով պատասխան տալ տարածաշրջանում Վրաստանի հակաադրբեջանական քաղաքականությանը այն դեպքում, երբ ջավախքցիները, իրենց հոգեբանության յուրահատկության պատճառով, հասարակական-քաղաքական պլանում վեհերոտ են և անվճռական: Եթե բորչալեցիներն իրենց գործողություններով հաճախ «ստիպում են» Բաքվին՝ իր քաղաքականությունը Վրաստանի հետ կառուցել Քվենո Քարթլիի միջոցով, ապա ջավախքցիներն ընդամենը սպասում են ինչ-որ գործողություններ հայերի կողմից՝ հետևելով Թբիլիսիի հակահայ քաղաքականությանը: Եւ, վերջապես, ամենամեծ տարբերությունն այն է, որ ի տարբերություն թափառական բորչալեցիների՝ ջավախքցիները մեծամասամբ առ այսօր Ջավախքը չեն համարում իրենց պատմական հայրենիքը, ինչին, փաստորեն, հասավ Վրաստանի ղեկավարությունը: Այս հոգեբանության արդյուքում ջավախքցիները լքում են երկիրը՝ այլևս երբեք չվերադառնալու մտադրությամբ, իսկ բորչալիցիներն ամեն կերպ փորձում են ինչ-որ կերպ հիմնավորվել: Այս տարբերությունը հստակ ընդգծվում է՝ երկու տարածաշրջանները որպես հասարակական-քաղաքական գործոն դիտարկելիս: Տարածաշրջանի հայերը, որոնք կրթություն են ստացել Երևանում, հիմնավորվում են Չայաստանի մայրաքաղաքում և Սամցխե-Ջավախքի մասին հիշում են ընդամենը տոնակատարությունների կամ հուղարկավորությունների ժամանակ, այն դեպքում, երբ Բորչալուի շատ ադրբեջանցիներ, ստանալով բարձրագույն կրթություն, վերադառնում են, որի հետևանքով Վրաստանում ստեղծվում է ոչ վրացական իրական ազգային հասարակական-քաղաքական գործոն՝ Վրաստանի մայրաքաղաքի անմիջական հարևանությամբ: Ընդհանրացնելով Սամցխե-Ջավախքի և Քվենո Քարթլիի միջև եղած տարբերությունները՝ վերջում ընդամենը ավելացնենք, որ ի տարբերություն Սամցխե-Ջավախքի հասարակական-քաղաքական վերնախավի, որտեղ հայրենասեր-ակտիվիստների տարիքային ցենզը ծերանում է, Քվենո Քարթլիում նկատելի է ակտիվ երիտասարդության թվի աճ, բացի այդ՝ հայտնի առաջնորդների հիմնական մասը համեմատաբար երիտասարդ մարդիկ են, որոնք մշտապես ուժեղացնում են երիտասարդության ակտիվությունը և տարածաշրջանի բորչալեցիների ազգային ինքնագիտակցությունը:

ՀՅՈՒՄԻՍԱԱՅԻՆ ԼՈՌԻ

Վահե Սարգսյան

Պատմական Հայաստանի Գուգարք նահանգի հյուսիսային մի քանի գավառները, հետագայում միավորվելով մեկ վարչամիավորի մեջ և կազմելով **Լոռի** գավառը, այսօր մեծամասամբ չեն գտվում Հայաստանի Հանրապետության կազմում: Հայոց հյուսիսային այդ ծայրագավառներից կազմված շրջանները համընկնում են ներկայիս Վրաստանի կազմում գտնվող հարավային Դմանիսի, Թեթրիժղարոյի, Բուլնիսի և Սառնետուլի շրջաններին:

Դմանիսի շրջանը հիմնականում համընկնում է պատմական Գուգարք նահանգի Կանգարք գավառին: Վրացախոս հայեր հիմնականում բնակվում են **Դմանիս** շրջկենտրոնում, **Մամուլա**, **Մաշավերա** (**Գորնջուկ**), **Մեծ Գոմարեթ**, **Մեծ Դմանիս** և **Վարդիսուբան** գյուղերում¹:

1884թ. գրված ճանապարհորդական հիշատակարանում տեղե-

1 Այս և մնացած՝ Թեթրիժղարոյի, Բուլնիսի և Սառնետուլի շրջանների, ինչպես նաև վերջիններիս հայկական բնակչության և բնակավայրերի մասին տարաբնույթ տեղեկությունները բխում են ինչպես ներկողմից կատարված դաշտային աշխատանքներից և հետազոտություններից, այնպես էլ վերցված են Հայ-սփյուռք հանրագիտարանի «Վրաստան» բաժնից (Երևան, 2003, էջ 541-580):

կություններ են պահպանվել վերոնշյալ բնակավայրերից Մեծ Դմանիս (Դումանիս), Վարդիսուբան և Գորնջուկ (Մաշավերա) բնակավայրերի մասին²:

1. Դումանիս (Մեծ Դմանիս): Գյուղն այս ժամանակ եղել է իշխան Օրբեյանովների կալվածքը, ունեցել է 25 տուն հայ բնակչություն (վրացախոս) և սբ. Աստվածածին անվամբ քարաշեն, աղքատիկ եկեղեցի:
2. Վարդիսուբան: Գյուղը եղել է իշխան Օրբեյանովների կալվածքը, ունեցել է 18 տուն հայ (վրացախոս), 4 տուն վրացի բնակչություն և քարաշեն, աղքատիկ եկեղեցի:
3. Գորնջուկ (Մաշավերա): Գյուղը եղել է տիֆլիսեցի Փիթոյանցի կալվածքը, ունեցել է 18 տուն հայ (վրացախոս) բնակչություն և սբ. Գևորգ անվամբ քարաշեն, արդուզարդերով հարուստ եկեղեցի:

Պատմաբան-քարտեզագիր Գ. Մ. Բաղայանի կատարած հետազոտությունների համաձայն՝ 1886թ. Դմանիսի շրջանի 7 գյուղերից, որոնք կազմել են Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառի Թրիալեթի ոստիկանական տեղամասի Դմանիսի գյուղական հասարակությունը, 5-ում վրացիների հետ խառը բնակվել են հայեր³:

N	Բնակավայր	1886				
		բնակիչ	հայեր		վրացիներ	
			անձ	%	անձ	%
1.	Բուլեթ	269	104	38,7	165	61,3
2.	Գորնջուկ (այժմ՝ Մաշավերա)	196	196	100	--	--
3.	Դմանիս Մեծ	264	216	81,8	48	18,2
4.	Դմանիս Փոքր	74	74	100,0	--	--
5.	Վարդիսուբան (Վարդաշեն)	142	111	78,2	31	17,8
	ընդամենը	945	701	74,2	244	25,8

2 «Արձագանք», Թիֆլիս, 1884, N 42, էջ 611:

3 Բաղայան Գ. Մ., Գուգարքի հյուսիս արևելյան գավառների հայ բնակչությունը 1886-2002թթ., «Եզերք», օգոստոս, 2007, N 2, էջ 50: Ըստ նույն հետազոտության՝ մյուս երկու գյուղերը, որոնք եղել են վրացական (թեև հեղինակը չի բացառում վերջիններիս հայկական ծագումը), Կալամշա (այժմ՝ Գանթիադ) և Սիջա (այժմ՝ Ջավախ) գյուղերն են (տե՛ս նույն տեղում):

1939թ. մարդահամարի տվյալներով Դմանիսի (Դմանիսը այդ ժամանակ կոչվում էր Բաշկիչեթ) շրջանի բնակչությունն ու ազգաբաշխական պակերը հետևյալն էր⁴.

	ընդամենը	վրացիներ	հայեր	ադրբեջանցիներ	օսեր	ռուսներ	հույներ	հրեաներ
Բաշկիչեթի (Դմանիսի) շրջան	33.975 (100%)	6.536 (19,2%)	2.719 (8,0%)	16.945 (49,9%)	34 (0,1%)	1.663 (4,9%)	5.320 (15,7%)	4 (0,1%)

Ըստ Վրաստանում անցկացված մարդահամարի և եւրոպացի հետազոտող Ջոնաթան Ուիթլի ուսումնասիրությունների՝ 2002թ. Դմանիսի շրջանն ուներ ժողովրդագրական և ազգաբաշխական հետևյալ պատկերը⁵.

շրջան/սակրեբուլո	քաղաք (ավան)/գյուղ	բնակչությունը	էթնիկ պատկանելությունը
Դմանիսի շրջան			
Dmanisi City	Dmanisi	3427	82% վրացիներ 12% ադրբեջանցիներ 3% ռուսներ 2% հայեր 1% հույներ

4 Տե՛ս <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnggeorgia.html> ինտերնետային կայքէջը: Ջյուսիսային Լոռու ներկայիս Դմանիսի, Թեթրիժարոյի, Բուլնիսի և Սառնեուլի շրջանների մասին պատմաքաղաքական, ժողովրդագրական և այլ տեղեկություններ տես նաև Բաղայան Գ. Ս., նշվ. աշխ., էջ 44-57:

5 Jonathan Wheatley, Obstacles Impeding the Regional Integration of the Kvemo Kartli Region of Georgia, ECMI Working Paper #23, European Centre for Minority Issues (ECMI), Director: Marc Weller, February 2005, pp. 45-46 (http://www.ecmi.de/download/working_paper_23.pdf). Ջոնաթան Ուիթլը, լինելով եվրոպացի ուսումնասիրող և իր աշխատանքների մեջ բերվող տվյալները քաղելով հիմնականում վրացական աղբյուրներից, շատ պարագաներում հաղորդում է ոչ այնքան ճշգրիտ տվյալներ, իսկ բնակավայրերի անվանաձևերի հարցում մեծապես ընկնում է վրացական կամ ադրբեջանական ազդեցության տակ՝ բերելով դրանք փոփոխված վերջավորություններով կամ անվանաձևերի արմատական փոփոխություններով: Այդուհանդերձ՝ 2002թ. այս կողմ ընկած ժամանակահատվածում, չունենալով շրջանների և բնակավայրերի այլ ամբողջական տվյալներ, օգտակար ենք համարում ամբողջովին բերել սույն տվյալներն՝ առանց փոփոխելու և մեկնաբանելու: Քանի որ բնակավայրերի պաշտոնական անվանումները բերված են անգլերենով, ուստի մենք վերջիններս բերում ենք առանց թարգմանությունների՝ խուսափելով ադրբեջանական գյուղերի անվանումների նոր աղավաղումից:

Amamlo Community	Amamlo	1596	97% ադրբեջանցիներ
	Angrevani	162	98% ադրբեջանցիներ
	Bezaklo	763	97% ադրբեջանցիներ
	Mamishlo	908	99% ադրբեջանցիներ
	Sapharlo	738	99% ադրբեջանցիներ
	Tqispiri	53	98% ադրբեջանցիներ
Gantiadi Community	Gantiadi	816	96% վրացիներ
	Tnusi	454	100% ադրբեջանցիներ
	Javakhi	628	97% վրացիներ
Gomareti Community	Didi Gomareti	802	97% վրացիներ
	Mamula	80	99% վրացիներ
	Pantiani	11	100% վրացիներ
	Patara Gomareti	174	97% վրացիներ
	Chitakhi	79	99% վրացիներ
Guguti Community	Guguti	178	99% վրացիներ
	Kamisho	355	99% ադրբեջանցիներ
	Lokjandari	258	100% ադրբեջանցիներ
Didi Dmanisi Comm.	Didi Dmanisi	871	96% վրացիներ
	Boslebi	667	98% վրացիներ
	Vardisubani	403	98% վրացիներ
	Patara Dmanisi	169	97% վրացիներ
	Iaqublo	498	99% ադրբեջանցիներ
Dmanisi Community	Pantiani	410	99% ադրբեջանցիներ
	Shindilari	467	100% ադրբեջանցիներ
	Iganchai	2678	97% ադրբեջանցիներ
Irganchai Village	Kamarlo	713	100% ադրբեջանցիներ
	Kariani	108	98% ադրբեջանցիներ
	Shakhmarlo	341	100% ադրբեջանցիներ
Kamarlo Community	Kirovisi	481	96% ադրբեջանցիներ
	Bakhchalari	149	100% ադրբեջանցիներ
	Dagarakhlo	711	100% ադրբեջանցիներ
	Ormasheni	206	100% ադրբեջանցիներ
	Saja	106	100% ադրբեջանցիներ
	Qazilajlo	341	100% ադրբեջանցիներ
Mashavera Community	Mashavera	864	97% վրացիներ
	Ukangori	10	80% վրացիներ
Sakire Village	Sakire	49	41% հույներ
	Gora	38	37% ադրբեջանցիներ 47% հույներ
Sarkineti Community	Sarkineti	63	43% վրացիներ 41% հույներ
	Ganakhleba	33	42% հույներ 36% վրացիներ
	Velispiri	64	56% վրացիներ 31% հույներ
Kv. Orozmani Comm.	Kvemo Orozmani	660	99% ադրբեջանցիներ
	Dalari	313	100% ադրբեջանցիներ
	Vake	317	90% ադրբեջանցիներ
	Zemo Orozmani	901	100% ադրբեջանցիներ
	Mtisdziri	243	98% ադրբեջանցիներ
Qarabulaghi Comm.	Zemo Qarabulaghi	1114	99% ադրբեջանցիներ
	Akha	93	99% վրացիներ
	Gedagdagi	362	100% ադրբեջանցիներ
	Mamishlari	102	100% ադրբեջանցիներ
	Salamaleiki	98	100% ադրբեջանցիներ
	Soghutlo	27	100% ադրբեջանցիներ
	Useinkendi	135	100% ադրբեջանցիներ
	Kvemo Qarabulaghi	333	100% ադրբեջանցիներ
	Qizilkilisi Qizilkilisi	774	99% ադրբեջանցիներ
	Kakliani	640	100% ադրբեջանցիներ

Այսպիսով՝ քայլ առ քայլ վրացացնելով, հաշվառելով որպես վրացիներ, ինչպես նաև իրականացնելով հայազտման տարաբնույթ մեթոդներ՝ վրացական թե նախախորհրդային, թե՛ խորհրդային և թե՛ հետխորհրդային աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների կողմից հաջողվեց վերջնականորեն հայրենագրել Դմանիսի հայ բնակչությանը: Ինչպես երևում է 2002 թ. տվյալներից՝ Դմանիսի շրջանում հայ բնակչությունը գրեթե իսպառ բացակայում է (եթե չհաշվենք Դմանիս քաղաքի 2% հայությունը): Նույն՝ 2002 թ. հիշատակվող 3 վրաց-հունական և 2 ադրբեջանա-հունական գյուղերը, հույների արտագաղթի հետևանքով գրեթե իսպառ ձեռք են բերել համապատասխանաբար վրացական և ադրբեջանական դիմագծեր: Ամփստելի է նաև, որ Դմանիսի հայության էթնոձուլման մեջ իրենց մեղքի բաժինն են ունեցել նաև հայության աշխարհիկ և հոգևոր բարձրաստիճան ներկայացուցիչները, որոնք, պարզորոշ տեսնելով հայության ուժացումը, քայլեր չեն ձեռնարկել փրկելու վերջիններիս: Այս տխուր իրողության մասին ահագանգվում էր դեռ 1884թ., երբ Վարդիսուրբան գյուղի մասին խոսելիս մասնավորաբար նշվում էր. «...այստեղ (Վարդիսուրբանում՝ Վ. Ս.) *անհրաժեշտ է կառուցանել մի դպրոց շրջակայ գիւղերի հայ երեխաների համար. բայց ո՞վ է օգնողը*»⁶:

Թեթրիժարոյի շրջանը հիմնականում համընկնում է պատմական Գուգարք նահանգի Մանգլյաց փոքր գավառին: Շրջանում գտնվող Մանգլիս ավանի անվանումը նշված հայկական գավառի տառադարձված տարբերակն է⁷: Ներկայիս հայությունը այստեղ է հաստատվել 18-րդ դարի վերջերին՝ Մուշից, Արցախից, Լոռիից: Շրջանի մոտ 2.500 հայությունը հիմնականում բնակվում է **Թեթրիժարո քաղաքում, Դաղեթ - Խաչեն, Մեծ Դուռնուկ, Սամշվիլդե (Շամշուլդա), Վարխունո (Թեթրիժարոյի արվարձանը) և Փոքր Դուռնուկ** գյուղերում⁸: Փոքրաթիվ, հիմնականում՝ վրացախոս հայեր են բնակվում նաև շրջանի **Արդասուրբան, Բոգա, Բոր-**

6 «Արծազանք», Թիֆլիս, 1884, N 42, էջ 611:

7 Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի գավառների ներկայիս տեղաբաշխման մասին տե՛ս Մելքոնյան Ա. Ա., Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003, էջ 32:

8 «Հայ-սփյուռք» (Երևան, 2003, էջ՝ 553) հանրագիտարանում Փոքր Դաղեթ և Սամդրեթ գյուղերը նշվում են որպես հայկական ներկայություն ունեցող գյուղեր, սակայն մեկ այլ՝ Գ. Մ. Բաղալյանի առավել արժանահավատ հետազոտությունից տեղեկանում ենք, որ Փոքր Դաղեթը ներկայումս անբնակ է,

բալո, Էրտիս, Կողա, Մանգլիս, Մեծ Էնագեթ, Մուխաթ բնակավայրերում⁹:

1884 թ. պահպանված ճանապարհորդական հիշատակարանում տեղեկություններ կան Թիֆլիսի նահանգի համանուն գավառի՝ ինչպես Թիֆլիս քաղաքի մերձակա **Կրծանիս (Ծիրանավոր) և Շահնաբաթ** ուխտատեղիների, **Ներքին Թելեթ, Սողանլուխ, Ծալաղբյուր, Թելեթ գյուղ, Կումիս, Վաշլեվան** հայկական և հայ-վրացական գյուղերի, այնպես էլ՝ նույն գավառի մեջ մտնող ներկայիս Թեթրիժարոյի շրջանի վերոնշյալ բնակավայրերի մասին¹⁰: Դրանք էին.

1. **Կողա:** Հայեր՝ 70 տուն, վրացիներ՝ 35 տուն: Վրացիներն ունեցել են մեծ եկեղեցի, հայկական եկեղեցին եղել է քարաշեն մի փոքրիկ շինություն: Գյուղի հայերը հիմնական մասով եղել են վրացախոս:
2. **Մուխաթ:** Հայեր՝ 25 տուն (վրացախոս): Վրացիները կազմել են շատ փոքր թիվ և չեն ունեցել եկեղեցի:
3. **Բորբալո:** Հայեր՝ 7 տուն (վրացախոս): Վրացիներ՝ 35 տուն: Գյուղը հայկական եկեղեցի չի ունեցել, դրա փոխարեն եղել է

իսկ Սամդրեթ գյուղը հետխորհրդային շրջանում դարձել է սվանաբնակ (Բաղալյան Գ. Մ., նշվ. աշխ., էջ՝ 49): Ավելացնենք, որ 1884թ. պահպանված մի ճանապարհորդական հիշատակարանում Սամդրեթ գյուղի մասին նշվում է հետևյալը. «Յունիս 19: Սամդրեթ՝ Աղբուլաղից 7 վ. ունի 20 տուն հայ բնակիչներ, որոնք գաղթածներ են զանազան տեղերից, ուստի և ամենքն էլ խօսում են հայերեն, ունին մի փոքրիկ քարաշեն եկեղեցի հնաշեն, գիւղը կալուածն է հայ և վրացի ազնուականների, հովուու է Աղբուլաղի քահանայն»: Նույն տեղում Փոքր Դաղեթի մասին նշվում է. «Յունիսի 20: Փոքր Դաղեթ՝ Շամշուլդայից մի և կես վ. ունի սրբատաշ քարով վայելուչ եկեղեցի, շինուած կալուածատեր Քանանեանցի ծախքով, որի ճակատին կայ հետևեալ արձանագիրը. « Ի հիմանէ գտաճարս գայս Աստուծոյ տեղոյս կալուածատեր ազնուազարմ, Կօլլէժսկի ասսետոր Չոհրաբ Յովսէփայ որդի Քանանեանց Ի 1863 ամի Ի թագաւորութեան Աղեքսանդրի Բ-ի և Ի Հայրապետութեան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց Սատթեսի առաջիցն»: Հինգ տ. հայ բնակիչ է ունեցել գիւղս, Երեքը ցրուել են ուրիշ տեղեր» («Արծազանք», Թիֆլիս, 21 Յոկտեմբերի, 1884, N 41, էջ 601, 602):

9 Պատմական Թեթըք գավառի ներկայիս համառոտ ուրվագծի, բնակավայրերի, պատմական աշխարհագրության, ժողովրդագրության և այլնի մասին տե՛ս Մաղալյան Վ., Պատմական Թեթըքի ներկայիս (համառոտ ուրվագիծ), Համդես Երևանի համալսարանի, Երևան, 2000, N 2 (97), էջ 61-82:

10 «Արծազանք», Թիֆլիս, 21 Յոկտեմբերի, 1884, N 41, էջ 599-603:

վրացական եկեղեցի և քահանա: (1984թ. գյուղի 95 ընտանիքներից 15-ը հիշատակվում են հայկական¹¹):

4. **Էնազեթ:** Հայեր՝ 14 տուն (վրացախոս): Վրացիներ՝ 6 տուն: Գյուղի հայկական եկեղեցին եղել է քարաշեն, փոքր և անշուք: Ավելացնենք, որ, ինչպես և այդ մասին հիշատակվում է հիշատակարանում, այս գյուղում է ծնվել ամենայն հայոց կաթողիկոս Դավիթ Ե Էնազեթցին (Ղորղանյան). «Այս գիւղը հայրենիքն է Դաւիթ կաթողիկոսի, որ յայտնի է պամուքեան մեջ Դաւիթ – Դանիէլեան անցքերով: Գիւղիս կալուածատէրերն են տփիսիսեցի ազնուական Յովհաննէս Ղորղանեանց և իւր ազգականները, կարծեն, եղբօրորդիք կամ եղբօր թօռունք Դաւիթ կաթողիկոսի»¹²:
5. **Արդասուբան:** Հայեր՝ 20 տուն (վրացախոս): Գյուղն ունեցել է փոքր, քարաշեն եկեղեցի: Գյուղի բնակիչները խոստացել են իրենց տարեկան եկամուտից հատկացումներ կատարել, եթե բացվի հայկական դպրոց (հոգևոր ուսումնարան), և լինի արտաքին օգնություն՝ այդ ուսումնարանը պահելու համար:
6. **Բոզա (Բոզվ):** Հայեր՝ 50 տուն (վրացախոս): Վրացիներ՝ 50 տուն: Հայերն ունեցել են մի փոքրիկ քարաշեն եկեղեցի:
7. **Աղբուլաղ (Բելիյ Կյուլչ, Թեթրիծղարո):** Հայեր՝ 50 տուն: Բնակվել են նաև ռուսներ՝ Վորոնցովի ժամանակ Ռուսաստանից բերված գաղթականներ և իրենց պաշտոններն ավարտած ռուս զինվորականներ: Այստեղ տեղակայված է եղել նաև ռուսական մի զորագունդ, բազմաթիվ զինվորականներ և իշխաններ այստեղ ունեցող են իրենց սեփական ամառանոց-առանձնատները: Կառուցման մեջ է գտնվել սրբատաշ քարերով մի եկեղեցի, խոսվել է հայկական դպրոց բացելու կարևորության մասին:
8. **Վարխունո:** Հայեր՝ 20 տուն: Գյուղն ունեցել է հայկական փոքրիկ քարաշեն եկեղեցի:
9. **Շամշուլդա (Սամշվիլդե):** Հայեր՝ 48 տուն: «Արքունական» հիշատակվող այս գյուղն ունեցել է քարաշեն եկեղեցի և հոգևոր

11 Մաղալյան Վ., Պատմական Թռեղքի ներկան (համառոտ ուրվագիծ), էջ 71:

12 «Արձագանք», Թիֆլիս, 21 Հոկտեմբերի, 1884, N 41, էջ 601: Ավելացնենք, որ վերջինիս հարևանությամբ է գտնվում հայերի կողմից 18-րդ դարում հիմնադրած Մեծ Էնազեթը, որը հետագայում այստեղ ծնված վրացի հեղափոխական գործիչ Արսեն Ջորջիաշվիլու անունով վերանվանվել է Ջորջիաշվիլի: Տե՛ս Մաղալյան Վ., Պատմական Թռեղքի ներկան (համառոտ ուրվագիծ), էջ 72:

դպրոց: Գյուղն արդեն պատրաստվել էր կառուցելու դպրոցի նոր՝ հարմարավետ շենքը:

10. **Մեծ Դաղեթ (Դաղեթ Խաչեն):** Հայեր՝ 123 տուն: Գյուղն ունեցել է քարաշեն, միջակ մեծությամբ եկեղեցի: Գյուղում կազմված է եղել հոգևոր դպրոցի հոգաբարձություն:
11. **Մեծ Դուռնուկ:** Հայեր՝ 60 տուն: Վրացիներ՝ 4 տուն: Գյուղն ունեցել է սրբատաշ քարով եկեղեցի (օծված՝ 1884թ. հունիսի 22-ին): Վրացիները այստեղ չեն ունեցել եկեղեցի: Հայկական եկեղեցում գտնվել է մի մագաղաթյա ձեռագիր ավետարան:
12. **Փոքր Դուռնուկ:** Հայեր՝ 12 տուն: Գյուղում չի եղել հայկական եկեղեցի:

Ցավով պետք է նշել, որ, ինչպես վկայվում է վերոնշյալ ճանապարհորդական հիշատակարանում, Թեթրիծղարոյի հայ ազգաբնակչությունը արդեն լիովին բռնել էր վրացականացման ուղին. «Բացառությամբ երեք ծերունիների՝ հայերը վրացախոս են (խոսքը Թիֆլիսին մերձակա և նույնանուն գավառի մեջ մտնող Վաշլեվան (Վաշլովան) գյուղի մասին է, որը 1884թ. ունեցել է 50 տուն հայ և 15 տուն վրացի բնակչություն). ժողովուրդի պարապմունքն է երկրագործություն և այգեգործություն: Առ հասարակ մինչև այժմ այցելած հայ ժողովրդոց պատմելով մեծ մասամբ իրանք գաղթական են Դարաբաղից և Ղազախից, գաղթող սերունդից յետոյ հայ լեզուն կամաց կամաց մոռացուել և տեղի է տուել վրացերենի»¹³:

1886թ. Թեթրիծղարոյի (հայ. թարգմ.՝ սպիտակ աղբյուր. թուրք.՝ Աղբուլաղ, ռուս.՝ Բելիյ Կյուլչ) սահմաններում գտնվող բնակչությունն ուներ հետևյալ թվային և ազգային հարաբերակցությունը¹⁴.

ընդամենը	հայեր	վրացիներ	ռուսներ	հույներ	գերմանացիներ	օտեր և կովկասյան բաթարներ
21.069 (100%)	6482 (30,8%)	7.066 (33,5%)	3.045 (14,45%)	2.236 (10,6)	1184 (5,6%)	400 (1,9%)

1939թ. մարդահամարի տվյալներով Թեթրիծղարոյի (Թեթրիծղարոն այդ ժամանակ կոչվում էր Աղբուլաղ) շրջանի բնակչության ազգաբաշխական պակերը հետևյալն էր¹⁵.

13 «Արձագանք», Թիֆլիս, 21 Հոկտեմբերի, 1884, N 41, էջ 600:

14 Տվյալները վերցված են Գ. Ս. Բաղալյանի նշված հոդվածից: Հմնտ.՝ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886г., Тифлис, 1893, “Тифлисский уезд: Тифлисский участок”.

15 Տե՛ս <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/mgeorgia.html> ինտերնետային կայքէջը:

ընդամենը	վրացիներ	հայեր	ադրբեջանցիներ	օսեր	ռուսներ	հույներ	հրեաներ
44.421 (100%)	15.810 (35,6%)	11.444 (25,8%)	1.206 (2,7%)	3.058 (6,9%)	4.980 (11,2%)	5.839 (13,1%)	27 (0,1%)

2002թ. մարդահամարի տվյալներով Թեթրիժղարոյի շրջանի բնակչության ազգաբաշխական պակերը հետևյալն էր¹⁶.

ընդամենը	վրացիներ	արբաբներ	օսեր	հայեր	ռուսներ	ադրբեջանցիներ	հույներ	ուկրաինացիներ	քիստեր	եզդիներ
25.354	18.769	16	205	2632	689	1641	1281	14	--	--

Եթե համեմատենք 1886, 1939 և 2002 թվականների Թեթրիժղարոյի շրջանի հայկական բնակչության տվյալները, ապա այն կարտացոլվի այսպես.

1886թ.	1939թ.	2002թ.
6482 հայ (30,8%)	11.444 հայ (25,8%)	2632 հայ (10,4%)

Նույն թվականներին վրացական տարրը աճել է հետևյալ կերպ.

1886թ.	1939թ.	2002թ.
7.066 հայ (33,5%)	15.810 հայ (35,6%)	18.769 հայ (74 %)

Միայն Դաղեթ-Խաչեն հայկական հռչակավոր գյուղը 1886 - 2002 թվականներին ապրել է հետևյալ ժողովրդագրական ողբերգությունը.

16 ETHNIC CROUPS BY MAJOR ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL UNITS. Տե՛ս Վրաստանի պաշտոնական վիճակագրական կայքէջը՝ http://statistics.ge/_files/english/census/2002/Ethnic%20groups.pdf:

1887թ. ¹⁷	1900թ. ¹⁸	1910թ. ¹⁹	1913թ. ²⁰	1917թ. ²¹	1941թ. ²²	2002թ. ²³
2891 հայ	3041 հայ	2643 հայ	3706 հայ	4000 հայ	7.000 հայ	150 հայ

Այս «ժողովրդագրական ծնեղը» ցայտուն է արտացոլվել ծնունդով Դաղեթ-Խաչենից, ներկայումս թբիլիսաբնակ Ս. Ախտյանի հետևյալ տողերում.²⁴

*Ոչ հարազատ եմ գտնում,
Ոչ ընկեր բարի,
Երամի պես չվել եմ
Յոթ կողմն աշխարհի:
Մնացել եմ տխրամած
Մի քանի պառավ,
Բայց նրանց էլ խստաշունչ
Ցուրտը գիրկն առավ:*

Բուլնիսի շրջանը հիմնականում համընկնում է պատմական Գուգարք նահանգի **Բողնոփոր** և **Քվիշափոր** գավառներին: Մինչև 18-րդ դարի առաջին կեսը եղել է գրեթե զուտ հայաբնակ: Լեզգիների ավերիչ արշավանքների հետևանքով ամայանալով՝ վերստին հայանում է նույն դարի վերջերին Արցախից եկած վերաբնակների շնորհիվ: Ներկայումս Բուլնիսի շրջանում բնակվում է մոտ 5.000 հայ, որոնք տեղաբաշխված են Բուլնիս քաղաքում (քաղաքի «գերմանական» թաղամասում. ավելացնենք, որ 19-րդ դարի սկզբներին այստեղ հաստատված գերման վերաբնակները ներկա թաղամասը, որ այն ժամանակ եղել է գյուղ, կոչել են Եկատերինենֆելդ կամ Մեծ

17 Մաղալյան Վ. Ա., Դաղեթ-Խաչեն, պատմա-ազգագրական և գրական-գեղարվեստական ժողովածու, Երևան, 2003, էջ 90, հմմտ.՝ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 98, թթ. 34-35: Մեկ այլ տեղ 1896թ. Դաղեթ-Խաչենի բնակչության թիվը նշվում է անհամեմատ ավելի քիչ՝ 1693 բնակիչ (1496 տղամարդ և 1395 կին), Տե՛ս Բաղալյան Գ. Մ., նշվ. աշխ., էջ 49:
18 Մաղալյան Վ. Ա., նույն տեղում, հմմտ.՝ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3905, թթ. 1:
19 Նույն տեղում, հմմտ.՝ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, թթ. 11:
20 Նույն տեղում, հմմտ.՝ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 986, թթ. 255-256:
21 Նույն տեղում, հմմտ.՝ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 647, թթ. 50-51:
22 Մաղալյան Վ., Պատմական Թռեղքի ներկայ (համառոտ ուրվագիծ), էջ 74:
23 Բաղալյան Գ. Մ., նշվ. աշխ., էջ 49:
24 Մաղալյան Վ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 285:

Ռատևան, որը 1884թ. ունեցել է 200 տուն գերմանացի)²⁵, **Բուլնիս-Խաչեն և Կիանեթ** գյուղերում, ապրում են նաև **Կազրեթ** ավանում, **Բալիժ** (վրացախոս), **Դարպաս** (վրացախոս) (մեր ուսումնասիրությանը համաձայն՝ Դարպաս գյուղը տարիների ընթացքում դարձել է հիմնականում թաթարաբնակ, իսկ 1884թ. գյուղն ունեցել է 3 տուն հայ և չի ունեցել եկեղեցի²⁶), **Սամծևրիս, Փուլադաուրի** գյուղերում:

Ըստ Գ. Մ. Բադալյանի հետազոտությունների՝ Բուլնիսի շրջանի տարածքի երբեմնի հայկական բնակավայրերը 19-րդ դարի սկզբին ընդգրկված են եղել Բորչալուի գավառի Եկատերինենֆելդի ոստիկանական տեղամասի Քվեշի գյուղական հասարակության մեջ²⁷: 20-րդ դարասկզբին Քվեշի գյուղական հասարակությունն ունեցել է 3225 բնակիչ, որից 1830-ը՝ հայեր²⁸: 1914 թ. դրությամբ Քվեշի գյուղական հասարակության 10 գյուղերը, համաձայն 1884թ. ճանապարհորդական վկայարանի, եղել են հիմնականում հայաբնակ²⁹.

1. **Փոքր Ռատևան**: Հայեր՝ 12 տուն (վրացախոս): Վրացիներ՝ 15 տուն: Գյուղը եղել է թիֆլիսցի (տփիսիսցի) Փիթոյանցի կալվածքը, որն էլ այստեղ կառուցել է քարաշեն մեծ եկեղեցի:
2. **Ակաուրթ**: Հայեր՝ 2 տուն: Գյուղը եղել է իշխան Նիկողայոս Միքայելյան Արղությանցի կալվածքը, ունեցել է մի քայքայված եկեղեցի:
3. **Կիանեթ**: Հայեր՝ 12 տուն: Գյուղը եղել է իշխան Բարաթովի կալվածքը: Ունեցել է քարաշեն, փայտածածկ եկեղեցի³⁰:
4. **Տաճեա (Տանծիա, Տանծյակ)**: Հայեր՝ 4 տուն:
5. **Տաբախմեւա (Ձալտամ, Կազրեթ)**: Հայեր՝ 12 տուն (վրացախոս): Վրացիներ՝ 16 տուն: Գյուղի փոքրիկ քարաշեն եկեղեցին կառուցել է Ղազար Աթաբեկյանցը: Գյուղը եղել է վրացի իշխան Դավիթ Քոբուլովի կալվածքը:
6. **Փոքր Բուլնիս (Խաչի-Բուլնիս, Խատիստփել)**: Հայեր՝ 6 տուն: Վրացիներ՝ 16 տուն: Գյուղը եղել է նշանավոր ուխտատեղի, այս-

25 «Արծազանք», Թիֆլիս, 21 Յոկտեմբերի, 1884, N 41, էջ 603:

26 Նույնը, N 42, էջ՝ 613:

27 Տես՝ Բադալյան Գ. Մ., նշվ. աշխ., էջ 50:

28 Նույն տեղում:

29 «Արծազանք», Թիֆլիս, 21 Յոկտեմբերի, 1884, N 41, էջ 603, նույնը, N 42, էջ 611-612:

30 Նշենք, որ Կիանեթ գյուղի Սբ. Գրիգոր եկեղեցին ներառված է Ստ. Մելիք-Բախշյանի «Հայոց պաշտամունքային վայրերը» գրքում, տես Մելիք-Բախշյան Ստ., Հայոց պաշտամունքային վայրերը, Երևան, 2009, էջ 118:

տեղ է գտնվել սբ. Գևորգ անվամբ մատուռը, ուր այցելել են բազմաթիվ ուխտավորներ: Այստեղից ստացված արդյունքը տրամադրվել է Ներսիսյան Ազգային Հոգևոր դպրոցին: Գյուղը նախկինում եղել է վանքապատկան, սակայն արքունիքն այն դատական կարգով վերցրել էր իրեն:

7. **Քվեշ**: Հայեր՝ 2 տուն (վրացախոս): Գյուղում եղել է սբ. Աստվածածին քարաշեն բավական հին եկեղեցի՝ հայերեն արձանագրությամբ խաչքարերով: Գյուղը նախկինում եղել է հայաշատ, սակայն օրի և ջրի վատորակ լինելու պատճառով մի մասը՝ ոչնչացել, իսկ մյուս մասը տեղափոխվել էր Բուլնիս (հավանաբար՝ Մեծ Բուլնիս կամ Բուլնիս Խաչեն):
8. **Բալիժ**: Հայեր՝ 10 տուն: Վրացիներ՝ 10 տուն: Գյուղում եղել է վրացական եկեղեցի, իսկ հայկական փոքրիկ աղոթատունը եղել է վերանորոգման մեջ: Գյուղը եղել է թիֆլիսցի (տփիսիսցի) Փիթոյանցի կալվածքը:
9. **Բուլնիս-Խաչեն (Մեծ Բուլնիս, Բուլնիս)**: Հայեր՝ 70 տուն: Գյուղն ունեցել է ծխական նորակառույց քարաշեն եկեղեցի: Գյուղում է գտնվել նաև հին վրացերեն արձանագրությամբ **Սիոն**³¹ անվամբ եկեղեցին, որի աջ և ձախ կողմերում՝ փոքր հեռավորության վրա, գտնվել են 12 փոքր եկեղեցիների ավերակներ: Գյուղի հարավային կողմում՝ անտառապատ բլրի լանջին էր գտնվում գլանաձև փոքրիկ կաթողիկեով **Ծուղրուղաշեն** կոչված ընդարձակ քարաշեն մենաստանը: «Թե վերև յիշատակուած Սիոն եկեղեցին և թե այս (խոսքը Ծուղրուղաշեն հուշարձանախմբի մասին է՝ Վ. Ս.)³² անկասկած Հայոց են, չնայելով վրացի արձանագրերին. որովհետև հին ժամանակներում միայն հայ բնակիչներ են եղել, որից և **Սոմխեթ** (ընդգծումը մերն է՝ Վ. Ս.) անունն է առաջացել. իսկ վերջումը գուցե վրացիք բնակելով այս կողմերում տիրել են ժամանակաւորապէս այդ եկեղեցիներին», նշվում է հիշատակարանում³³:

31 Պատմաբան Ստ. Մելիք-Բախշյանը Սիոնի վանքը և համանուն եկեղեցին տեղադրում է ներկայիս Բուլնիս քաղաքում, որը շփոթմունքի արգասիք է (տես՝ Մելիք-Բախշյան Ստ., նշվ. աշխ., էջ 364). վերջիններս գտնվում են Բուլնիս-Խաչեն գյուղում:

32 Նշենք, որ Ծուղրուղաշենի միջնադարյան այս վանական համալիրը ևս իր ժամանակին հայ անվանի պատմաբան Ստ. Մելիք-Բախշյանը ներառել էր իր աշխատանքներում՝ որպես հայոց պաշտամունքային վայր (տես՝ Մելիք-Բախշյան Ստ., նշվ. աշխ., էջ 203):

33 «Արծազանք», Թիֆլիս, 1884, N 42, էջ 611:

10. Սամծևրիսում այս ժամանակ հայեր չեն եղել³⁴:

1939թ. մարդահամարի տվյալներով Բոլնիսի (Բոլնիսն այդ ժամանակ կոչվում էր Լյուքսենբուրգ) շրջանի ազգաբաշխական պատկերը հետևյալն էր³⁵.

Լյուքսենբուրգի (Բոլնիսի) շրջան	ընդամենը	վրացիներ	հայեր	ադրբեջանցիներ	օսեր	ռուսներ	հույներ	հրեաներ
	34.181 (100%)	2.574 (7,5%)	4.740 (13,9%)	20.703 (60,6%)	19 (0,1%)	832 (2,4%)	130 (0,4%)	17 (0,1%)

Համեմատության համար ստորև բերում ենք Բոլնիսի շրջանի ազգաբաշխական պատկերը՝ 2002թ. Վրաստանի պաշտոնական վիճակագրական տվյալների համաձայն.³⁶

շրջան/սակրեբուլո	քաղաք (ավան)/գյուղ	բնակչություն	էթնիկ պատկանելությունը
Բոլնիսի շրջան			
Bolnisi City	Bolnisi	17650	82% վրացիներ 8% հայեր 5% ադրբեջանցիներ 2% ռուսներ 2% հույներ
Tamarisi Town	Pharizi	1205	98% ադրբեջանցիներ
	Tsurtavi	2319	98% ադրբեջանցիներ
Kazreti Town	Balitchi	1023	96% վրացիներ
Akaurti Community	Akaurti	1174	85% ադրբեջանցիներ
	Bertakari	289	100% ադրբեջանցիներ
	Geta	698	99% ադրբեջանցիներ
	Itsria	249	100% ադրբեջանցիներ
	Senebi	157	96% ադրբեջանցիներ
	Photskhveriani	724	98% ադրբեջանցիներ
	Dzedzvnariani	779	98% ադրբեջանցիներ
	Dzveli Kveshi	2183	98% ադրբեջանցիներ
Bolnisi Community	Bolnisi village	2333	90% հայեր
	Samtsevrissi	361	90% ադրբեջանցիներ
	Pholadauri	495	63% ադրբեջանցիներ 18% վրացիներ 16% ռուսներ
	Shua Bolnisi	618	100% ադրբեջանցիներ

34 Տե՛ս Բաղայան Գ. Ս., նշվ. աշխ., էջ 50:

35 Տե՛ս <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rngeorgia.html> ինտերնետային կայքէջը:

36 Jonathan Wheatley, Obstacles Impeding the Regional Integration of the Kvemo Kartli Region of Georgia, ECMI Working Paper #23, European Centre for Minority Issues (ECMI), Director: Marc Weller, February 2005, pp. 43-44 (http://www.ecmi.de/download/working_paper_23.pdf).

Darbazi Community	Darbazi	3743	98% ադրբեջանցիներ
	Tsiphori	522	97% ադրբեջանցիներ
	Tchreshi	181	97% ադրբեջանցիներ
	Khakhalajvari	359	98% ադրբեջանցիներ
Mamkhuti Community	Mamkhuti	2841	100% ադրբեջանցիներ
	Zemo Arkevani	604	96% ադրբեջանցիներ
	Kvemo Arkevani	1053	99% ադրբեջանցիներ
	Khataveti	192	100% ադրբեջանցիներ
Nakhiduri Community	Nakhiduri	4876	100% ադրբեջանցիներ
	Balakhauri	502	100% ադրբեջանցիներ
	Mukhrani	893	100% ադրբեջանցիներ
	Mtsqneti	286	100% ադրբեջանցիներ
	Tchapali	1623	100% ադրբեջանցիներ
Ratevani Community	Khidisquri	846	99% ադրբեջանցիներ
	Ratevani	1582	96% վրացիներ
Ratchisubani Comm.	Zvareti	501	99% ադրբեջանցիներ
	Ratchisubani	795	98% վրացիներ
Talaveri Community	Vanati	530	96% ադրբեջանցիներ
	Samtredo	541	97% ադրբեջանցիներ
	Khatissopheli	480	98% վրացիներ
	Talaveri	6891	99% ադրբեջանցիներ
Tandzia Village	Patara Darbazi	40	100% ադրբեջանցիներ
Kvemo Bolnisi Village	Savaneti	1717	98% ադրբեջանցիներ
	Tandzia	613	99% վրացիներ
Kveshi Community	Kvemo Bolnisi	6766	100% ադրբեջանցիներ
	Kveshi	440	92% վրացիներ
	Kianeti	492	96% հայեր
	Mushevani	1194	100% ադրբեջանցիներ
	Sabereti	112	100% ադրբեջանցիներ
	Javshaniani	829	99% ադրբեջանցիներ

Հայ մեծանուն բանաստեղծ Ղազարոս Աղայանի ծննդավայր նշանավոր Բոլնիս-Խաչենը ևս կանգնել է հայաթափման և օտարացման շեմին: 2006 թ. դրությամբ Բոլնիս-Խաչենի գյուղապետ Մարինա Անանյանի փոխանցմամբ՝ 1990 թ. գյուղն ունեցել է 2485 բնակիչ, 2004-ին՝ 1690³⁷: Նույն աղբյուրի փոխանցմամբ՝ բոլնիս-խաչենցիները շատ հազվադեպ են այցելում հայկական աղոթատեղիներ: Փոխարենը մասնակցում են վրացական տոնարով անցկացվող Սուրբ Զատիկին և այցելում Խաչենում գործող վրացական Սիոնի եկեղեցին: Տրանսպորտային կապ Երևանի հետ գրեթե չկա, հայկական հեռուստատվիզները դիտելու հնարավորություն՝ նույնպես: Ըստ Մ. Անանյանի՝ եթե ադրբեջանական գյուղում տարվա ընթաց-

37 Էլմիրա Մարտիրոսյան, Բոլնիս-Խաչենում «բոլ-բոլ» կարոտ կա, ապրիլ 27, 2006, <http://new.aravot.am/am/articles/education/8756/view/blocks>:

քում 15 հարսանիք է լինում, ապա Խաչենում լինում է մեկը: Չնայած մտահոգիչ հանգամանքներին՝ գյուղապետը հուսադրել է, որ գյուղից արտահոսքը կանխվում է: 2006 թ. դրությամբ վերանորոգվել են գյուղի դպրոցը, ակումբը, մարզադաշտը, Դ. Աղայանի տուն-թանգարանը, գյուղապետարանը, իսկ ծնելիությունը մի փոքր աճել է³⁸:

Վերոբերյալ տվյալների մեկնաբանությունները թողնելով ընթերցողին՝ նշենք, որ Բուլնիսի երբեմնի հայաշատ բնօրրանը ևս հայրենագրվել է, ադրբեջանականացել և մասամբ վրացականացել:

Մառնեուլի շրջանը հիմնականում համընկնում է պատմական Գուգարք նահանգի **Ծորփոր**, մասամբ՝ **Կողբփոր** գավառներին: Մինչև 18-րդ դարը եղել է զուտ հայաբնակ: Ներկայիս հայ բնակիչներն այստեղ են հաստատվել նույն դարի վերջերին՝ Արցախից, Գանձակից, Լոռու հարավային մասերից, Սևանա լճի ավազանից և Բերդից (նախկինում՝ Շամշադին) և բնակվում են շրջանի 76 բնակավայրերից 15-ում: Ձուտ հայկական են 9-ը.

1. Շահումյան (Մեծ Շուլավեր)³⁹: Պատմական հարուստ անցյալով և ի պատիվ Ստ. Շահումյանի՝ 1923թ. Շահումյան վերանվանված նախկին Շուլավեր բնակավայրը լեզգիների ասպատակությունների հետևանքով հայաթափվել է 1740-ական թվականների վերջին, կրկին վերաբնակեցվել Գարդմանքի (Շամշադին) հայերով՝ 1750-ական թվականների վերջերին: Սկսած 19-րդ դարի սկզբից մինչ մեր օրերը՝ Շուլավեր-Շահումյանն ունեցել է ազգաբնակչության թվաքանակի հետևյալ պատկերը⁴⁰.

տարեթիվ	բնակչություն
1803	772
1901	5620
1914	7683
1997	5842

38 Նույն տեղում:

39 Շուլավեր-Շահումյանի պատմական անցյալի ու ներկայի, ժողովրդագրության, մշակույթի, ազգային կոլորիտի և այլնի մասին ամբողջական տեղեկությունները տես Ասլանյան Ա., Կարապետյան Ա., Շուլավեր, Երևան, 2002:

40 Ասլանյան Ա., Կարապետյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 32-33:

1884 թ. վերոնշյալ ճանապարհորդական վկայարանում նշվում է, որ այդ ժամանակ Շուլավերն ունեցել է 500 տուն հայ, գյուղում եղել են նաև արիեստավոր թուրքեր և առևտուր անող հրեաներ⁴¹: Գյուղն ունեցել է երկու՝ Պողոս-Պետրոս (նորակառույց, դեռևս կիսավարտ) և սբ. Աստվածածին եկեղեցիներ, արական ծխական դպրոց, ուխտատեղիներ, հայկական արձանագրություններով հարուստ խաչքարեր, այլ պատմաճարտարապետական, հոգևոր արժեքներ:

Ներկայումս Շուլավեր-Շահումյանն ունի երկու միջնակարգ (N1, N2) և երկու ոչ լրիվ միջնակարգ (N1, N2) դպրոցներ: Այստեղ են ծնվել այնպիսի հայորդիներ, ինչպիսիք են հաղորդավար-դերասանուհի Նարա Շլեպչյանը, բանաստեղծ Մովսես Արագին (Մովսես Մելիքի Յարությունյան) և մի շարք բժիշկներ, գիտնականներ, հասարակական-քաղաքական, զինվորական գործիչներ:

Ներկայումս մեծ թափով ընթանում է Շահումյանի վրացականացման գործընթացը. օս-վրացական պատերազմից հետո Շահումյան բերվեցին վրացի փախստականներ, որոնց համար ստեղծվեցին բարվոք կենսապայմաններ: Սկսեց կանոնավոր աշխատել Շահումյան-Մառնեուլ (շրջկենտրոն) երթուղայինը: Հավելենք, որ եթե տեղի հայությունը որպես Շահումյան-Մառնեուլ երթուղայինի վարձավճար ներկայումս վճարում է 1 լարի, ապա վրացիների համար այն 0,5 լարի է:

2. Աղբյորփի: Ըստ ակադեմիկոս Ս. Երեմյանի՝ Աղբյորփին անցյալում կոչվել է Ագրփու, որն արաբերենից նշանակում է «ազռավաքար»⁴²: 1884 թ. գյուղն ունեցել է 50 տուն հայ⁴³: Գյուղով ներկայումս անցնող ՀՀ-Վրաստան սահմանը գրեթե կիսում է այն: Լի-

41 «Արծազանք», Թիֆլիս, 1884, N 42, էջ 612:

42 Ասլիկյան Վ. Ա., Լավարի կանչը, Երևան, 2008, էջ՝ 9: «Աղբյորփի» նշանակում է սպիտակ կամուրջ, որից ելնելով՝ որոշ տեղերում հանդիպում ենք նաև գյուղի «Կամրջագեղ» անվանը: Տես՝ Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախչյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երևան, 1986, էջ՝ 204: Նշենք, որ «Աղբյորփի» անվամբ գյուղերի հանդիպում ենք Հայկական Լեռնաշխարհի ամենատարբեր մասերում, օրինակ՝ Վասպուրականում, Սյունիքում, Արցախում (Շուշի) և այլն: Նույն անունով լեռ և քարաժայռ կա նաև Վանա լճի ավազանում: Տե՛ս նույն տեղում: Հավանաբար արաբերենի թարգմանական՝ «ազռավաքար» նշանակությունն է պատճառ դարձել, որպիսի տարբեր շրջանակներում Վանի նշված քարաժայռը նույնացվի «Սասնա ծռեր» էպոսում հիշատակվող Ազռավաքարի հետ:

43 «Արծազանք», Թիֆլիս, 1884, N 42, էջ 613:

նում են դեպքեր, երբ գյուղի մի մասից մյուսն անցնելու համար հայ կամ վրացի սահմանապահները պահանջում են անձնագիր:

3. **Բրդաձոր (Բրուտաձոր):** Պատմական խոր անցյալ ունեցող այս գյուղը⁴⁴ ներկայումս կանգնել է ամայացման եզրին, հետխորհրդային շրջանում փակվել է գյուղի դպրոցը:
4. **Գյուլիբաղ:** 1884 թ. գյուղը եղել է իշխան Մելիքովի կալվածքը, ունեցել է 12 տուն հայ բնակչություն և փոքրիկ, անշուք եկեղեցի: Գյուղին հովվել է Չանախչիի քահանան⁴⁵: Գյուլիբաղի ինժեներական դպրոցն ավարտող երեխաների մի մասը հաճախում է Խոժոռնու միջնակարգ դպրոց, մյուս մասը տեղափոխվում է Ալավերդի՝ հարազատների մոտ և այնտեղ հաճախում դպրոց:
5. **Դամիա:** Դամիայի նախկին ինժեներական դպրոցը ներկայումս դարձել է միջնակարգ:
6. **Խոխմել:** 1884 թ. ունեցել է 16 տուն հայ բնակչություն, քարաշեն եկեղեցի: Գյուղը հովվել է Աղթորփիի քահանան⁴⁶: Հետխորհրդային շրջանում փակվել է գյուղի դպրոցը:
7. **Կարմիրգյուղ:** Ունի միջնակարգ դպրոց:
8. **Չանախչի:** Գյուղը 1884 թ. եղել է կոմս Լոռու-Մելիքյանի կալվածքը, ունեցել է 23 տուն հայ բնակչություն (վերջիններս գյուղում բնակվել են պայմանագրով) և նորակառույց փայտածածկ եկեղեցի⁴⁷: Գյուղից 3 կմ հարավ՝ Լավար լեռան ստորոտին է գտնվում 13-րդ դարի հրաշակերտ կոթողը՝ Խորակերտը:
9. **Ղուղրո**⁴⁸: Ղուղրոն(ին) փոքր գյուղ է, չունի դպրոց, գյուղում մնացել է մի քանի ընտանիք, բնակչության մոտավոր թիվը կազմում

44 Բրդաձորը հայտնի է 5-րդ դարի իր նշանավոր սյունանման քառակող կոթողով, որը գտնվել է գյուղի գերեզմանոցի եկեղեցու մոտ: Այն դեռևս խորհրդային տարիներին տեղափոխվել է և ներկայումս գտնվում է Վրաստանի արվեստի թանգարանում, իսկ կրկնօրինակը ցուցադրվում է Սև ծովի ափին գտնվող Պիցունդա առողջարանում: Այն իր պատկերազարկով ընդհանրացվում է Կողբի, Օծունի և Խոժոռնի նույնատիպ պատմական հուշարձանների հետ: Տե՛ս Ասլիկյան Վ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 11:

45 «Արծազանք», Թիֆլիս, 1884, N 42, էջ 614:

46 «Արծազանք», Թիֆլիս, 1884, N 42, էջ 614:

47 «Արծազանք», Թիֆլիս, 1884, N 42, էջ 613:

48 Ղուղրոն «Հայ-սփյուռք հանրագիտարանում» (էջ՝ 554) նշվում է որպես խառը բնակչություն ունեցող գյուղ, սակայն մեր ուսումնասիրություններից պարզվում է, որ գյուղը ներկայումս զուտ հայկական է: (Այս գյուղում է ծնվել ՀՀ Հանրային հեռուստատեսության սպորտային մեկնաբան Սլավա Սարգսյանը):

է մոտ 40 մարդ: 1884 թ. Ղուղրոն ունեցել է 3 տուն հայ բնակչություն և չի ունեցել եկեղեցի⁴⁹:

Խառը բնակչություն ունեն **Թամարիս, Խոժոռնի**⁵⁰ (ունի մոտ 700 հայ), **Օնփ**⁵¹ (մոտ 350 հայ), **Նորգյուղ** (Թազաքենդ), **Մառնեուլ** (մոտ 2000 հայ), **Բուդյոնովկա** (Միրզոկա) (450 հայ, ունի միջնակարգ դպրոց), **Շուլավեր** (մոտ 300 հայեր, հայ աշակերտները հաճախում են կամ Կարմիրգյուղի հայկական կամ տեղի ռուսական դպրոց, գյուղը՝ Փոքր Շուլավեր անվամբ, 1884 թ. ունեցել է 18 տուն հայ բնակչություն և չի ունեցել եկեղեցի⁵²), **Սիոն** (գյուղում մնացել են մի քանի ընչազուրկ հայ ընտանիքներ, հայկական դպրոցը փակվել է), **Ուլյանովկա** բնակավայրերը: Մեր ուսումնասիրությունների համաձայն՝ մոտ 3 հայ ընտանիք ապրում է **Մամեյ** գյուղում, **Սադախլուն** և կան 20-25 ընտանիք հայեր:

Ստորև ներկայացնում ենք Հյուսիսային Լոռու հայկական որոշ բնակավայրերի տարբեր տարիների ժողովրդագրական որոշ տվյալների սանդղակը⁵³.

49 «Արծազանք», Թիֆլիս, 1884, N 42, էջ 613:

50 Խոժոռնին եղել է պատմական Գուգարաց նահանգի Ծոբափոր գավառի նշանավոր բերդ-ավաններից մեկը: Գյուղի հարավային եզրին, իրարից ոչ հեռու գտնվում են 13-րդ դարի երկու միանավ դահլիճներ և 11-րդ դարի եկեղեցի: 1884թ. գյուղը հանդիսացել է վրացի իշխան Լևան Մելիքովի կալվածքը: Նույն ժամանակ ունեցել է 25 տուն հայ և 14 տուն հույն բնակչություն: Հույներն ունեցել են նորակերտ եկեղեցի, իսկ հայկական փոքրիկ քարաշեն եկեղեցին գտնվել է գյուղից դուրս, հին գյուղատեղիի ավերակների վրա: Գյուղում նոր հայկական եկեղեցի կառուցելուն խոչնդոտել է հայ գյուղացիների՝ կալվածատեր իշխանի հետ ունեցած պայմանագիրը, որի ավարտին մնացած է եղել երկու տարի: Կալվածատիրոջ հետ նոր պայմանագիր չունենալու դեպքում գյուղի հայերը պետք է հեռանային գյուղից («Արծազանք», Թիֆլիս, 1884, N 42, էջ 614):

51 Ծոփը եղել է Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի Ծոբափոր գավառի կենտրոնը: Մովսես Խորենացու մոտ հիշատակվող (Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Ե., 1968, էջ 138) հայկական այս բնակավայրի միջնադարյան ամրոցի ավերակները գտնվում են գյուղից հյուսիս՝ բարձր ժայռաբլրի գագաթին: Գյուղը հայտնի է նաև հյուսիս-արևմուտքում գտնվող 5-րդ դարի եկեղեցիով:

52 «Արծազանք», Թիֆլիս, 1884, N 42, էջ 613:

53 Ասլիկյան Վ. Ա., նշվ. աշխ., Երևան, 2008, էջ 68:

N	բնակավայրեր	ընտանիքների թիվը		աշակերտների թիվը	
		1950-1960 թթ.	2000-2007թթ.	1950-1960 թթ.	2000-2007թթ.
1.	Աղբյուրի	300	196	345	146
2.	Խոժոռնի	260	147	500	141
3.	Բրուտաձոր (Բրդաձոր)	70	19	80	0
4.	Գյուլլիբաղ	96	57	93	45
5.	Խոխմել	80	20	104	0
6.	Դամիա	300	94	200	70
7.	Չամախչի	120	90	170	52
8.	Ծոփ	200	102	150	88 ⁵⁴
ընդամենը		1426	725	1642	542

1939թ. մարդահամարի տվյալներով Մառնեուլի (Մառնեուլն այն ժամանակ կոչվում էր Բորչալու) շրջանի բնակչությունն ու ազգաբաշխական պակերը հետևյալն էր⁵⁵.

	ընդամենը	վրացիներ	հայեր	ադրբեջանցիներ	օսեր	ռուսներ	հույներ	իրեաներ
Բորչալուի (Մառնեուլի) շրջան	48.970 (100%)	1.550 (3,2%)	13.116 (26,8%)	28.665 (58,5%)	32 (0,1%)	2.897 (5,9%)	1.802 (3,7%)	20 (0,1%)

Ըստ «Հայ-սփյուռք» հանրագիտարանի տվյալների՝ հայերի թիվը Մառնեուլի շրջանում 1989 թ. տվյալներով եղել է 15.000, 1993թ.՝ 12070⁵⁶:

Համեմատության համար ստորև բերում ենք Մառնեուլի շրջանի բնակչությունը և ազգաբաշխական կազմը՝ 2002թ. Վրաստանի պաշտոնական վիճակագրական տվյալների համաձայն⁵⁷.

54 Նշենք, որ Ծոփ գյուղի դպրոցի 88 աշակերտներից հայ են միայն 18-ը: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 11:

55 Տե՛ս <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/mgeorgia.html> ինտերնետային կայքէջը:

56 «Հայ-սփյուռք հանրագիտարան», էջ 554:

57 Jonathan Wheatley, Obstacles Impeding the Regional Integration of the Kvemo Kartli Region of Georgia, ECMI Working Paper #23, European Centre for Minority Issues (ECMI), Director: Marc Weller, February 2005, pp. 43-44 (http://www.ecmi.de/download/working_paper_23.pdf). Եվրոպացի հետազոտող Ջ. Ուիթլիի վիճակագրական տվյալները մենք, ինչպես վերևում արդեն նշել ենք, ներկայացնում ենք առանց մեկնաբանությունների, սակայն այստեղ՝ Մառնեուլի շրջանի պարագայում նկատենք, որ բաց է թողնված հայկական նշանավոր Շահումյան (Շուլավեր) բնակավայրը: Ելնելով այն համեմատմանը, որ Ջ. Ուիթլը հազիվ թե թույլ տար նման դիտարկություն, վերոնշյալ բացթողումը համարում ենք պատահականության արդյունք:

շրջան/սակրերուլո	քաղաք (ավան)/գյուղ	բնակչություն	էթնիկ պատկանելությունը
Մառնեուլի շրջան			
Marneuli City	Marneuli	23695	70% ադրբեջանցիներ 19% հայեր ⁵⁸ 9% վրացիներ 1% ռուսներ 1% հույներ
	Akhqula	150	99% ադրբեջանցիներ
Shaumiani Town	Qudro	43	100% հայեր
	Khikhani	304	100% վրացիներ
Algeti Community	Algeti	5017	99% ադրբեջանցիներ
	Azizkendi	2170	100% ադրբեջանցիներ
	Ajiskendi	750	100% ադրբեջանցիներ
	Tazakendi	2230	100% ադրբեջանցիներ
	Sabirkendi	3713	100% ադրբեջանցիներ
Akhkerphi Community	Akhkerphi	742	96% հայեր
	Chanakhchi	235	100% հայեր
Damia-Giaurarkhi Com.	Damia-Giaurarkhi	1815	100% ադրբեջանցիներ
	Akhlo Lalalo	805	100% ադրբեջանցիներ
	Damia	334	100% հայեր
Tamarisi Community	Kirovki	706	98% ադրբեջանցիներ
	Tamarisi	1690	88% վրացիներ
	Alavari	288	97% ադրբեջանցիներ
	Akhali Dioknisi	296	100% վրացիներ
Kasumlo Community	Kasumlo	2921	99% ադրբեջանցիներ
	Aghmamedlo	2867	100% ադրբեջանցիներ
	Baitalo	400	100% ադրբեջանցիներ
	Beitaraphchi	483	100% ադրբեջանցիներ
	Kushchi	452	99% ադրբեջանցիներ
Ophreti Community	Ulashlo	859	100% ադրբեջանցիներ
	Ophreti	158	78% հույներ 9% վրացիներ 8% ռուսներ
Sadakhlo Community	Khokhmeli	81	95% հայեր
	Sadakhlo	9486	97% ադրբեջանցիներ
	Burma	200	91% ադրբեջանցիներ
	Tazakendi	433	99% ադրբեջանցիներ
Kapanakhchi Comm.	Molaoghli	1180	100% ադրբեջանցիներ
	Kapanakhchi	1383	100% ադրբեջանցիներ
	Ambarovka	1249	96% ադրբեջանցիներ
	Meore Kesalo	1587	100% ադրբեջանցիներ
	Pirveli Kesalo	1622	100% ադրբեջանցիներ
	Keshalo	3322	100% ադրբեջանցիներ
Kurtlari Community	Kurtlari	1711	100% ադրբեջանցիներ
	Baidari	1236	100% ադրբեջանցիներ
	Didi Mughanlo	1815	100% ադրբեջանցիներ
	Lezhbadini	1538	100% ադրբեջանցիներ
	Khutor-Lezhbadini	177	100% ադրբեջանցիներ
	Qachaghani	3974	98% ադրբեջանցիներ

58 Ջոնաթան Ուիթլի զեկույցում սխալմամբ այս (19%) տոկոսային տվյալը ներկայացված է որպես ադրբեջանական բնակչության թվաքանակ:

Qachaghani Comm.	Tekali	1682	97% աղբբեջանցիներ
	Karach-Mughanlo	1155	99% աղբբեջանցիներ
	Khanji-Gazlo	436	99% աղբբեջանցիներ
	Qizil-Ajlo	7124	98% աղբբեջանցիներ
Qizil-Ajlo Community	Kvemo Qulari	628	96% աղբբեջանցիներ
Qulari Community	Budionovka	163	55% հայեր 34% աղբբեջանցիներ
	Dashtapha	1462	97% աղբբեջանցիներ
	Zemo Qulari	1704	98% աղբբեջանցիներ
	Kirikhlo	1262	100% աղբբեջանցիներ
	Qirmizkendi	1072	78% հայեր 19% վրացիներ
	Shulaveri	1787	53% աղբբեջանցիներ 23% ռուսներ 21% վրացիներ
Shulaveri Community	Araphlo	1118	100% աղբբեջանցիներ
	Akhali Mamudlo	758	99% աղբբեջանցիներ
	Enikendi	492	100% աղբբեջանցիներ
	Zemo Sarali	1135	100% աղբբեջանցիներ
Tserakvi Community	Imiri	1445	93% աղբբեջանցիներ
	Seidkhojalo	527	100% աղբբեջանցիներ
	Kvemo Sarali	1745	99% աղբբեջանցիներ
	Tserakvi	248	անհասանելի
Tserakvi Community	Sioni	351	62% վրացիներ 33% հայեր
	Jankhoshi	20	55% վրացիներ 40% աղբբեջանցիներ
	Tsereteli	2206	89% վրացիներ
	Orjonikidze	1470	99% վրացիներ
Tsereteli Community	Didi Beglari	200	100% աղբբեջանցիներ
	Norgiughi	567	63% հայեր 22% աղբբեջանցիներ
	Patara Beglari	395	100% աղբբեջանցիներ
	Khojorni	842	78% հայեր 21% աղբբեջանցիներ
	Burdadzori	58	91% հայեր
Khojorni Community	Gulbaghi	273	99% հայեր
	Tsopi	746	62% աղբբեջանցիներ 34% հայեր

Թաթարական (աղբբեջանական) ժողովրդագրական էքսպանսիան Հյուսիսային Լոռու տարածքում: Սկսած 17-րդ դարից, երբ Հյուսիսային Լոռու (ներկայիս Վրաստանի Դնանիսի, Բուլնիսի և Մառնեուլի շրջաններ) տարածք ներթափանցեցին թյուրքական բորչալու ցեղերը, սկսվեց այս տարածքների զանգվածային թաթարացման գործընթացը: Իրենց խիստ բնորոշ արագ բազմացման շնորհիվ թաթարական զանգվածները, հետզհետե ծավալվելով և ընդլայնելով իրենց կենսատարածքը, աստիճանաբար դուրս մղեցին այս տարածքների հայությանն ու այլ ազգություններին՝ ի վերջո իրենց

հռչակելով այս տարածքների իսկական տերեր: Վրացի հեղինակները, բոլորովին անտեսելով Հյուսիսային Լոռու պատմական հայկական և մինչ 18-րդ դարը հայերով բնակեցված տարածաշրջան լինելու հանգամանքը, «բորչալու» ցեղախմբի ներթափանցումը այս տարածք որակում են որպես էքսպանսիա վրացական տարածքի նկատմամբ, երբ «գլխովին ոչնչացվեց այս տարածքի վրացի բնակչությունը, որի թողած դատարկ տեղերը լրացվեցին օտար երկրների վերաբնակների կողմից»⁵⁹: Վ. Շ. Ջառշվիլին, նույն կերպ շարունակելով «բացատրել» Քվեմո Քարթլիի (Հյուսիսային Լոռու) վերաբնակեցումը թաթարական բորչալու ցեղով, մեջբերում է 18-րդ դարի վրացի աշխարհագրագետ Վախուշտի Բագրատիոնի գործերից մի հատված. «Շահ Աբբասը, 85-ամյա Գեորգի թագավորի (ամրոցը) վերցնելով նրա ձեռքից, բերեց բորչալու ժողովրդին և բնակեցրեց այստեղ, և դրանից (երկիրը) սկսեց կոչվել Բորչալու» (Вахушти, 1904, с. 32)⁶⁰. «Այդպիսով՝ ներկա Մառնեուլի տափաստանը (Բորչալու) 18-րդ դարում բնակեցվեց աղբբեջանցիներով (Գեորգիմ Քարթլիի թագավոր է եղել 1600-1605թթ.)», եզրակացնում է Վ. Շ. Ջառշվիլին⁶¹:

Ստորև բերում ենք Հյուսիսային Լոռու բնակչության ազգաբաշխական տվյալները տարբեր տարիներին, որոնք հստակորեն արտացոլում են թաթարական զանգվածների կողմից Հյուսիսային Լոռու զավթման ողջ պատկերը:

Հյուսիսային Լոռու (Բորչալուի գավառի) ազգաբաշխական կազմը 1926թ.⁶².

	ընդամենը	վրացիներ	մենգրերներ	սվաններ	հայեր	թյուրքեր	օսեր	ռուսներ	հույներ	հրեաներ	ուկրաինացիներ
Բորչալուի գավառ	86.537 (100%)	7.949 (9,2%)	տվյալներ չկան	տվյալներ չկան	14.969 (17,3%)	50.979 (58,9%)	տվյալներ չկան	1.156 (1,3%)	5.501 (6,4%)	102 (0,1%)	տվյալներ չկան

Նշենք, որ վերոբերյալ «Բորչալուի գավառ» վարչամիավորի մեջ մտել են Ծալկայի, Դնանիսի, Բուլնիսի և Մառնեուլի շրջանները: Խնդրո առարկա մյուս՝ Թեթրիժարոյի շրջանը, իր հերթին մտել է Թիֆլիսի նահանգի մեկ այլ՝ Թիֆլիսի գավառի մեջ:

59 Джаошвили В. Ш., Население Грузии, экономико-географическое исследование, Тбилиси, 1968, с. 46.

60 Նույն տեղում:

61 Նույն տեղում:

62 Տե՛ս <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rngeorgia.html> կայքէջը:

Հյուսիսային Լոռու (Բորչալուի գավառի) ազգաբաշխական կազմը 1939թ⁶³.

շրջան	ընդամենը	վրացիներ	հայեր	ադրբեջանցիներ	օսեր	ռուսներ	հույներ	հրեաներ
Աղրուվաղ (Թեթրիծղարո)	44.421 (100%)	15.810 (35,6%)	11.444 (25,8%)	1.206 (2,7%)	3.058 (6,9%)	4.980 (11,2%)	5.839 (13,1%)	27 (0,1%)
Բաշկիչեթ (Դմանիսի)	33.975 (100%)	6.536 (19,2%)	2.719 (8,0%)	16.945 (49,9%)	34 (0,1%)	1.663 (4,9%)	5.320 (15,7%)	4 (0,1%)
Բորչալուի (Մառնեուլի)	48.970 (100%)	1.550 (3,2%)	13.116 (26,8%)	28.665 (58,5%)	32 (0,1%)	2.897 (5,9%)	1.802 (3,7%)	20 (0,1%)
Լյուքսեմբուրգի (Բուճիսի)	34.181 (100%)	2.574 (7,5%)	4.740 (13,9%)	20.703 (60,6%)	19 (0,1%)	832 (2,4%)	130 (0,4%)	17 (0,1%)
ընդամենը	161.547 (100%)	23.470 (100%)	32.019 (100%)	67.519 (100%)	3143 (100%)	10372 (100%)	13.145 (100%)	68 (100%)

Վրաստանի ժողովրդագրական պատկերը 1959թ⁶⁴.

ընդ.	վրացիներ	հայեր	ադրբեջանցիներ	օսեր	ռուսներ	հույներ	հրեաներ	ուկրաինացիներ
3.542.500 (100%)	2.415.783 (68,2%)	376.936 (10,6%)	153.076 (4,3%)	76.787 (2,2%)	318.791 (9,0%)	63.776 (1,8%)	46.527 (1,3%)	40.323 (1,1%)

Համեմատության համար հարկ ենք համարում ստորև ցույց տալ 1959թ. Վրաստանի ժողովրդագրական պատկերը՝ ներառյալ Աբխազիայի ԻՅ-ը և Հարավօսական ԻՄ-ը.⁶⁵

վրացիներ	աբխազներ	օսեր	հայեր	ռուսներ	ուկրաինացիներ
2.600.588	62.878	141.178	442.916	407.886	52.236
64,3%	1,5%	3,5%	11,0%	10,1%	1,3%
բելոռուսներ	ադրբեջանցիներ	հույներ	հրեաներ	մնացածը	ընդամենը
5.152	153.600	72.938	51.582	53.091	4.044.045
0,1%	3,8%	1,8%	1,3%	1,3%	100,0%

63 Նույն տեղում:

64 Նույն տեղում: Տվյալների մեջ չեն ներառված Աբխազական Ինքնավար Հանրապետությունը և Հարավօսական Ինքնավար Մարզը:

65 Джаошвили В. Ш., Население Грузии, экономико-географическое исследование, с. 48.

Վրաստանի ժողովրդագրական պատկերը 1970թ⁶⁶.

ընդամենը	վրացիներ	հայեր	ադրբեջանցիներ	օսեր	ռուսներ	հույներ	հրեաներ	ուկրաինացիներ
4.099.978 (100%)	2.903.021 (70,8%)	376.205 (9,2%)	217.758 (5,3%)	82.898 (2,0%)	302.231 (7,4%)	76.132 (1,9%)	49.525 (1,2%)	37.667 (0,9%)

Վրաստանի ժողովրդագրական պատկերը 1979թ⁶⁷.

վրացիներ	ընդ.	վրացիներ	հայեր	ադրբեջանցիներ	օսեր	ռուսներ	հույներ	հրեաներ	ուկրաինացիներ
4.409.112 (100%)	3.191.502 (72,4%)	373.697 (8,5%)	255.678 (5,8%)	94.109 (2,1%)	289.832 (6,6%)	81.463 (1,8%)	25.577 (0,6%)	34.255 (0,8%)	

Վրաստանի ժողովրդագրական պատկերը 1989թ⁶⁸.

ընդ.	վրացիներ	հայեր	ադրբեջանցիներ	օսեր	ռուսներ	հույներ	հրեաներ	ուկրաինացիներ
4.875.780 (100%)	3.547.521 (72,8%)	360.670 (7,4%)	307.556 (6,3%)	164.055 (3,4%)	266.258 (5,5%)	100.324 (2,1%)	24.720 (0,5%)	52.443 (1,1%)

Վրաստանի ժողովրդագրական պատկերը 2002թ⁶⁹.

ընդ.	վրացիներ	հայեր	ադրբեջանցիներ	օսեր	ռուսներ	հույներ	հրեաներ
4.369.579 (100%)	3.659.261 (83,7%)	248.928 (5,7%)	284.755 (6,5%)	38.026 (0,9%)	67.648 (1,5%)	15.166 (0,3%)	7.037 (0,2%)

66 <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rngeorgia.html>: Տվյալների մեջ չեն ներառված Աբխազական Ինքնավար Հանրապետությունը և Հարավօսական Ինքնավար Մարզը:

67 Նույն տեղում: Տվյալների մեջ չեն ներառված Աբխազական Ինքնավար Հանրապետությունը և Հարավօսական Ինքնավար Մարզը:

68 Նույն տեղում: Տվյալների մեջ չի ներառված Աբխազական Ինքնավար Հանրապետությունը:

69 Նույն տեղում: Տվյալների մեջ չեն ներառված Աբխազական Ինքնավար Հանրապետությունը և Հարավօսական Ինքնավար Մարզը: Վրաստանի 2002թ. ժողովրդագրական տվյալների մասին տես նաև <http://www.diversity.ge/rus/map.php> կայքէջի տվյալները (կայքէջում նշված է 2001թ., սակայն դա մեր կարծիքով տեխնիկական վրիպում է):

Բերված վերջին՝ 2002թ. տվյալներով փաստորեն Վրաստանի ադրբեջանցիների թիվը կազմում է 284.755 (6,5%), որից Քվեմո Քարթլիում ապրում են 224.606 (45,1%):

Վրաստանում անցկացված մարդահամարի տվյալները 2002թ.: Քվեմո Քարթլի տարածաշրջան⁷⁰:

շրջան, քաղաք	ընդամենը	վրացիներ	արխագներ	օսեր	հայեր	ռուսներ	ադրբեջանցիներ	հույներ	ուկրաինացիներ	քիստեր	եզդիներ
Ռուսթավ քաղաք	116.384	102.151	44	14	809	3563	4993	257	395	15	293
Բուլնիսի շրջան	74.301	19.926	35	80	4316	414	49.026	438	14	--	--
Գարդաբանի շրջան	114.348	60.832	48	412	1.060	994	49.993	236	65	6	162
Դմանիսի շրջան	28.034	8.759	9	12	147	156	18.716	218	7	--	--
Սառնեուլի շրջան	118.221	9.503	29	47	9329	523	98.245	396	29	1	6
Թեթրի Շղարոյի շրջան	25.354	18.769	16	205	2632	689	1641	1281	14	--	--
Ծալկայի շրջան	20.888	2.510	2	18	11.484	125	1992	4.589	3	--	2
ընդամենը	497.530	222.450	183	788	29.777	6.464	224.606	7.415	527	22	463

Վրաստանի մնացած նահանգներում ապրող ադրբեջանցիների թվային պատկերը 2002թ. դրությամբ հետևյալն է.

նահանգ	թվաքանակ
1. Թբիլիսի քաղաք	10.942 (1,0%)
2. Աջարական ԻՂ	542 (0,1%)
3. Սամեգրելո-Չեմո Սվանեթի	142 (0,1%)
4. Գուրիա	91 (0,1%)
5. Իմերեթի	274(0,1%)
6. Ռաջա-Լեչխումի-Քվեմո Սվանեթի	47 (0,1%)
7. Սամցխե-Ջավախք	59 (0,1%)
8. Շիդա Քարթլի	5.768 (1,8%)
9. Մցխեթա-Մթիանեթի	2.248 (1,8%)
10. Կախեթ	40.036 (9,8%)
ընդամենը	24.149

70 Տե՛ս Վրաստանի պաշտոնական վիճակագրական կայքէջը՝ http://statistics.ge/_files/english/census/2002/Ethnic%20groups.pdf, հմնտ.՝ <http://www.diversity.ge/rus/map.php> կայքէջի տվյալները:

Ինչպես տեսնում ենք, Քվեմո Քարթլիից բացի՝ Վրաստանի այլ նահանգներում, միասին վերցրած, ադրբեջանցիները կազմում են շատ փոքր թվաքանակ (24.149), ուստի վերոբերյալ՝ 1959, 1970, 1979, 1989 թվականների Վրաստանի ադրբեջանցիների թվաքանակը մոտավոր կերպով կարելի է դիտարկել որպես Քվեմո Քարթլիի ադրբեջանցիների թվաքանակ⁷¹:

Ինչպես տեսանք՝ 1926թ. Յուլիսային Լոռու (Բորչալուի գավառի) տարածքում ապրում էր 50.979 ադրբեջանցի, հավելենք, որ նշված՝ «Բորչալու գավառ» եզրը տարածվում էր ներկայիս Ծալկայի, Դմանիսի, Բուլնիսի և Մառնեուլի շրջանների վրա: Այս շրջանների ադրբեջանցի բնակչության թիվը 2002թ. տվյալներով ուներ հետևյալ պատկերը.

Ծալկայի շրջան	1.992
Մառնեուլի շրջան	98.245
Բուլնիսի շրջան	49.026
Դմանիսի շրջան	18.716
ընդամենը	167.979

Համեմատության մեջ դնելով 1926 և 2002 թվականների՝ Յուլիսային Լոռու շրջանների ադրբեջանցիների 50.979 և 167.979 թվաքանակները՝ կարող ենք հստակ պատկերացում կազմել նշված ժամանակահատվածում ադրբեջանցիների աճի տեմպերի մասին: Թվերի բաղդադունը ցույց է տալիս, որ ադրբեջանցիները այդ ընթացքում ավելացել են 117.979-ով, որը պատկառելի թիվ է նշված տարածքների համեմատ: Հարկ է նշել, որ Ծալկայի պարագան այնքան էլ հաշվարկային չէ, քանի որ, ինչպես տեսնում ենք, ադրբեջանցիներն այստեղ մեծ թիվ չեն կազմում: Հիմնական աճը գրանցվել է Դմանիսի, Բուլնիսի, Մառնեուլի և վերջինիս հարակից Գարդաբանի շրջաններում⁷²:

71 Այս հանգամանքը շեշտում ենք, քանի որ ներկա պահին մեր ձեռքի տակ չկան այդ թվականների՝ Վրաստանի առանձին շրջանները ներկայացնող ադրբեջանցիների թվաքանակները:

72 2002թ. Գարդաբանի շրջանում մնացել էր ընդամենը 1060 հայ (որը կազմում էր շրջանի բնակչության 0,9%-ը) և 49.993 ադրբեջանցի (որը կազմում էր շրջանի բնակչության 43,7%-ը) (տես՝ <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnggeorgia.html> կայքէջը): Հավելենք, որ 1886թ. ներկա Գարդաբանի շրջանում հայերի թիվը կազմել է 3.282, 1939թ.՝ 12.600 (որը կազմում էր շրջանի բնակչության 13,5%-ը) (տես Բաղայան Գ. Մ., նշվ. աշխ., էջ 51), հայտնի է

<http://www.borchali.ge/> աղբյուրից հաղորդած տվյալների մեջ, որոնց պետք է մոտենալ խիստ վերապահումներով, հղում անելով ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ին՝ նշվում է, որ այսօր աշխարհում ապրում է շուրջ 40 մլն աղբյուրանցի: Աշխարհում աղբյուրանցիների թվաքանակի «բազմաթիվ այլ տվյալներ» գումարելով և վերջիններիս թիվը հասցնելով 50 մլնի՝ կայքէջը աղբյուրանցիներին աշխարհում բաշխում է հետևյալ կերպ.

1. Աղբյուրանցի	8.300.000
2. Իրան	30.000.000
3. Թուրքիա	3.000.000
4. Ռուսաստան	2.000.000
5. ԱՄՆ	1.000.000
6. Ուկրաինա	1.000.000
7. Իրաք	700.000
8. Վրաստան	500.000
9. Աֆղանստան	430.000
10. Հնդկաստան և Պակիստան	350.000
11. Շվեդիա, Նորվեգիա, Դանիա և Մեծ Բրիտանիա	300.000
12. Գերմանիա	300.000
13. Կանադա	174.000
14. Ֆրանսիա	170.000
15. Սիրիա	50.000
16. Սաուդյան Արաբիա	40.000
17. Շվեյցիա	40.000
18. Եմեն	19.000
19. Ճապոնիա	10.000
20. Ավստրալիա	8.000
21. Մալթա	2.500

Թաթարական զանգվածը, տարիների ընթացքում ենթարկելով Հյուսիսային Լոռու տարածքը էթնոժողովրդագրական լայնամասշտաբ էքսպանսիայի, ներկայումս ինտեգրետային, ինչպես նաև՝

նաև, որ Գարդաբանի թաթարական անվանումը Ղարայազի է (ռուս.՝ Կարայազի): <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rngeorgia.html> կայքէջում բերված տվյալների համաձայն՝ Կարայազի շրջանի հայության և աղբյուրանցիների թվաքանակները համապատասխանաբար կազմել են 410 (2,3%) և 12.121 (68,2%), սակայն այն չի արտացոլում այսօրվա Գարդաբանի ողջ հայության տվյալները, քանի որ Կարայազը 1939թ. իր մեջ ընդգրկել է այսօրվա Գարդաբանի սոսկ մի հատվածը:

տարբեր այլ միջոցներով քարոզարշավ է կազմակերպում, որով փորձում է Հյուսիսային Լոռին հանրությանը ներկայացնել որպես աղբյուրանցիներ տարածք: Այդ նպատակով փոխվում են հայկական, ժամանակի ընթացքում՝ նաև վրացական հնչերանգ ստացած շատ բնականվայրերի անուններ: Այդ անունները կա՛մ ներկայացվում են աղբյուրանցիների թարգմանությամբ (օրինակ՝ Թեթրիժղարոն դառնում է Աղբուլաղ և այլն), կա՛մ վերջիններիս տրվում են բոլորովին նոր՝ թաթարական արմատով ինչ-որ անվանումներ: Շատ դեպքերում խառը բնակչությամբ (հայ, վրացի, հույն, թաթար) գյուղերը ներկայացվում են որպես մաքուր աղբյուրանցիների բնակավայրեր: Որպեսզի առավել պարզ լինի աղբյուրանցիների ժողովրդագրական էքսպանսիան և ներկայիս նկրտումները Հյուսիսային Լոռու (և ոչ միայն) նկատմամբ, հարկ ենք համարում ստորև ներկայացնել ներկայիս Վրաստանի երեք մարզերում գտնվող աղբյուրանցիների բնակավայրերի ցանկը՝ ըստ աղբյուրանցի աղբյուրների, առանց մեկնաբանությունների, ըստ աղբյուրանցի անվանակոչումների և առանձին շրջանների⁷³.

Ա. Քվեմո Բարբի նահանգ

Ա 1. Ռուսթավ քաղաք

Ա 2. Մառնեուլ քաղաք (համանուն շրջան)

1. Գյուղ Ահամմադլի	• ДЕРЕВНЯ АХАММАДЛИ
2. Գյուղ Աղբուլա	• ДЕРЕВНЯ АХКУЛА
3. Գյուղ Աղլիլալա	• ДЕРЕВНЯ АХЛИЛАЛА
4. Գյուղ Աղլիմահմուդլու	• ДЕРЕВНЯ АХЛИМАХМУДЛУ
5. Գյուղ Ալգեթի	• ДЕРЕВНЯ АЛГЕТИ
6. Գյուղ Ամբարովկա	• ДЕРЕВНЯ АМБАРОВКА
7. Գյուղ Արափլի	• ДЕРЕВНЯ АРАПЛИ
8. Գյուղ Բայդար	• ДЕРЕВНЯ БАЙДАР
9. Գյուղ Բայթալլի	• ДЕРЕВНЯ БАЙТАЛЛИ
10. Գյուղ Բայթարաֆչի	• ДЕРЕВНЯ БАЙТАРАФЧИ
11. Գյուղ Բայլար	• ДЕРЕВНЯ БАЙЛАР
12. Գյուղ Բոյուկ (հայ.՝ Մեծ) – Մուխանլի	• ДЕРЕВНЯ БОЙУК-МУХАНЛИ
13. Գյուղ Բուրմա-Թազաքանդ	• ДЕРЕВНЯ БУРМА-ТАЗАКАНД
14. Գյուղ Չանդար	• ДЕРЕВНЯ ЧАНДАР
15. Գյուղ Դաշթափա	• ДЕРЕВНЯ ДАШТАПА
16. Գյուղ Դայնա - Գորարխի	• ДЕРЕВНЯ ДАНИА-ГОРАРХИ
17. Գյուղ Ազիզքանդ	• ДЕРЕВНЯ АЗИЗКАНД
18. Գյուղ Գորարխի	• ДЕРЕВНЯ ГОРАРХИ
19. Գյուղ Խաչիսաքանդ	• ДЕРЕВНЯ ХАЧЫИСАКАНД

73 <http://www.borchali.ge/>:

20. Գյուղ խալլավար	• ДЕРЕВНЯ ХАЛЛАВАР
21. Գյուղ խանչիխազլի	• ДЕРЕВНЯ ХАНЧЫХАЗЛЫ
22. Գյուղ խոչորնու (հայ.՝ խոժոռնի)	• ДЕРЕВНЯ ХОЧОРНУ
23. Գյուղ խուլդարա	• ДЕРЕВНЯ ХУЛДАРА
24. Գյուղ Իմազլի	• ДЕРЕВНЯ ИЛМАЗЛИ
25. Գյուղ Իմիր	• ДЕРЕВНЯ ИМИР
26. Գյուղ Իմիրգալա	• ДЕРЕВНЯ ИМИРГАЛА
27. Գյուղ Գաչախան	• ДЕРЕВНЯ ГАЧАХАН
28. Գյուղ Քասիմլի	• ДЕРЕВНЯ КАСЫМЛЫ
29. Գյուղ Գայա Քոսալի	• ДЕРЕВНЯ ГАЯ КОСАЛЫ
30. Գյուղ Քեշալի	• ДЕРЕВНЯ КЕШАЛИ
31. Գյուղ Ղարանախչի	• ДЕРЕВНЯ КАРАНАКЧИ
32. Գյուղ Քիրաճ-Մուխանլի	• ДЕРЕВНЯ КИРАЧ-МУХАНЛЫ
33. Գյուղ Կիրիկլի	• ДЕРЕВНЯ КЫРЫКЛЫ
34. Գյուղ Ղզլաչիլի	• ДЕРЕВНЯ КЫЗЫЛАЧИЛЫ
35. Գյուղ Քոսալի	• ДЕРЕВНЯ КОСАЛЫ
36. Գյուղ Քուլլար	• ДЕРЕВНЯ КУЛЛАР
37. Գյուղ Ղուշչու	• ДЕРЕВНЯ КУШЧУ
38. Գյուղ Լեչբադին	• ДЕРЕВНЯ ЛЕЧБАДДИН
39. Գյուղ Մամայ	• ДЕРЕВНЯ МАМАЙ
40. Գյուղ Մոլլաօղլու	• ДЕРЕВНЯ МОЛЛАОХЛУ
41. Գյուղ Սաբիրքենդ	• ДЕРЕВНЯ САБИРКАНД
42. Գյուղ Սադախլի	• ДЕРЕВНЯ САДАХЛЫ
43. Գյուղ Սարալ	• ДЕРЕВНЯ САРАЛ
44. Գյուղ Սարվան	• ДЕРЕВНЯ САРВАН
45. Գյուղ Սեյիդխոչալի	• ДЕРЕВНЯ СЕЙИДХОЧАЛЫ
46. Գյուղ Սոպ	• ДЕРЕВНЯ СОП
47. Գյուղ Շուլավեր	• ДЕРЕВНЯ ШУЛАВЕР
48. Գյուղ Թամարիսի	• ДЕРЕВНЯ ТАМАРИСИ
49. Գյուղ Թեքալի	• ДЕРЕВНЯ ТЕКАЛИ
50. Գյուղ Թազաքենդ	• ДЕРЕВНЯ ТАЗАКАНД
51. Գյուղ Ուլաշլի:	• ДЕРЕВНЯ УЛАШЛЫ

Ա 3. Բոլնիս քաղաք (համանուն շրջան)

1. Գյուղ Աբդանլի (Չավշանլի)	• ДЕРЕВНЯ АБДАЛЛЫ (ЧАВШАНЛЫ)
2. Գյուղ Ախալար	• ДЕРЕВНЯ АХАЛАР
3. Գյուղ Աքաուրտ	• ДЕРЕВНЯ АКАУРТ
4. Գյուղ Առաքել (Չեզվնար)	• ДЕРЕВНЯ АРАКЕЛ (ЗЕЗВНАР)
5. Գյուղ Առիկի (Անախատիր)	• ДЕРЕВНЯ АРЫХЛЫ (АНАХАТЫР)
6. Գյուղ Բալա – Մուխանլի (Ռախրիզ)	• ДЕРЕВНЯ БАЛА-МУХАНЛЫ (РАХРИЗ)
7. Գյուղ Բալիչ	• ДЕРЕВНЯ БАЛИЧ
8. Գյուղ Բեյտաքար	• ДЕРЕВНЯ БЕЙТАКАР
9. Գյուղ Չաֆարլի (Սենտերեդ)	• ДЕРЕВНЯ ЧАФАРЛИ (СЕМТЕРЕД)
10. Գյուղ Դարվազ	• ДЕРЕВНЯ ДАРВАЗ
11. Գյուղ Դաշիթխուլլար (Մուղան)	• ДЕРЕВНЯ ДАШДЫОХУЛЛАР (МУХАН)

12. Գյուղ Դալլար (Մուշեվան)	• ДЕРЕВНЯ ДАЛЛАР(МУШЕВАН)
13. Գյուղ Դամիրլի	• ДЕРЕВНЯ ДАМИРЛИ
14. Գյուղ Ամալար (Մեսխեթ)	• ДЕРЕВНЯ АСМАЛАР (МЕСХЕТ)
15. Գյուղ Ֆաղրալի (Ղեկավեր)	• ДЕРЕВНЯ ФАХРАЛЫ (ДЕЛАВЕР)
16. Գյուղ Գուլավեր	• ДЕРЕВНЯ ГУЛАВЕР
17. Գյուղ Հասանխոջալի(Խիդիսքուրի – Քոռուզուլարի)	• ДЕРЕВНЯ ХАСАНХОЧАЛЫ (ХИДИСКХУРИ- КОРРУГУЛАХЫ)
18. Գյուղ Իմիրխասան (Սավանթ)	• ДЕРЕВНЯ ИМИРХАСАН (САВАНЕТ)
19. Գյուղ Ինչաօղլու (Չենո - Բոլնիսի)	• ДЕРЕВНЯ ИНЧАОХЛУ (ЗЕМО-БОЛНИСИ)
20. Գյուղ Ղարադաշ (Իչրի)	• ДЕРЕВНЯ ГАРАДАШ (ИЧРИ)
21. Գյուղ Ղարաքիթան	• ДЕРЕВНЯ ГАРАТИКАН
22. Գյուղ Ղազրեթ	• ДЕРЕВНЯ КАЗРЕТ
23. Գյուղ Ղափանաքչի (Քվեմո - Բոլնիսի)	• ДЕРЕВНЯ КАПАНАКЧИ (КВЕМО-БОЛНИСИ)
24. Գյուղ Քիփիրչիկ	• ДЕРЕВНЯ КИПИРЧИК
25. Գյուղ Ղոչուլու (Սարալա)	• ДЕРЕВНЯ ГОЧУЛУ (САРАЛА)
26. Գյուղ Քոլաղի (Մուրտավ)	• ДЕРЕВНЯ КОЛАГИР (СУРТАВ)
27. Գյուղ Ղոչաքիլիսա (Երկեվան)	• ДЕРЕВНЯ ГОШАКИЛСА (ЕРКЕВАН)
28. Գյուղ Միխիրլի (Վանթ)	• ДЕРЕВНЯ МЫХЫРЛЫ (ВАНАТ)
29. Գյուղ Մոլլա – Ախմադլի (Ղաթավետ)	• ДЕРЕВНЯ МОЛЛА- АХМАДЛИ (ХАТАВЕТ)
30. Գյուղ Մուսոպրիան (Ռոսխիվարլի)	• ДЕРЕВНЯ МУСОПРИАН (РОСХИВАРЛЫ)
31. Գյուղ Փոլադաուրի	• ДЕРЕВНЯ ПОЛАДАУРИ
32. Գյուղ Սամսենլի (Շամշիոյու)	• ДЕРЕВНЯ САМСЕВРИС (ШАМШИОЙУ)
33. Գյուղ Սարալլար (Ձիյարաթ)	• ДЕРЕВНЯ САРАЛЛАР (ЗИЙАРАТ)
34. Գյուղ Սարաչի (Մամխութ)	• ДЕРЕВНЯ САРАЧЛЫ (МАМХУТ)
35. Գյուղ Սենեթ	• ДЕРЕВНЯ СЕНЕБ
36. Գյուղ Սիսկալա	• ДЕРЕВНЯ СИСКАЛА
37. Գյուղ Շախբուզլու	• ДЕРЕВНЯ ШАХБУЗЛУ
38. Գյուղ Թանզիյա	• ДЕРЕВНЯ ТАНЗИЙА
39. Գյուղ Չոլ-Գուլես:	• ДЕРЕВНЯ ЗОЛ-ГУВЕС

Ա. 4. Դմանիս (Բաշքեչիդ) քաղաք (համանուն շրջան)

1. Գյուղ Բախսալար	• ДЕРЕВНЯ Б АХЧАЛАР
2. Գյուղ Բազաքլի	• ДЕРЕВНЯ БАЗАКЛИ
3. Գյուղ Չոպրալլար	• ДЕРЕВНЯ ЧОПРАЛЛАР
4. Գյուղ Դաղ - Արիոլի	• ДЕРЕВНЯ ДАХ- АРЫХЛЫ
5. Գյուղ Դաղ - Ղզլաչիլի	• ДЕРЕВНЯ ДАХ- КЫЗЫЛАЧИЛЫ
6. Գյուղ Դալլար	• ДЕРЕВНЯ ДАЛЛАР
7. Գյուղ Դունուս	• ДЕРЕВНЯ ДУНУС
8. Գյուղ Ենգրևան	• ДЕРЕВНЯ ЕНГРЕВАН
9. Գյուղ Գեյլիյան	• ДЕРЕВНЯ ГЕЙЛИЯН

10. Գյուղ Գորաքղաղ	• ДЕРЕВНЯ ГОДАКДАХ
11. Գյուղ Գամամի	• ДЕРЕВНЯ ХАМАМЛЫ
12. Գյուղ Գուսեյնբենդ	• ДЕРЕВНЯ ХУСЕЙНКАНД
13. Գյուղ Դամիշլի	• ДЕРЕВНЯ КАМЫШЛЫ
14. Գյուղ Կիրով	• ДЕРЕВНЯ КИРОВ
15. Գյուղ Դզլքիլիսա	• ДЕРЕВНЯ КЫЗЫЛ КИЛ СА
16. Գյուղ Դարաբուլաղ	• ДЕРЕВНЯ ГАРАБУЛ АК
17. Գյուղ Դամարլի	• ДЕРЕВНЯ ГАМАРЛИ
18. Գյուղ Լուկ – Չանդար	• ДЕРЕВНЯ ЛУК- ЧАНДАР
19. Գյուղ Մամիշլար	• ДЕРЕВНЯ МАМИШЛАР
20. Գյուղ Մամիշլի	• ДЕРЕВНЯ МАМИШЛИ
21. Գյուղ Օրմեշան	• ДЕРЕВНЯ ОРМЕШАН
22. Գյուղ Օրուզման	• ДЕРЕВНЯ ОРУЗМАН
23. Գյուղ Ռանթիանի	• ДЕРЕВНЯ РАНТИАНИ
24. Գյուղ Սաժա	• ДЕРЕВНЯ САЖА
25. Գյուղ Սալամալիք	• ДЕРЕВНЯ САЛАММАЛИК
26. Գյուղ Սաֆարլի	• ДЕРЕВНЯ САФАРЛИ
27. Գյուղ Սոխուլու	• ДЕРЕВНЯ СОХУЛУ
28. Գյուղ Սուղալա	• ДЕРЕВНЯ СУГАЛА
29. Գյուղ Շախմարլի	• ДЕРЕВНЯ ШАХМАРЛЫ
30. Գյուղ Շինդիլար	• ДЕРЕВНЯ ШИНДИЛАР
31. Գյուղ Տղիսպիռի	• ДЕРЕВНЯ ТХИСПИРИ
32. Գյուղ Յաղուբլու	• ДЕРЕВНЯ ЯКУБЛУ
33. Գյուղ Յիրդանչայ:	• ДЕРЕВНЯ ЁЫРХАНЧАЙ

Ա. 5. Թեթրիժղարոյի շրջան

1. Գյուղ Քոսալար
2. Գյուղ Շիխլի:

Ըստ Վրաստանում իրկանացված մարզային բաժանման՝ Քվեմո Քարթլի նահանգի մեջ է ներառված նաև նախկին հունաբնակ – հայաբնակ, ներկայումս գերազանցապես հայաբնակ և սրնթացորեն վրացականացվող Ծալկայի շրջանը, որտեղ ևս առկա են ադրբեջանական բնակավայրեր, որոնց թիվը 4-ն է (Արջևան – Սարվան, Գյոդաքլար, Թեջիս, Զոլյան գյուղեր)⁷⁴: Ադրբեջանական տվյալները Ծալկայի ադրբեջանաբնակ գյուղերը շատացնում են մեկով.

1. Գյուղ Երսիվան - Սարվան

74 Ծալկայի պատմական, քաղաքական, ժողովրդագրական, կրթամշակութային անցյալի, ներկայի և ապագայի զարգացումների մասին առավել ամբողջական տե՛ս Սարգսյան Վ., Սանցխե-Ջավախք-Ծալկա հայկական տարածաշրջանի խամրող «արևելքի»՝ Ծալկայի ժողովրդագրական և կրթական վիճակը, Ջավախքը 1988-2008թթ., հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2009, էջ 159-186:

2. Գյուղ Դզլաչալի - Զոլյան
3. Գյուղ Գյոդաքլար
4. Գյուղ Մինասագբենդ
5. Գյուղ Թեսիս – Զուլուխլու:

Մեր ուսումնասիրության շրջանակներից դուրս համարելով Քվեմո Քարթլի նահանգի մյուս՝ Գարդաբանի շրջանի ադրբեջանական բնակավայրերը, նշենք միայն, որ նշված շրջկենտրոնում և շրջանում կան ադրբեջանցիներ, որոնց գյուղերի թիվը, ըստ ադրբեջանական տվյալների, 13-ն է⁷⁵: Նույն տվյալների համաձայն՝ ադրբեջանական բնակավայրերի թիվը Կախեթի և Շիդա Քարթլի մարզերում ունի հետևյալ պատկերը⁷⁶.

Բ. Կախեթի նահանգ

1. Լագոդեխի շրջան – 4 գյուղ
2. Սագարեջոյի շրջան – 9 գյուղ
3. Թելավի շրջան – 1 գյուղ

Գ. Շիդա Քարթլիի նահանգ

1. Քառելի շրջան – ք. Քառել, 2 գյուղ
2. Կասպիի շրջան – 7 գյուղ
3. Գորիի շրջան – 2 գյուղ
4. Մցխետայի շրջան – 6 գյուղ:

Ըստ ադրբեջանական աղբյուրների՝ թյուրքական բնակավայրերի տոկոսային հարաբերակցությունը Վրաստանի համապատասխան շրջաններում հետևյալն է.

1. Մառնեուլի շրջան (ադրբեջանական անվանումը՝ Սարվան) – 86,4 %
2. Բուլնիսի շրջան (ադրբեջանական անվանումը՝ Զյոյոյուք Գեմերլի) – 85 %
3. Դնանիսի շրջան (ադրբեջանական անվանումը՝ Բաշքեչիթ) – 74,4 %
4. Թեթրիժղարոյի շրջան (ադրբեջանական անվանումը՝ Աղբուլաղ) – 8,1 %
5. Ծալկայի շրջան (ադրբեջանական անվանումը՝ Բարմաքսըզ) – 10,5 %:

Քվեմո Քարթլիի մնացած, ինչպես նաև՝ Կախեթի բոլոր շրջաններում, ըստ ադրբեջանական աղբյուրների, ադրբեջանցի բնակչության տոկոսային հարաբերակցությունը հետևյալն է⁷⁷.

75 <http://www.borchali.ge/>

76 Նույն տեղում:

77 Նույն տեղում:

1. Գարդաբանի շրջան (ադրբեջանական անվանումը՝ Ղարայազի) – 43,7 %
2. Սագարեջոյի շրջան (ադրբեջանական անվանումը՝ Ղարաչոյի) – 40,4 %
3. Լազոդեխիի շրջան (ադրբեջանական անվանումը՝ Քաբալ) – 45,6 %
4. Թելավի շրջան (ադրբեջանական անվանումը՝ Ղարաջալա) – 17 %
5. Դեդոփլիսծղարոյի շրջան (ադրբեջանական անվանումը՝ Ջեյրանչյուլ) – 4,4 %
6. Սիզնախի (Սղնախ) շրջան (ադրբեջանական անվանումը՝ Սիդնաղ) – 0,3 %
7. Գուրջաանի շրջան (ադրբեջանական անվանումը՝ նույնկերպ) – 0,1 %
8. Ղվարեի շրջան (ադրբեջանական անվանումը՝ նույնկերպ) – 0,1 %: Զետաքրքրական է, որ ադրբեջանական կողմը ներկայումս, «Բորչալու» եզրի աշխարհագրությունը մեծացնելով, վերջինիս մեջ է ներառել, բացի Քվեմո Քարթլի նահանգից, նաև ամբողջ Կախեթի նահանգը: Այս երկու նահանգները միասին, փաստորեն, ադրբեջանակն կողմը համարում է ադրբեջանապատկան տարածքներ:

Ադրբեջանական և հայկական կազմակերպությունները Հյուսիսային Լոռու տարածքում

Ադրբեջանական էքսպանսիան Հյուսիսային Լոռու տարածքում չի սահմանափակվում միայն ժողովրդագրական բնագավառում. վերջիններիս շրջանում մեծապես ակտիվանում են բազմաթիվ հասարակական, ոչ կառավարական կազմակերպություններ, շարժումներ և միություններ: Ըստ Հեյրաթ ժողովրդական շարժման առաջնորդ Ալիբալա Ասրերովի հաղորդած տեղեկությունների՝ դրանց թիվը 2008 թ. օգոստոսի 8-ի դրությամբ հասել էր 18-ի⁷⁸: Սրանց գործունեությունը ուղղորդվում է ինչպես Ադրբեջանի, այնպես էլ Ադրբեջանում իրենց քաղաքական պատրաստվածությունն ստացած գործիչների կողմից:

78 Председатель Народного движения «Гейрат» (азербайджанцев, проживающих в Грузии) Алибала Аскеров ответил на вопросы «Новости-Азербайджан», Баку, 8 августа — «Новости-Азербайджан», Кя-мал Али. 16:35|08/ 08/ 2007 (<http://www.newsazerbaijan.ru/exclusive/20070808/41874393.html>).

Ստորև ներկայացնում ենք Վրաստանում գործող ադրբեջանական կազմակերպությունների ցանկը⁷⁹.

1. Վրաստանի ադրբեջանցիների ազգային վեհաժողով (ՎԱՍՎ), նախագահ՝ Դաշգին Գյուլմամեդով⁸⁰:

Համառոտակի ներկայացնելով ՎԱՍՎ-ի մասին՝ հարկ ենք համարում անդրադարձ կատարել նաև վերջինիս հիմնադիր-ղեկավարի անցած ուղուն: Դաշգին Գյուլմամեդովը ծնվել է 1977 թ. Մառնեուլի մերձակա Կաչեգան գյուղում, ունի Վրաստանի քաղաքացիություն, իսլամի շիա ուղղության հետևորդ է: 1983-1994 թթ. սովորել է Կաչեգանի Մ. Գ.

Մոլլաևի անվ. թիվ 1 միջնակարգ դպրոցում: 1998 թ. ավարտել է ԱԶ Նախագահին առընթեր Պետական կառավարման ակադեմիայի Սոցիոլոգիայի և սոցիալական կառավարման ֆակուլտետը: 2006 թ. ավարտել է Ա. Թոփչիբաշևի անվան Բարձրագույն քաղաքական դպրոցը՝ Տեղեկատվության կառավարում մասնագիտությամբ: 2008 թ. ավարտել է Բուդապեշտի Վարչատարածքային կառավարման և տնտեսագիտության արևելաեվրոպական ինստիտուտը: Ազատորեն տիրապետում է ադրբեջաներեն, ռուսերեն, անգլերեն, վրացերեն, ուկրաիներեն, թուրքերեն, ուզբեկերեն, սերբերեն, լեհերեն և թուրքմեներեն լեզուներին:

1992-1994 թթ. եղել է Վրաստանի ադրբեջանցիների **Հեյրաթ** ժողովրդական շարժման ակտիվիստ:

Սկսած 1994թ. եղել է Ադրբեջանի երիտասարդական շարժումների մասնակիցը: Նույն թվականի սեպտեմբերին Ռ. Գոնագովի և Ա. Ասրետի հետ միասին Բաքվում ստեղծում է **Ադրբեջանի երիտասարդների և ղեմնկրատական ուսանողների կազմակերպությունը**, որտեղ 1994 թ. նոյեմբերից մինչ 1995 թ. հունվարը զբաղեցնում է կազմակերպական կոմիտեի գործադիր քարտուղարի, իսկ 1995թ. հունվարից մինչ 1996թ. ապրիլը՝ նախագահի գաղափարական հարցերով տեղակալի պաշտոնները:

79 Առանձին տվյալներ վերցված են <http://www.borchali.ge/> կայքէջից:

80 Материал из Википедии – свободной энциклопедии, <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%8E%D0%BB%D1%8C%D0%BC%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%B2,%D0%94%D0%B0%D1%88%D0%B3%D1%8B%D0%BD>:

1996 թ. ապրիլի 20-ին Դ. Գյուլմամեդովը կազմավորում է **Ադրբեջանի երիտասարդության խաղաղության լիգան**, որի նախագահն էր 1996 թ. հունիսի 20-ից մինչ 1998թ. մայիսի 2-ը: Նույն պահից մինչ 2000 թ. նոյեմբերի 20-ը **Ադրբեջանի երիտասարդության ազատության և դեմոկրատական լիգայի** նախագահն էր:

1999 թ. Դ. Գյուլմամեդովը իր գործունեությունն ակտիվացնում է Վրաստանում՝ մտնելով Է. Շևարդնաձեի գլխավորած **Վրաստանի քաղաքացիների միություն** կուսակցության մեջ: Այնուհետև Դ. Գյուլմամեդովի նպատակն էր համախմբել Վրաստանի ադրբեջանցիների ներկայացուցիչներին միավորված քաղաքական բլոկի մեջ և ընտրությունների ճանապարհով իր ձեռքը վերցնել իշխանությունը Քվեմո Բարթլիում: 2001թ. իշխանությունների հետ բախումների պատճառով Դ. Գյուլմամեդովը դուրս է գալիս ՎՔՄ-ից և Վրաստանի ադրբեջանցիների շրջանում ձեռնամուխ լինում հասարակական-քաղաքական կազմակերպության ստեղծման գործին: 2001թ. դեկտեմբերի 9-ին վերջինիս նախաձեռնությամբ գրանցվեց **Վրաստանի ադրբեջանցիների Ազգային խարտիան**: Դեկտեմբերի 10-ին ստեղծվեց **Վրաստանի ադրբեջանցիների Ազգային վեհաժողովի (ասամբլեայի) (ՎԱԱՎ)** հիմնադիր խորհուրդը: 2002թ. մայիսի 29-ին Դ. Գյուլմամեդովը ընտրվեց ՎԱԱՎ-ի ժամանակավոր բարձրագույն կոմիտեի, իսկ նույն թվականի նոյեմբերի 24-ին՝ ՎԱԱՎ-ի թբիլիսյան առաջին (հիմնադիր) համագումարում Դ. Գյուլմամեդովը ընտրվում է ՎԱԱՎ-ի առաջին նախագահ: 2003թ. մարտի 8-ին Դ. Գյուլմամեդովը հասավ նրան, որ **Աշխարհի ադրբեջանցիների կոնգրեսը** ճանաչեց ՎԱԱՎ-ը որպես Վրաստանի ադրբեջանցիների միակ ներկայացուցիչ:

2003թ. նոյեմբերին Դ. Գյուլմամեդովը, որպես ՎԱԱՎ-ի ղեկավար, չպաշտպանեց Մ. Սահակաշվիլու «Վարդերի հեղափոխությանը», որը պատճառ դարձավ Վրաստանի նոր իշխանությունների կողմից Դ. Գյուլմամեդովի և ՎԱԱՎ-ի նկատմամբ ցուցաբերված հետագա (2004թ.) հալածանքների համար: 2005թ. փետրվարից սկսած՝ Դ. Գյուլմամեդովը սկսեց կոշտ կերպով քննադատել Մ. Սահակաշվիլուն՝ մեղադրելով վերջինիս ազգայնամոլության և ավտորիտարիզմի մեջ: 2005թ. օգոստոսի 21-ին Վրաստանի պետական անվտանգության և գլխավոր դատախազության աշխատակիցները զինված գործողություններ են ձեռնարկել Դ. Գյուլմամեդովի՝ Կաչեգան գյուղի տան վրա. նրանց նպատակն էր ձերբակալել Դ. Գյուլմամեդովին:

2005թ. օգոստոսի 22-ին Դ. Գյուլմամեդովը թողնում է Վրաստանը և Բաքվում, Տրապիզոնում և Կիևում հիմնում ՎԱԱՎ-ի գրասենյակներ: Վրաստանի ՆԳՆ-ի Հակահետախուզության դեպարտամեն-

տը Դ. Գյուլմամեդովի նկատմամբ հայտարարեց հետախուզում: 2006թ. մարտից Դ. Գյուլմամեդովը սկսում է հրատարակել **«Հունմեթ»** թերթը, որտեղ կոշտ քննադատության է ենթարկում Մ. Սահակաշվիլուն: Այդ թերթը գաղտնի կերպով տարվում էր Վրաստան և տարածվում ադրբեջանական բնակավայրերում: Իսկ 2006թ. սեպտեմբերից սկսում է հրատարակվել **«Ադրբեջանի ուղին»** և **«Նոր միտք՝ Ադրբեջան»** թերթերը: «Ադրբեջանի ուղին» թերթի գլխավոր խմբագիրը դառնում է ինքը՝ Դ. Գյուլմամեդովը: Հունիսի 20-ին Դ. Գյուլմամեդովի նախաձեռնությամբ Էրզրում քաղաքում հրավիրվեց **Վրաստանի մուսուլմանների ներկայացուցիչների ֆորումը**, որտեղ ընդունվեց Վրաստանի մուսուլմանական դեմոկրատական կուսակցություն ստեղծելու որոշում:

2007թ. սեպտեմբերին Դ. Գյուլմամեդովը Ֆ. Ալիևի և Հ. Էմինի հետ ստեղծում է **Վրաստանի ադրբեջանցիների միջազգային խորհուրդ** կոնֆեդերատիվ կազմակերպությունը և ընտրվում նախագահության ղեկավար:

2007թ. մարտի 16-ին Տրապիզոն քաղաքում ՎԱԱՎ-ի VI համագումարում Դ. Գյուլմամեդովը չորրորդ անգամ ընտրվում է ՎԱԱՎ-ի նախագահ:

2007թ. սեպտեմբերի 18-ին Դ. Գյուլմամեդովի նախաձեռնությամբ ՎԱԱՎ-ի Գերագույն մեջլիսը Գյանջա (Գանձակ) քաղաքում գումարած ընդլայնված նիստում հանդես եկավ հատուկ հռչակագրով, որով պահանջվում էր ադրբեջաներեն լեզվին շնորհել պետական լեզվի կարգավիճակ և այն հայտարարել Վրաստանի պաշտոնական լեզուներից մեկը:

2007թ. նոյեմբերին Դ. Գյուլմամեդովը Վրաստանի նախագահական ընտրություններում պաշտպանեց Ֆազիլ Ալիևի թեկնածությունը: 2007թ. նոյեմբերի 26-ին նրա հետ միասին, երկու տարվա քաղաքական վտարանդիությունից հետո, վերադառնում է Վրաստան և նույն օրը ընտրվում է Ֆ. Ալիևի կենտրոնական ընտրական շտաբի նախագահ: Ավելացնենք, որ Ֆ. Ալիևը որպես նախագահի թեկնածու առաջադրվել էր ՎԱԱՎ-ի և **Վրաստանի ադրբեջանցիների միջազգային խորհրդի** կողմից:

2007թ. նոյեմբերի 27-ին՝ վրաց-ադրբեջանական սահմանն անցնելու պահին, Կարմիր կամուրջ սահմանային անցակետում Վրաստանի ՆԳՆ հակահետախուզությունը ձերբակալում է Դ. Գյուլմամեդովին՝ մեղադրելով վերջինիս պետական հեղաշրջման փորձի մեջ: Նոյեմբերի 30-ին Թբիլիսիի քաղաքային դատարանը Դ. Գյուլմամեդովի նկատմամբ սահմանեց երկամսյա կալանք (Վրաստանի ՔՕ

142-1 հողվածով (ռասայական դիսկրիմինացիա): Այդուհանդերձ՝ նույն թվականի դեկտեմբերի 4-ին Դ. Գյուլմամեդովը դատարանի դահլիճում ազատ արձակվեց⁸¹:

2008թ. հունվարին Դ. Գյուլմամեդովը Ֆազիլ Ալիևի հետ ստեղծեց Վրաստանի ադրբեջանցիների ընդդիմադիր **Յանուն Վրաստանի** կուսակցությունը: Սակայն 2008թ. մարտին Դ. Գյուլմամեդովը Ֆ. Ալիևի կողմնակիցների հետ ունեցած տարածայնությունների պատճառով լքում է կուսակցությունը:

ՎԱՎ-ի նախագահ Դ. Գյուլմամեդովը վերջին անգամ ձերբակալվում է 2009թ. մարտին՝ Բաքվում: Վերջինս մեղադրվում է Ադրբեջանի ՔՕ 178-րդ հոդվածով (խարդախություն): Դ. Գյուլմամեդովի նկատմամբ որպես խափանման միջոց կիրառվել էր երկամսյա նախնական կալանք:

2. Վրաստանի ադրբեջանցիների միջազգային խորհուրդ (ՎԱՄԽ), նախագահ՝ Ֆազիլ Ալիև:

2006թ. օգոստոսի 22-ին Վրաստանի ադրբեջանցիների ներկայացուցիչները Բաքվում պայմանագիր ստորագրեցին, որով ստեղծվում էր **Վրաստանի ադրբեջանցիների միջազգային խորհուրդ (ՎԱՄԽ)** նոր կոնֆեդերատիվ կազմակերպությունը⁸²: ՎԱՄԽ-ի 7 հիմնադիր կազմակերպություններն էին **Վրաստանի ադրբեջանցիների ժուռնալիստների**

միությունը (նախագահ՝ Ն. Յուսեյնով), ադրբեջանավրացական միջազգային Քուռ միությունը (նախագահ՝ Ս. Ալիև), Վրաստանի ադրբեջանցիների բարեգործական Իխլաս միությունը (նախագահ՝ Ռ. Յեյրարով), Վրաստանի ադրբեջանցիների հիմնախնդիրների հետազոտությունների կենտրոնը (նախագահ՝ Ա. Էյուբով), Բորչալու թուրքերի իրավունքների պաշտպանության Կոմիտեն (նախագահ՝ Յ. Էմին), Վրաստանի ադրբեջանցիների Կովկաս միավորումը (նախագահ՝ Ֆազիլ Ալիև) և Վրաստանի ադրբեջանցիների ազգային վեհաժողովը (ՎԱՎ), (նախագահ՝ Դաշգին

81 В Тбилиси освобожден президент Национальной ассамблеи азербайджанцев Грузии, 15:37 04.12.2007, www.regnum.ru/news/927184.html: 82 7 организаций азербайджанцев Грузии создали Международный совет, 22 августа 2006 г., http://www.rol.ru/news/misc/newssng/06/08/22_095.htm:

Գյուլմամեդով): Պայմանագրի ստորագրումից հետո հրավիրվեց Վրաստանի ադրբեջանցիների միջազգային խորհրդի (ՎԱՄԽ) հիմնադիր համաժողովը, որտեղ հաստատվեց ՎԱՄԽ-ի Կանոնադրությունը և ձևավորվեց նախագահությունը:

Համաժողովի մասնակիցները Ֆ. Ալիևին ընտրեցին ՎԱՄԽ-ի նախագահ, Դ. Գյուլմամեդովին՝ նախագահության ղեկավար: ՎԱՄԽ-ի շտաբ-բնակարանը գտնվում է Բաքվում:

3. Յանուն Վրաստանի կուսակցություն, նախագահ՝ Ֆազիլ Ալիև

2008թ. հուլիսի 30-ին Վրաստանի Արդարադատության նախարարությունը գրանցում է Յանուն Վրաստանի կուսակցությունը: Յարկ է նշել, որ կուսակցության հաշվառման համար փաստաթղթերը ներկայացվել էին դեռ տարեսկզբին՝ 2008թ. փետրվարի 4-ին⁸³:

4. Թուրան միություն, նախագահ՝ Վալիև Ալաքսար:

5. Վրաստանն իմ հայրենիքն է միություն, նախագահ՝ Ալի Բաբան:

6. Յեյրաթ ժողովրդական շարժում, նախագահ՝ Ալիբաբ(լ)ա Ասքարով:

Յեյրաթ (թարգմ.՝ պատիվ, արժանապատություն) ժողովրդական շարժում կազմակերպությունը Յյուսիսային Լոռու ադրբեջանցիների շրջանում գործող ամենահին կազմակերպություններից է և ծնունդ է առել ԽՍՀՄ փլուզումից անմիջապես հետո: Վերջինիս ղեկավար Ա. Ասքարովը այս կազմակերպության անունից բազմիցս հանդես է եկել՝ ի պաշտպանություն ադրբեջանցիների

տարբեր ոլորտների հիմնախնդիրների: Այդ հիմնախնդիրներից ամենաառաջնայինը հանդիսացել է հողային հարցը. ըստ Ա. Ասքարովի՝ 1992թ. Վրաստանում լուծարվեցին կոլտնտեսություններն ու սովտնտեսությունները, որոնց ամբողջ ունեցվածքը տրվեց բնակչությանը, սակայն այդ օրերը չգործեց ադրբեջանաբնակ շրջաններում⁸⁴: Վերջինիս հավաստմամբ՝ սկսած 1996թ., երբ Վրաստանում իրականաց-

83 В Грузии впервые зарегистрирована азербайджанская партия, 12:48 30.07.2008, www.regnum.ru/news/1034123.html:

84 М. МАМЕДОВ, Противостояние будет продолжаться, пока не решится земельный вопрос, Зеркало (Баку), 11.12.2004, http://www.abk-haziya.org/news_detail.html?nid=6416:

վեցին հողային ռեֆորմները, ադրբեջանաբնակ շրջանների բնակչությունը զրկվեց իր հողից. Վրաստանի կառավարությունը, վերցնելով այն, չնչին տոկոսն է վերադարձրել ադրբեջանցիներին՝ մնացած մասը հատկացնելով պաշտպանության նախարարությանը, Իլյա ընկերությանը, ծիաբուծարաններին և այլն: Ա. Ասքարովը լուրջ դժգոհություններ ունի նաև Ս. Սահակաշվիլու ռեժիմից՝ գտնելով, որ վերջինս բնավ էլ չի կատարել իր նախընտրական խոստումները⁸⁵: Նա անդրադառնում է նաև Վրաստանի ադրբեջանցիներին հուզող մեկ այլ խնդրի՝ կրթական-լեզվական հարցին. «Ադրբեջանաբնակ շրջաններում, սկսած ոստիկանության պետից մինչ գործադիր վարչությունների ղեկավարները, բոլորը վրացիներ են: Քվեմո Քարթլիում կա ավելի քան 80-100 պետական ծառայող: Ես կարող եմ ներկայացնել Ձեզ ավելի քան 200 մարդկանց անուններ, որոնք լավ տիրապետում են վրացերեն լեզվին, բայց նրանք անգործ են: ...Ելնելով այս ամենից՝ մենք պատրաստվում ենք դիմել Վրաստանի խորհրդարանին՝ ադրբեջաներենը տարածաշրջանային լեզու հռչակելու պահանջով»⁸⁶: Նշենք, որ Ալիբալա Ասքարովի կազմակերպությունը այնքան էլ ջերմ հարաբերությունների մեջ չէ Հյուսիսային Լոռու ադրբեջանական մյուս կազմակերպությունների, օրինակ՝ ՎԱՎԿ-ի և նրա ղեկավար Դ. Գյուլմամեդովի հետ: Վերջինս տարբեր առիթներով բազմիցս մեղադրել է Ա. Ասքարովին՝ վրացական հատուկ ծառայությունների հետ համագործակցելու համար: Դ. Գյուլմամեդովն անգամ իր հարցազրույցներից մեկում, հղում անելով իր մոտ գտնվող գաղտնի փաստաթղթերի վրա, նշել է Ա. Ասքարովի և Հեյրաթ ժողովրդական շարժման գործադիր ղեկավար Ջուներուդ Գուրբանլու ծածկանունները, որոնցով նրանք գրանցված են վրա-

85 Նույն տեղում:

86 Председатель Народного движения «Гейрат» (азербайджанцев, проживающих в Грузии) Алибала Аскеров ответил на вопросы «Новости-Азербайджан», Баку, 8 августа — «Новости-Азербайджан», Кямал Али. 16:35|08/ 08/ 2007 (<http://www.newsazerbaijan.ru/exclusive/20070808/41874393.html>). Ա. Ասքարովի կողմից մամուտիպ հարցերի բարձրացման մասին տես՝ ПО СЛОВАМ ПРЕДСЕДАТЕЛЯ «ЕЙРАТ», 70% АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В ГРУЗИИ ЛИШЕНЫ ЗЕМЕЛЬНЫХ НАДЕЛОВ, 2006-09-19, 17:05:00, http://www.mediaforum.az/print.php?lang=rus&article_id=20060919053342140&page=00, Гюльназ Гянбярли/ANS-PRESS/, Глава Народного движения “Гейрат” в Грузии : грузинских азербайджанцев принуждают обучаться только на грузинском языке, 15.01.2009 17:06, <http://www.anspress.com/print100366.html>:

ցական հատուկ ծառայություններում (համապատասխանաբար՝ **Ռազրոյնիկ և Բոռոդա**)⁸⁷:

Ամեն դեպքում՝ որպես Վրաստանի Խորհրդարանի պատգամավոր, Ա. Ասքարովի վերոնշյալ հայտարարություններն ու բողոքները կարելի է որակել որպես համարձակ քայլեր: Առնվազն նրան անկարելի է համեմատել Վրաստանի խորհրդարանի, ասենք, հայ պատգամավորների հետ, որոնց դիրքորոշումները Ջավախքի խնդիրների նկատմամբ գրեթե չեն տարբերվել Վրաստանի իշխանությունների վարած քաղաքականությունից, քանի որ նրանք սերտաճել են այդ իշխանությունների մեջ:

Վերջում ավելացնենք, որ Ա. Ասքարովն իր գործելակերպում և հայացքներում ունի հակահայկական դրսևորումներ, իսկ դրանց հիմնավորման համար վերջինիս կողմից բերվող փաստերը բավական անլուրջ են, շատ դաքբերում ունեն ծիծաղ առաջացնող բնույթ:

7. Վրաստանի ադրբեջանցիների մտավորականների միություն, նախագահ՝ Նովրուզ Բայրամով:

2008թ. հոկտեմբերին Մառնեուլում հիմնվել է **Հեյդար Ալիևի անվան վրաց-ադրբեջանական հումանիտար համալսարան**: Համալսարանի նպատակն է ադրբեջանական երիտասարդության շրջանակներում բարձրացնել վրաց լեզվի իմացության մակարդակը և վերջիններիս ինտեգրումը պետական-հասարակական կյանքին: Համալսարանն ունի 110 առաջին կուրսեցիներ: Համալսարանը իր առջև խնդիր է դրել Վրաստանի ադրբեջանական դպրոցների համար պատրաստել վրաց լեզվի և գրականության, ադրբեջաներեն լեզվի և գրականության, մանկավարժության և սկզբնական կրթության մեթոդիկայի, անգլերեն լեզվով համակարգչային տեխնոլոգիայի, պատմության և աշխարհագրության, տնտեսագիտության և իրավունքի (ընդհանուր թվով 12 մասնագիտություններ) բարձրակարգ մասնագետներ: Համալսարանն ունի պետական արտոնագիր, երկհարկանի շենք Մառնեուլում: Համալսարանի ղեկավարն է Վրաստանի Գիտությունների ակադեմիայի անդամ, պրոֆեսոր **Նովրուզ Բայրամով**⁸⁸: Հիշեցնենք, որ Վրաստանի իշխանությունները 1990-ական թվականներից ի վեր մերժում են հայկական կողմի՝ Ջավախքում

87 Дж.БАЙРАМОВА, АЗЕРБАЙДЖАНЦЫ ГРУЗИИ НАЧАЛИ БОРЬБУ, Правда, пока друг с другом? Сб. , Июнь. 10, 2006, <http://www.zerkalo.az/print.php?id=3029>:

88 Амиран Матагвария, Новый университет набирает обороты, вторник, 5 мая, 2009, «», <http://www.svobodnaya-gruzia.com/miscell/?p=17-18/03>:

հայ-վրացական պետական բուհ բացելու պահանջները:

8. Վրաստանի ադրբեջանցիների Օզան միություն, նախագահ՝ Քամիլ Մուսաև

9. Վրաստանի ադրբեջանցիների կանանց միություն, նախագահ՝ Լեյլա Սուլեյմանովա:

Լեյլա Սուլեյմանովան ծնվել է Վրաստանի Մառնեուլի շրջանում: 1982-1988թթ. սովորել է Ադրբեջանի պետական համալսարանի արևելյան լեզուների ֆակուլտետում (բանասեր և արաբերեն լեզվի թարգմանչուհի, (երկրորդ մասնագիտությունը՝ ռուսական բանասիրություն): 1986-1987թթ. ավարտել է Թունիսի կենդանի լեզուների ինստիտուտը (դասական արաբերեն լեզու, Թունիսի խոսվածք): 1988-1996թթ. Թբիլիսիի և Մառնեուլի դպրոցներում աշխատել է արաբերեն և ռուսերեն լեզուների ուսուցչուհի: 1991-1993թթ. դասախոսել է Թբիլիսիի Սուլխան Սաբա Օրբելիանու անվան Պետական մանկավարժական համալսարանում: 1996-2002թթ. **Ադրբեջանցիների մշակույթի կենտրոնում** եղել է գիտական հետազոտող: 2000թ. մինչ օրս **Վրաստանի ադրբեջանցիների կանանց միության** նախագահն է: 1998-ից «**Վրաստան**» թերթի արտահաստիքային աշխատակից է, 2001-ից **Բազմազգ Վրաստանի կանայք միության**⁸⁹ նախագահն է: 2003-2005թթ. եղել է **Քվեմո Քարթլիում ՈԿԿ-ների զարգացման կենտրոնի մասնաճյուղի** նախագահը: 2005-ից մինչ այժմ **Մառնեուլի շրջանի երիտասարդների ինտեգրացիայի կենտրոնի** նախագահն է: 2006-2007թթ. եղել է **Գենդերային հարցերի Պետական Կոմիտեի** անդամ, 2007-2008թթ.՝ **Վրաստանի Բաց Հասարակության Ֆոնդի Քաղաքացիական կրթության և ինտեգրացիայի** ընտրովի նախագծային

89 Ավելի քան երկու տարի «Բազմազգ Վրաստանի կանայք» միությունը գործել է ««Բազմազգ Վրաստան» Համաքաղաքացիական շարժման» աջակցության շնորհիվ և միայն 2003թ. ապրիլին գրանցվել է որպես առանձին կազմակերպություն: 2003թ. սեպտեմբերի դրությամբ միությունը իր շարքերում ուներ մոտ 15.000 կին, ուներ իր մասնաճյուղերը Սանցիտե-Ջավախքում, Քվեմո Քարթլիում, Շիրա Քարթլիում, Իմերեթում, Աջարիայում, տես՝ Женщины могут все?, “Свободная Грузия”, 16 сентябрь, 2003, http://www.gender-az.org/index.shtml?id_doc=1168:

ծրագրերի հանձնաժողովի անդամ, 2007-2008թթ.՝ **Accent on action-Studio Mobile ՈԿԿ-ի** խորհրդատու, 2006թ. մինչ օրս **Ընդդեմ բռնության Վրաստանի ազգային ցանցի** տարածաշրջանային համակարգողն է, 2008-ից՝ ադրբեջանական **Բարեգործական Մեծ աջակցություն հասարակական միավորման**⁹⁰ Վրաստանի մասնաճյուղի տնօրենը: Տիրապետում է վրացերեն, ադրբեջաներեն, ռուսերեն, անգլերեն, թուրքերեն և արաբերեն լեզուներին⁹¹:

10 .Վրաստանում ադրբեջանցիների կոնգրես, նախագահ՝ Ալի Բաբաև:

2008թ. ապրիլի 16-ին Թբիլիսիում հայտարարվեց **Վրաստանում ադրբեջանցիների կոնգրեսի** ստեղծման մասին, որի հիմնադիրներից էր **Վրաստանն իմ հայրենիքն է** միության նախագահ Ալի Բաբաևը: Վերջինիս խոսքերով՝ Կոնգրեսը հաշվառվել էր 2008թ.

մարտի 14-ին, իսկ առաջին համագումարը տեղի է ունեցել նույն թվականի մարտի 17-ին: Համագումարին ներկա էին Վրաստանի ադրբեջանաբնակ շրջաններից մոտ 400 պատվիրակներ, ոչ կառավարական կազմակերպությունների (ՈԿԿ) ներկայացուցիչներ,

90 2008թ. մարտի 21-ին Մառնեուլում սկսեց գործել **Բարեգործական Մեծ աջակցություն հասարակական միավորման (կենտրոնը՝ Բաբու)** Վրաստանի մասնաճյուղը: Վերջինիս գործունեությունն ընդգրկում է Ադրբեջանը, ինչպես նաև մյուս երկրները, որտեղ ապրում են ադրբեջանցիներ: Մասնաճյուղի գլխավոր նպատակներից են՝ սոցիալական հիմնախնդիրների լուծումը, մարդկանց միջև փոխադարձ օգնության ցուցաբերելու մասին պրոպագանդումը, գիտության, առողջապահության և արվեստի աշխատակիցներին նյութական օգնության ցուցաբերումը, բնական աղետներից տուժած, ինչպես նաև հաշմանդամ, անօգնական մարդկանց, կանանց և երեխաներին օգնության ցուցաբերումը, Վրաստանի ադրբեջանական կազմակերպություններին օգնության ցուցաբերումը, բնակչության շրջանում լուսավորական աշխատանքների իրագործումը, ադրբեջանական իրականության տարածման ուղղությամբ տարաբնույթ ծրագրերի իրագործումը: Հավելենք, որ Բարեգործական մեծ աջակցություն հասարակական միավորումը հիմնվել է, ինչպես իրենք են պաշտոնապես նշում, Մեծ Կառավարիչ Հեյդար Ալիևի քաղաքականության վրա: Տես՝ միավորման կայքէջը՝ http://www.boyukdayag.az/rus/hq_rus.html:

91 Կենսագրական տվյալները վերցված են Բարեգործական մեծ աջակցություն հասարակական միավորման կայքէջից՝ http://www.boyukdayag.az/rus/emkd_rus.html:

Վրաստանի մարդու իրավունքների պաշտպանն ու Վրաստանում Ադրբեջանի դեսպանը: Կոնգրեսի 11 հիմնադիրներից վեցը ՈԿԿ-ներ էին, հինգը՝ հայտնի ադրբեջանցի հասարակական գործիչներ: Կոնգրեսի նշանաբանն էր ադրբեջանցիների ինտեգրացումը Վրաստանին և Վրաստանի հասարակությանը: Կոնգրեսն իր բնույթով ապաքաղաքական է. նրան կարող են անդամակցել ինչպես ընդդիմադիր, այնպես էլ իշխանամետ մարդիկ: Վերջինս համագործակցում է Վրաստանի մարդու իրավունքների պաշտպանին կից ազգային փոքրամասնությունների խորհրդի, վրացական ՈԿԿ-ների, միջազգային կազմակերպությունների և դիվանագիտական առաքելությունների հետ⁹²: Ավելացնենք, որ հետագայում **Վրաստանում ադրբեջանցիների կոնգրեսի** նախագահ դարձած Ալի Բաբանը 2008թ. մայիսի 21-ին Վրաստանում կայացած խորհրդարանական ընտրությունների ժամանակ Վրաստանի Հանրապետական կուսակցության համամասնական ցուցակիում 15-րդ էր⁹³:

Թվարկվածներից բացի՝ կան նաև բազմաթիվ այլ կազմակերպություններ, որոնք ակտիվ են Բաքվում և ՌԴ-ում, ակտիվորեն զբաղվում են նաև Հյուսիսային Լոռու կամ, ինչպես իրենք են ասում՝ **Բորչալուի** խնդիրներով: Այդպիսիներից է **Քյորու (Քյորվի) (հայերեն՝ Կանուրջ)** ադրբեջանավրացական բարեկամության և մշակութային կապերի կազմակերպությունը (ղեկավար՝ Ռամիզ Մամեդով): Վերջինս իր նախածեռնած քննարկումներում, մամլո հաղորդագրություններում բազմիցս բարձրացնում է Բորչալուի կրթական, հոդային և սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրներին վերաբերող հարցեր⁹⁴: Հաջորդը **Բորչալի համայնքն է**, որի նախագահը 2009թ. ապրիլից առ այսօր Գերագույն մեջլիսի ժողովրդական ճակատի Կլասիկական կուսակցության նախագահ **Ջալիխման Մամեդլին է**: Բորչալի կազմակերպության 2009թ. ապրիլի 12-ի հերթական համաժողովի մասնակիցների՝ Ադրբեջանի և վրաստանի նախագահներին և Բորչալուի ժողովրդին հղած դիմումում նշված է, որ

92 Эдита Бадасян, В Грузии создан “Конгресс азербайджанцев в Грузии”, 17/4/2008, <http://www.kavkaz-uzel.ru/newstext/news/id/1212523.html>:

93 Пропорциональные партийные списки. В парламентских выборах 21 мая будут участвовать 3 блока и 9 партий, / 28 апр.'08 / 19:27, <http://www.civil.ge/rus/article.php?id=16302>:

94 Министерство образования Азербайджана не обеспечивает достаточным количеством учебников азербайджанских школьников в Грузии, Баку, Fineko/abc.az., 31.10.2008 13:43, <http://abc.az/rus/news/28989.html>:

«Վրաստանում ապրող ադրբեջանական թյուրքերը հանդիսանում են այդ երկրի բնիկներ (աբորիգեններ)»⁹⁵, իսկ Ի. Ալիևին հայտնել են իրենց պատրաստակամությունը՝ ադրբեջանցիների հիմնախնդիրների կարգավորման գործում համագործակցելու ադրբեջանական իշխանությունների հետ: **Բորչալի** կազմակերպության նորընտիր նախագահն իր առջև խնդիր է դրել պետական-հասարակական կազմակերպությունների հետ համագործակցաբար զբաղվել նաև Ադրբեջանում ապրող վրացիների խնդիրներով: «Ձերկալոյի» 04.04.2006 մեկ հաղորդագրության մեջ, որպես **Բորչալիի** համանախագահ, նշվում է Համառուսաստանյան ադրբեջանական կոնգրեսի փոխնախագահ, Վոլգոգրադի հայտնի գործարարներից՝ **Սաքիդ Ալլահվերդիևի** անունը⁹⁶: Մեկ այլ աղբյուրում՝ Ս. Ալլահվերդիևի անձնական կայքէջում, հղում անելով «Ազադլիզ» թերթին՝ նշվում է, որ **Բորչալի** կազմակերպությունը ընտրել է **Սաքիդ Ալլահվերդիևին** կազմակերպության լիազոր ներկայացուցիչը ՌԴ-ում⁹⁷:

2001թ. մարտին ՌԴ-ում մեծ շուքով կազմավորվեց **Համառուսաստանյան ադրբեջանական կոնգրեսը**⁹⁸: Ստեղծման ժամանակ նրա շարքերում կար շուրջ 50 կազմակերպություն: Սրա հիմնական նպատակն է ՌԴ-ի ադրբեջանցիների շրջանում պաշտպանել և իրականացնել քաղաքացիական իրավունքները: 2004թ. դրությամբ

95 Переизбран председатель общества «Борчалы», 13 Апр. 2009 13:39, <http://ru.apa.az/print.php?id=132317>:

96 М.ГАДЖИЕВ, О нелегком положении наших соотечественников в Грузии шла речь в стенах бундестага, «Зеркало», 04.04.2006, <http://art-sakhwebcombat.am/forum/showthread.php?t=75>: Լրատվության մեջ նշվում է, որ Սաքիդ Ալլահվերդիևը նույն ժամանակ մեկնել է Գերմանիա, հանդիպել Բունդեսթագի ներկայացուցիչների հետ և վերջիններիս հետ քննարկել Վրաստանում ապրող ադրբեջանցիների հարցերը:

97 «Азадлыг» 08.02.2006 (http://www.allahverdiev.ru/i_3.php).

98 Всероссийский азербайджанский конгресс, 19 октября 2004 года, <http://www.kremlin.ru/text/docs/2004/10/78257.shtml>: Նույն՝ ՌԴ նախագահի պաշտոնական կայքէջի տվյալներով՝ 2004թ. ադրբեջանական սփյուռքը ՌԴ-ում թվով երկրորդ էր՝ ուկրաինականից հետո: ՌԴ-ում, մշատական կամ ժամանակավոր կարգով, տարբեր տվյալներով նույն ժամանակ ապրում էր մոտ 1,5-2 մլն ադրբեջանցի, որոնց մեծ մասը՝ Մոսկվայում և Մոսկովյան մարզում՝ շուրջ 800.000-1 մլն մարդ: Նրանց թիվը մեծ է Ստավրոպոլի (50-60 հազ. մարդ), Վոլգոգրադի (մինչև 80.000 մարդ), Տյումենի (ավելի քան 100.000 մարդ) և Սվերդլովի մարզերում (մոտ 50.000 մարդ):

ՀԱԿ-ը բաժանմունքներ ուներ ՌԴ-ի 54 սուբյեկտներում և միավորում էր ՌԴ-ում գրանցված շուրջ 80 հասարակական կազմակերպություններ: 2001-ից ՀԱԿ-ի նախագահն է բժշկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Սամեդ Ալիևը⁹⁹:

Ուշագրավն այն է, որ ՀԱԿ-ի փոխնախագահ, **Աхту-ба** գործարանի տնօրեն (Վոլգոգրադ) և Շահ Իսմայիլ Խաթաի հիմնադրամի տնօրեն **Սաքիդ Ալլահվերդիևը** ծնունդով Յուլիսային Լոռու (Բորչալուի) Գարդաբանի Գարատեխլե գյուղից է¹⁰⁰: Իր գործունեության համար ՌԴ ղեկավարությունից ստացել է մի շարք պատվոգրեր, մեդալներ և շքանշաններ¹⁰¹: Ս. Ալլահվերդիևը, լինելով ՌԴ իշխող կուսակցության ակտիվ անդամ, Վ. Պուտինի շրջանակներին բավական մոտ կանգնած գործարար և հասարակական գործիչ, ՌԴ-ի, Ադրբեջանի և

Եւրոպայի ամենաբարձր ամբիոններից բազմիցս բարձրացրել է Բորչալուի ադրբեջանցիներ

99 Общероссийская общественная организация “Всероссийский Азербайджанский Конгресс”, http://www.mdn.ru/cntnt/levoe_meny_1/svyazi_s_nachionalnimi_obshinami/nachionalnie_obshini_moskvi/obsherossi.html:

100 Սաքիդ Աջարովիչ Ալլահվերդիևը ծնվել է 1956թ.: Ունի երեք բարձրագույն կրթություն: Ազատորեն խոսում է ադրբեջաներեն, վրացերեն, գերմաներեն և ռուսերեն լեզուներով: 1998թ. հանդիսանում է ՌԴ-ի Զինարդյունաբերական Համալիրի մեջ մտնող «Աхту-ба» գործարանի տնօրենը: Տե՛ս.- Էրվին Էրկին, **КОРОТКАЯ СПРАВКА**, «Гюнделик Азербайджан», («Ամենօրյա Ադրբեջան»), 27.01.2006, Москва, http://www.allakhverdiev.ru/i_3.php.

101 Ս. Ալլահվերդիևի ստացած պատվոգրերի, շքանշանների և տարբեր պարգևատրումների մասին տես՝ Министру иностранных дел РФ Лаврову СВ. Послу России в Азербайджане Истратову В. Н. **ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО** коллектива ОАО «ПК «Ахтуба», http://www.allakhverdiev.ru/i_3.php.

րի հարցը¹⁰²: Նրա հեղինակած՝ «Ստածելով Բորչալուի մասին»

102 В ПОИСКАХ СПРАВЕДЛИВОСТИ, Низами Рахманлы, «Борчалынын сеси», («Բորչալուի ձայն»), № 11, сентябрь 2005г., http://www.allakhverdiev.ru/i_3.php, ЗА БОРЧАЛИНЦЕВ НЕКОМУ ВСТУПИТЬСЯ, «Азадлыг» («Ազատություն»), 08.02.2006, http://www.allakhverdiev.ru/i_3.php. «ДО ТЕХ ПОР ПОКА КОНФЛИКТ НЕ БУДЕТ РАЗРЕШЕН, МИР В РЕГИОНЕ НЕ ВОССТАНОВИТСЯ», «Шарг» («Սրկեթ»), 24.12.2004, http://www.allakhverdiev.ru/i_3.php, Эрвин Эркин, «АЗЕРБАЙДЖАНЦЫ В РОССИИ УЖЕ СЕЙЧАС ДОЛЖНЫ ДУМАТЬ О ВЫБОРАХ В ДУМУ», «Гюнделик Азербайджан», («Ամենօրյա Ադրբեջան»), Москва, 27.01.2006, http://www.allakhverdiev.ru/i_3.php, Л. Нури, САКИТ АЛЛАХВЕРДИЕВ: «В БОРЧАЛЫ ВОЗМОЖНО ПОВТОРЕНИЕ КАРАБАХСКОЙ ТРАГЕДИИ», «Зеркало», 2004, http://www.allakhverdiev.ru/i_3.php, Лариса Еникеева, «МЫ НЕ БОРЕМСЯ ЗА ОСОБЫЕ ПРИВИЛЕГИИ, МЫ ОТСТАИВАЕМ ЕСТЕСТВЕННЫЕ ПРАВА ЧЕЛОВЕКА», «Известия» 30 декабря, 2004г., № 244, http://www.allakhverdiev.ru/i_3.php, САКИТ АЛЛАХВЕРДИЕВ: «ГРУЗИНСКАЯ ВЛАСТЬ ДОЛЖНА ИЗМЕНИТЬ СВОЕ ОТНОШЕНИЕ К АЗЕРБАЙДЖАНЦАМ», Видади, «Азадлыг» («Ազատություն»), 10-12 апреля, 2006 г., http://www.allakhverdiev.ru/i_3.php, САКИТ АЛЛАХВЕРДИЕВ ИЗБРАН ВИЦЕ-ПРЕЗИДЕНТОМ ВКА, «Борчалынын сеси» («Բորչալուի ձայն»), декабрь, 2005, № 24, http://www.allakhverdiev.ru/i_3.php, Ильгар Илькин, САКИТ АЛЛАХВЕРДИЕВ: «ГОТОВИТСЯ СПЕЦИАЛЬНЫЙ ПЛАН ПО ПЕРЕСЕЛНИЮ БОРЧАЛИНЦЕВ», «Борчалынын сеси», (§ԳԵՐԻԻԽՅ ՄԻԷ): 6 августа, 2005г., http://www.allakhverdiev.ru/i_3.php, САКИТ АЛЛАХВЕРДИЕВ: «НОВЫЙ ПАРЛАМЕНТ ВРЯД ЛИ ВЫНЕСЕТ НА ОБСУЖДЕНИЕ ПРОБЛЕМУ БОРЧАЛЫ», М. Ахадзаде, «Борчалынын сеси», («Բորչալուի ձայն»), №-23 декабрь, 2005, http://www.allakhverdiev.ru/i_3.php, «ОН НЕ ПОЛИТИК, А ДИВЕРСАНТ», САКИТ АЛЛАХВЕРДИЕВ: «НАЗИМ ИБРАГИМОВ СОБИРАЛСЯ ВЕСТИ БОРЬБУ ПРОТИВ ПОСЛА АЗЕРБАЙДЖАНА В РОССИИ РАМИЗА РИЗАЕВА И ПРОСИЛ МЕНЯ О ПОДДЕРЖКЕ В ЭТОМ», «Азадлыг» («Ազատություն»), 9 сентября, 2005, http://www.allakhverdiev.ru/i_3.php, Фикрет Гусейнли, «В АЗЕРБАЙДЖАНЕ СОЗДАЕТСЯ РЕЖИМ НКВД», «Азадлыг» («Ազատություն»), 5 ноября, 2005 г., http://www.allakhverdiev.ru/i_3.php, ЗАЯВЛЕНИЕ ОФИЦИАЛЬНОГО ПРЕДСТАВИТЕЛЯ ОБЩЕСТВА «БОРЧАЛЫ» В РОССИИ САКИТА АЛЛАХВЕРДИЕВА, Национальный вопрос в Грузии – проблема Борчалы, http://www.allakhverdiev.ru/i_3.php, ЗАЯВЛЕНИЕ САКИТА АЛЛАХВЕРДИЕВА, ВИЦЕ-ПРЕЗИДЕНТА ВСЕРОССИЙСКОГО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО КОНГРЕССА, ОФИЦИАЛЬНОГО ПРЕДСТАВИТЕЛЯ В РОССИИ

գիրքն ամփոփում է Ս. Ալլահվերդիևի հարցազրույցները, Բորչալուի մասին նրա մտորումները¹⁰³: Իր հրապարակումներում, ելույթներում Ս. Ալլահվերդիևը կոշտ քննադատության է ենթարկել Վրաստանի նախագահ Ս. Սահակաշվիլուն և վերջինիս վարած քաղաքականությունը ազգային փոքրամասնությունների, մասնավորաբար՝ ադրբեջանցիների հանդեպ: Փաստորեն Ս. Ալլահվերդիևը ոչ պաշտոնապես հանդիսացել է Կրեմլի քաղաքականության իրականացնող Քվենո Քարթլիում: Այս իրողությունը պատճառ է դարձել, որ նա լարված հարաբերությունների մեջ գտնվի ՌԴ-ում բնակվող, ազգությամբ վրացի քրեկան հեղինակությունների հետ: Չհրապարակված տեղեկությունների համաձայն՝ ՌԴ-ի ղեկավարությունը մեծ ծրագրեր է առաջադրել Ս. Ալլահվերդիևին՝ իրականացնելու Յուսիսային Լոռու (Բորչալուի) տարածքում, որոնց վերաբերյալ Ս. Ալլահվերդիևը դեռևս բանակցությունների է վարում: Անհրաժեշտ ենք համարում ավելացնել, որ Ս. Ալլահվերդիևն այնքան էլ դրական չի տրամադրված Անդրկովկասում հայկական գործոնի ուժեղացման նկատմամբ: Հետաքրքրական է, որ «Ջերկալո» թերթին տված հարցազրույցներից մեկում Յուսիսային Լոռու (Բորչալուի) շուրջ ստեղծված իրավիճակը համեմատում և նույնացնում է արցախյան պայքարի նախօրեին ստեղծված իրավիճակի հետ¹⁰⁴:

ОБЩЕСТВА ГРУЗИНСКИХ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ «БОРЧАЛЫ», http://www.allakhverdiev.ru/i_3.php, Р. Оруджев, ДЕНЬ СОЛИДАРНОСТИ БОРЧАЛИНЦЕВ, Ситуация с правами азербайджанцев Грузии усугубляется, “Эхо», 22.05.06, http://www.allakhverdiev.ru/i_3.php, ЗАЯВЛЕНИЕ ОФИЦИАЛЬНОГО ПРЕДСТАВИТЕЛЯ ОБЩЕСТВА «БОРЧАЛЫ» В РОССИИ АЛЛАХВЕРДИЕВА САКИТА АЖДАР ОГЛЫ, 22.05.2006, http://www.allakhverdiev.ru/i_3.php, ЗАЯВЛЕНИЕ ОФИЦИАЛЬНОГО ПРЕДСТАВИТЕЛЯ ОБЩЕСТВА «БОРЧАЛЫ» В РОССИИ, ВИЦЕ-ПРЕЗИДЕНТА ВСЕРОССИЙСКОГО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО КОНГРЕССА АЛЛАХВЕРДИЕВА С АКИТА АЖДАР ОГЛЫ, 24.05.06, http://www.allakhverdiev.ru/i_3.php, УГРОЗЫ, ЧТО САКИТА АЛЛАХВЕРДИЕВА «ЗАСТАВЯТ ЗАМОЛЧАТЬ» ГРУЗИНСКИЕ КРИМИНАЛЬНЫЕ СТРУКТУРЫ, ВЫЗВАЛИ БОЛЬШОЕ БЕСПОКОЙСТВО, «Борчалынын сеси», («Բորչալուի ծայն»), № 35, 10-16 июня, 2006г., http://www.allakhverdiev.ru/i_3.php.

103 Джамал Мустафаев, БОРЧАЛЫ С ЛЮБОВЬЮ, 12 июля 2006г., http://www.allakhverdiev.ru/i_3.php.

104 Л. Нури, САКИТ АЛЛАХВЕРДИЕВ: «В БОРЧАЛЫ ВОЗМОЖНО ПОВТОРЕНИЕ КАРАБАХСКОЙ ТРАГЕДИИ», «Зеркало», 2004, http://www.allakhverdiev.ru/i_3.php.

Բորչալուի թյուրքերի խնդրով զբաղվող մյուս կառույցը **Ադրբեջանից դուրս ապրող ադրբեջանցիների հետ աշխատանքների Պետական կոմիտեն է** (նախագահ՝ Նազիմ Իբրահիմով):

Բոլորովին այլ է պատկերը Յուսիսային Լոռու հայկական շրջանակներում. **հայկական կազմակերպություններ** գրեթե գոյություն չունեն: 1990-ական թթ. Կարմիրգյուղում հիմնադրված **Անդրանիկ** երիտասարդական միությունը ներկայումս գրեթե չի գործում: Տխուր իրողությունն այն է, որ Յուսիսային Լոռու հարցերով զբաղվող հայկական կազմակերպությունները «ավանդույթի համաձայն» ստեղծվել և այս կամ այն կերպ գործում են ՀՀ-ում (Երևանում):

Բազմիցս ենք անդրադարձել «հայրենակցական միություն» հասկացությանը, գործունեության վայրի և առաջադրած խնդիրների ողջ փիլիսոփայությանը: Բոլորովին նպատակ չունենք քննադատել վերջիններիս ներկայացուցիչներին (թեև նրանց շարքերում քննադատության ենթակա անձինք այնքան էլ քիչ չեն) կամ սևացնել նրանց գործունեությունը: Հայրենակցական միությունները իրենց գործառնություններով, ընդհակառակը, դրական լիցքեր են հաղորդում հայոց լեզվի, մշակույթի, կենցաղային սովորույթների, ազգային ավանդույթների պահպանման գործին: Օրինակ՝ ՀՀ ԳԱԱ Լեզվի ինստիտուտի աշխատակից Հ. Մեսրոպյանի՝ «Հայրենակցական միությունները և հայրենի բարբառները» աշխատանքի մեջ մայրենի բարբառների պահպանման գործում ամենամեծ դերակատարությունը բաժին է հանվում հայրենակցական միություններին. «Գրական լեզվի զարգացման պայմաններում թուլանում են բարբառների հետագա զոյատևման հիմքերը, վտանգ է առաջանում դրանց անհետացման: Ներկայումս լեզվի այդ հարստության պահպանման գործում մեծ դեր կարող են կատարել հայրենակցական միությունները», - նշում է հեղինակը¹⁰⁵:

Խնդիրն ավելի խորքային է. շատ դեպքերում, ի սկզբանե չունենալով պատմական հայրենիքը որպես **հայրենիք** դիտարկելու գիտակցություն, տուրք տալով ապակողմնորոշող քարոզչությանը և հայրենիքը ընկալելով որպես սոսկ ապրելատեղ՝ հայն արագորեն լքում է այն: Այդ զգացողությունը «ավանդության համաձայն» վերաթքնանում է նրա մեջ միայն այն ժամանակ, երբ այն բռնազավթված է, օտարված կամ էլ գտնվում է իրենից շատ հեռու: Այս հանգա-

105 Հայկանուշ Մեսրոպյան, «Հայրենակցական միությունները և հայրենի բարբառները», հոդվածի ինտերնետային հասցեն է՝ <http://hayeren.hayastan.com/english/st.php?st=st26arm.html>

մանքն ինքնին նախադրյալ է, որպիսի արագորեն կյանքի կոչվեն հայրենիքի կորուստը ողբացող հայրենակցական միությունները, որոնց գոյությունը լիովին հասկանալի է այն դեպքում, երբ սրանց ներկայացուցիչները (կամ նրանց ավագ սերունդը) հայրենագրվել են բռնի ուժի (մեր պարագայում՝ ցեղասպանության) հետևանքով:

Անդրադառնալով հայրենակցական միությունների ստեղծման նախապայմաններին՝ պատմաբան Է. Մինասյանը ընդհանրացնում է վերջիններիս գործառույթները. «Հայրենակցական միությունները վերականգնվում ու առաջնորդվում են ազգային այն ավանդույթներով, որոնք, ձևավորվելով ու զարգանալով Հայրենիքի տարբեր հատվածներում և միմյանց փոխադարձաբար լրացնելով ու հարստացնելով, ստեղծում են լեզվական, մշակութային, հոգևոր ու պատմական ընդհանուր արժեքային համակարգ, որի շնորհիվ բնօրրանն ստանում է ազգային միասնական ու ամբողջական գաղափարական այնպիսի իմաստ, որպիսին հայրենիքն է: Հենց Ազգի ու Հայրենիքի գաղափարներն են ընկած ազգային կառույցների աշխարհայացքի հիմքում»¹⁰⁶: Է. Մինասյանի սահմանած՝ հայրենակցական միությունների երեք գործառույթներից երկրորդն ամբողջովին կարելի է տարածել Հյուսիսային Լոռու նշված կազմակերպությունների վրա. «Հայրենիքի մասնատված տարածքները (Ջավախք և այլն) ներկայացնող հայրենակցական միություններ, որոնց գործառույթները պայմանավորված են հիմնականում երկրորդ և երրորդ հիմնախնդիրներով»¹⁰⁷: Իսկ առաջ քաշված և նշված երկրորդ և երրորդ հիմնախնդիրները հետևյալներն են. «Երկրորդ. վերամիավորում կամ մասնատված բնօրրանի հիմնախնդիր, Երրորդ. անկախացած բնօրրանի հիմնախնդիր»¹⁰⁸:

Խաղաղ պայմաններում լքել հայրենիքը (մեր պարագայում՝ Հյուսիսային Լոռին) և ջանք թափել Հյուսիսային Լոռու տարածաշրջանային դիմագիծը պահպանել Երևանում՝ ընդունելի է: Այդպիսի հայրենակցական միությունների գոյությունը հայ ազգի շրջանակներում տիրող՝ «հարմարավետ կյանքի ծգտելու» անհագ ցանկության ապացույցն է: Առավել մեծ խայտառակություն է, երբ Երևանում հաճախ կարելի է հանդիպել ՀՀ որևէ մարզի կամ քաղաքի անվանը

106 Մինասյան Էդիկ, Հայրենակցական միությունները և հայ դատը, ՀՀ ԳԱԱ, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց պատմության հարցեր, գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2007, էջ 334:

107 Նույն տեղում, էջ 339:

108 Նույն տեղում:

հայրենակցական միության: (Այս չափորոշիչներից և, ընդհանրապես, ջավախահայերի կամ վիրահայերի խնդիրներով զբաղվող կազմակերպություններից տարբերվում է **Ջավախք** հայրենակցական միությունը: Ի տարբերություն իր «եղբայրակից» շատ կազմակերպությունների՝ **Ջավախք** հայրենակցական միությունը, դառնալով հասարակական կազմակերպություն, վերջին շրջանի իր ծավալած գործունեությամբ գնալով քաղաքական հարթություն է տեղափոխում Ջավախքի շուրջ տեղի ունեցող գործընթացները, որն ինքնին դրական երևույթ է):

Այսպիսով՝ կենցաղային մտածելակե՞րպն էր գերիշխում, հայրենիքի գիտակցության պակասն էր, Վրաստանի պետական քաղաքականությունն էր պատճառը, ՀՀ-ի անտարբեր դիրքորոշումն էր, թե մեկ ուրիշ՝ մի «անբացատրելի» հանգամանք էր առկա, որ Հյուսիսային Լոռին հայաթափվեց: Իսկ հայաթափումը և սրան զուգահեռ՝ այդ հայության «երևանացումը» մի քանիսով ավելացրեց երևանյան հայրենակցական միությունների շարքը: Եվ այսպես՝ 1989թ., ծագումով Հյուսիսային Լոռիից, երևանաբնակ մի խումբ մարդիկ ստեղծեցին **Լավվար** հայրենակցական-բարեգործական հասարակական կազմակերպությունը, որը համախմբելու եկավ Հյուսիսային Լոռու, հիմնականում՝ ներկայիս Մառնեուլի շրջանի հայկական բնակավայրերի «տեղահան եղած» հայությանը¹⁰⁹: Ընդգծենք նաև, որ դեռ խորհրդային տարիներին Մառնեուլի շրջանի, ինչպես նաև ՀՀ հյուսիսային սահմանագծի վրա գտնվող մեկ-երկու բնակավայրեր միասին մտել են Լավվար անունը կրող համայնքի մեջ¹¹⁰:

Երևանում հիմնադրվել և այս կամ այն կերպ գործում են նաև **Բուլ-ճիս-Խաչեն**¹¹¹, **Շուլավեր** (Շահունյան, Մեծ Շուլավեր)¹¹² և **Դաղեթ-**

109 Ասիկյան Վ. Ա., Լավվարի կանչը, Երևան, 2008, էջ 70: Կազմակերպության առաջին նախագահ դարձավ Գառնիկ Վերմիշյանը:

110 «Լավվար» համայնքի պատմությանը, համայնքը կազմող բնակավայրերի, ինչպես նաև վերջիններիս պատմական ընթացքի ու մերօրյա վիճակի մասին ընդհանուր գծերով տե՛ս Ասիկյան Վ. Ա., նշվ. աշխ.:

111 «Բուլճիս-Խաչեն» հայրենակցական միության (կազմակերպության նախագահը 2006թ. դրությամբ Արմեն Մանուչարյանն էր) նախածեռնությամբ տարբեր տարիներին՝ ապրիլ ամսին, Բուլճիս-Խաչեն գյուղում՝ հայ մեծ բանաստեղծ Ղազարոս Աղայանի ծննդավայրում, կազմակերպվում է «Աղայանական օրեր»՝ նվիրված բանաստեղծի հոբելյանին:

112 «Շուլավեր» հայրենակցական միության նախածեռնությամբ 2002թ. Երևանում հրատարակվել է Սանդուխտ Ասլանյանի և Սամվել Կարապետյանի համահեղինակությամբ գրված «Շուլավեր» գիրքը:

Խաչեն¹¹³ հայրենակցական միությունները: **Դաղեթ-Խաչեն** հայրենակցական-բարեգործական ընկերությունը պաշտոնապես ստեղծվել է 1990թ. հունիսին, սակայն վերջինիս ներկայացուցիչները տարաբնույթ հավաքներ և հանդիպումներ են կազմակերպել դեռ 20-րդ դարի 60-ական թթ.¹¹⁴:

Հյուսիսային Լոռու ռազմավարական նշանակությունը: Բացի պատմական հայրենիք, քիչ թե շատ հայերով բնակեցված տարածաշրջան լինելուց՝ Հյուսիսային Լոռին ունի ռազմավարական հսկայական նշանակություն ՀՀ-ի համար: Բազմիցս ենք նշել Ջավախքի նույնպիսի նշանակության մասին: Այստեղ պետք է ավելացնել, որ Ջավախքի անվտանգ և հայկական գոյությունը մեծապես կախված է Հյուսիսային Լոռու՝ տարածքում ունեցած ազդեցության գոտու վերաբաշխումից: Եթե վերջինս ադրբեջանցիներին բաժին հասնելուց զատ՝ նաև բաժին ընկնի Ադրբեջանին, ապա ադրբեջանական նույնպիսի էքսպանսիան, որը պատմության ընթացքում իրականացվեց Հյուսիսային Լոռու նկատմամբ, կարճ ժամանակ անց իրականացվելու է նաև Ջավախքի նկատմամբ: Ավելորդ չէ նշել, որ Ծալկայի ու Ադիգեն-Ախալցխայի հատվածները (Ջավախքի արևելյան և արևմտյան դարպասներ) արդեն բռնել են իսլամացման ուղին: Գաղտնիք չէ այս հարցում «եղբայրներ» թուրքիայի և Ադրբեջանի շահագրգռված լինելու հանգամանքը: Ի վերջո՝ խոր գիտելիք անհրաժեշտ չէ, որպիսի հնարավոր լինի տեսնելու հետևյալ իրողությունը (և դա բազմիցս ասվել է մտահոգ մարդկանց կողմից): Ստամբուլից մինչ Բաքու ցամաքային կապը հյուսիսային մասում ընդհատվում է հայաբնակ Ջավախքի Նինոծմինդայի շրջանի հարավում

113 Դաղեթ-Խաչենի (Թեթրիծղարոյի շրջան) պատմական անցյալի, գյուղի հարուստ պատմության, ժողովրդական, մշակութային կյանքի, «Դաղեթ-Խաչեն» հայրենակցական միության, ինչպես նաև տարաբնույթ այլ տեղեկությունների մասին տե՛ս Մաղալյան Վ. Ս., նշվ. աշխ.:

114 Նույն տեղում, էջ 7: «Դաղեթ-Խաչեն» հայրենակցական-բարեգործական ընկերության առաջին նախագահ է ընտրվել Ջավեն Շամյանը: Դաղեթ-Խաչենից է նաև ներկայումս Վրաստանի Խորհրդարանի պատգամավոր, Թբիլիսիի Պ. Աղամյանի անվան պետական դրամատիկական թատրոնի գեղարվեստական ղեկավար, տարբեր շրջանակների կողմից ոչ այնքան անտեղի քննադատվող Արմեն Բայանդուրյանը, տե՛ս Մաղալյան Վ. Ս., նշվ. աշխ., էջ 261-262: Նույն գյուղից սերված հայտնի մարդկանց շարքում հարկ է նշել նաև լեգենդար ազատամարտիկ, արցախյան ազատագրական պայքարում իր անփոխարինելի դերակատարումն ունեցած Դուշման Վարդանի (Վարդան Ստեփանյան) մորը՝ Ջարուհի Շամյանին:

գտնվող 34 կմ հատվածով և մեկ երկու հայկական գյուղերով (տե՛ս բերված քարտեզը): Ե՛վ Ադրբեջանի կողմից՝ Հյուսիսային Լոռիով շարունակաբար մինչ Դմանիս, և՛ թուրքիայի կողմից մինչ Ջավախքին սահմանակից Արդահանի մարզ ամբողջովին թյուրքաբնակ տարածքներ են:

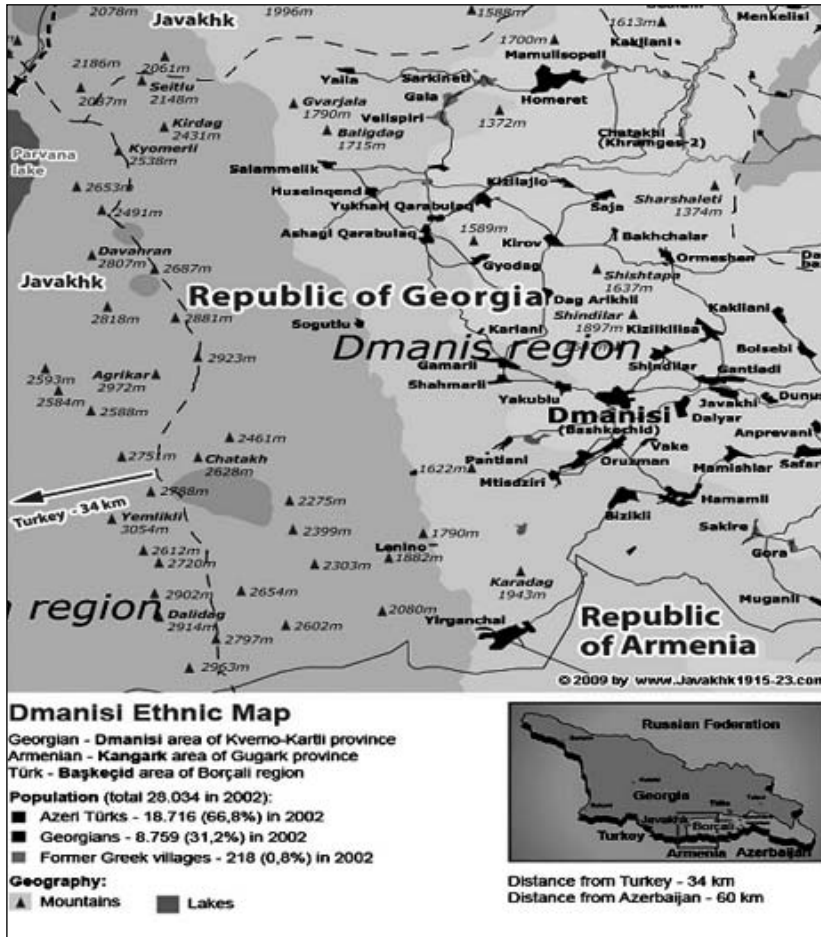

Հայեր Հյուսիսային Լոռուց (Բորչալուից)

Դմանիսի շրջանի աշխարհաքաղաքական կարեւորությունը կայանում է նրանում, որ այն թյուրքական **Բորչալուի** ամենաարեւմտյան շրջանն է և ամենամոտն է թուրքիային: Դմանիսի շրջանի հեռավորությունը թուրքիայից ընդհամենը 35 կմ է: Ներկայումս ընթանում է Բորչալուն թուրքիային կապող երկաթուղու եւ ավտոմայրուղիների շինարարությունը: Դրանք թուրքա-Ադրբեջան «միջանցքի» հատվածներն են:

Հյուսիսային Լոռու ռազմավարական մյուս նշանակությունն այն է, որ վերջինիս վրա ազդեցություն ունենալով՝ մեծապես կարելի է ազդել Վրաստանի վրա, զսպել նրա հակահայ քաղաքականությունը. Հյուսիսային Լոռին աշխարհագրորեն գտնվում է Վրաստանի մայրաքաղաքի անմիջապես մատույցներում: Վերոնշյալ երկու հանգամանքները առավել հրատապ են դարձնում այս տարածքում հայկական գործոնի ուժեղացման հրամայականը:

Դնանիսի շրջանի էթնիկական քարտեզ

Եզրահանգումներ.

- Յյուսիսային Լոռին, որն իրերի բերումով այսօր Վրաստանի մաս է և կազմում է վերջինիս հարավային մի քանի շրջանները, հայապատկան տարածք (Հայաստան) է:
- Հայոց պատմությունն այս տարածքում օտար ասպատակությունների պատճառով ընդհատվել է 18-րդ դարում, կրկին շարունակվել նույն դարի վերջերին Մուշից, Արցախից, Գանձակից, Լոռու այլ վայրերից այստեղ տեղափոխված հայերի միջոցով:
- Յյուսիսային Լոռին, 17-18-րդ դարերից սկսած, բնակեցվել է թյուրքական բորչալու ցեղախմբով, ինչից էլ ծնվել է տարածքի նոր անվանումը՝ **Բորչալու**: Նույն ցեղախմբի ներկայացուցիչները, ժամանակի ընթացքում, հատկապես՝ խորհրդային շրջանում մեծ թափով աճելով, զավթեցին Յյուսիսային Լոռու շրջանը՝ իր բնօրրանից հեռոտեղում դուրս մղելով տեղի հայությանը:
- Օտար տիրապետողների տարբեր ժամանակաշրջանների վարչական բաժանումները, որոնք եղել են խիստ կամայական սկզբունքով, անընդհատ մասնատել են Լոռի գավառը, որից էլ ծնվել է «Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառ» ցարական տերմինը: Իրականում այն իրենից ներկայացրել է Լոռու հյուսիսային շրջանները: Լոռու վերջին մասնատումը տեղի ունեցավ 1918-1921թթ.: Այս ընթացքում փուլ առ փուլ մասնատվելով՝ այսօր միայն իր հարավային մասով (Ստեփանավանի հատված) է գտնվում ՀՀ կազմում: Լոռի գավառի հյուսիսային մասերը, որոնք ցարական վարչակարգն բաժանմամբ կազմել են **Բորչալու գավառը**, այսօր ամբողջովին գտնվում են Վրաստանի կազմում:
- Տարբեր գործոնների ազդեցության տակ Յյուսիսային Լոռու հայությունը տասնամյակների ընթացքում վրացացել է՝ այս տարածքում զգալի դարձնելով վրացական տարրի ներկայությունը:
- Լոռու հյուսիսային շրջանների հայությունն արագորեն հեռանում է իր պատմական հայրենիքից, որը բերում է բնակավայրերի անայացման, կրթական հաստատությունների թվի կրճատման, հայկական գործոնի հեռոտեղում վերացման այս տարածքից:
- Շնորհիվ Ադրբեջանի աջակցության՝ Յյուսիսային Լոռու տարածքում աննախադեպ ուժեղանում է ադրբեջանական գործոնը: Ադրբեջանցիներն այստեղ առաջատար են ոչ միայն քանակով, բնական աճի տեմպերով, այլև՝ հասարակական-քաղաքական, մշակութային կյանքում, տարբեր ամբիոններից սեփական իրավունքների բարձրաձայնման բնագավառում և այլուր:
- Ի տարբերություն Ջավախքում գործունեություն ծավալող հայ հա-

սարակական գործիչների՝ Յյուսիսային Լոռու ադրբեջանցի գործիչներն անհամեմատ ավելի պատրաստված են, ունեն հասարակական ասպարեզում աշխատելու մեծ փորձ: Այս ամենի մեջ իր մեծ դերակատարումն ունի Ադրբեջանը, ինչը չի կարելի ասել ՀՀ-ի պարագայում:

- Յյուսիսային Լոռու քաղաքական-հասարակական կյանքը կազմակերպող ադրբեջանական կազմակերպությունները, բնականաբար, ինչպես քանակի, այնպես էլ ակտիվության, գործունեության բնագավառների բազմազանության, գործունեության նպատակների առումով անհամեմատելի են ինչպես տեղի, այնպես էլ Ջավախքի հայկական կազմակերպությունների հետ: Այս ամենի մեջ կրկին իր մեծ դերն ունի Ադրբեջանը, ինչը կրկին չի կարելի ասել ՀՀ-ի համար:
- 2008թ. հոկտեմբերին Մառնեուլում հիմնվել է Հեյդար Ալիևի անվան վրաց-ադրբեջանական հունամիտար համալսարան: Համալսարանն ունի պետական արտոնագիր: Ջավախքում նույնպիսի համալսարանի բացման հիմնախնդիրը դեռևս տեղաշարժ չի արձանագրել:
- Յյուսիսային Լոռու (Բորչալուի) ադրբեջանցիների խնդիրները բարձրացնող Վրաստանի հորհրդարանի ադրբեջանցի պատգամավորները, ՌԴ-ի ադրբեջանական կազմակերպությունները և ծագումով Քվեմո Քարթլիից ՌԴ-ի հասարակական գործիչները, գործարարները և այլ շրջանակներ առավել ակտիվորեն են զբաղվում Վրաստանի ադրբեջանցիների խնդիրներով, ինչը չի կարելի ասել նույն շրջանակների հայերի մասին՝ Ջավախքի պարագայում:
- Հայրենակցական միությունները, որոնք այս կամ այն կերպ միավորում են Յյուսիսային Լոռու՝ ՀՀ-ում (Երևանում) բնակվող հայությանը, չնայած իրենց դրական գործառնություններին, լայն իմաստով խորհրդանշում են բռնազավթված այդ տարածաշրջանի կորուստը և այդ կորստյան հետ համակերպված հայության գոյությունը:
- Յյուսիսային Լոռու տարածքից հայությունն առաջին անգամ զգալիորեն նվազել է 18-րդ դարի կեսերին: Այժմ, փաստորեն, հայոց պատմությունը հիմնավորց այս տարածքում ընդհատվում է երկրորդ անգամ: Եւ դա տեղի է ունենում «ժողովրդավար» Վրաստանի, 21-րդ լուսավոր դարաշրջանի, Յյուսիսային Լոռուց սերված և Երևանում ու աշխարհում ապրող տասնյակ հազարավոր հայերի, պատմաբան-ակադեմիկոսների, քաղաքական գործիչների, խորհրդարանի պատգամավորների, ի վերջո՝ Մայր պետության՝ ՀՀ-ի աչքի առաջ:

ԱՐԵՄՏՅԱՆ ՀԱՆՐՈՒԹՅԱՆ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ ՍԱՄՑԽԵ-ՋԱՎԱԽՔԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ. ՋԱՎԱԽՔ¹

Իգոր Մուրադյան
քաղաքագետ

*Մարդը չի կարող ազատ լինել,
եթե ազատ չէ նրա ազգը...
Իգոր Մուրադյան*

1993 -ից, այսինքն՝ Վրաստանում Է. Շևարդնաձեի իշխանության գալուց հետո երկիրը հայտնվեց արևմտյան հանրության հետաքրքրությունների շրջագծում: Չնայած երոպական պետությունների ու ԱՄՆ-ի դիրքորոշումների էական տարբերությանը, հատկապես տարածաշրջանային քաղաքականության առումով՝ ամերիկացիներն ու եվրոպացիները միջազգային քաղաքական պրակտիկայում հաստատեցին իրենց անվերապահ աջակցությունը Վրաստանին՝ իբրև կարևոր գեոռազմավարական դիրք ունեցող ու արմատական արևմտամետ կողմնորոշում որդեգրած պետության: Արևմտյան հանրությունը հետաքրքրություն չցուցաբերեց Աբխազիայի և Հարավային Օսիայի հիմնախնդիրների

¹ Հոդվածը տպագրվել է <http://idefacto.am/> կայքէջի http://idefacto.am/page.php?section=news_more&id=1420 հասցեում (03/03/2009թ.):

կարգավորմանը, քանի որ դրանք լուրջ ազդեցություն չունենին էներգետիկ կոմունիկացիաների ցանցի կառուցման առումով: Սակայն լուրջ ուշադրություն դարձվեց Աջարիային, որի դիրքորոշումից շատ կողմերով կախված էր կասպիական նավթի՝ առանց խոչընդոտների արտահանումը դեպի սևծովյան նավահանգիստներ: Այսպիսով՝ ներվրացական խնդիրները, այդ թվում՝ ազգամիջյան հակամարտությունները, արևմտյան հանրության կողմից դիտարկվել են բացառապես էներգետիկ կոմունիկացիաների հետ կապված ռիսկերի տեսանկյունից: Արևմտյան շահերի համատեքստում առանձին տեղ էր զբաղեցնում Վրաստանում տեղակայված ռուսական ռազմաբազաների խնդիրը, բայց դա էլ շատ կողմերով առնչվում էր էներգետիկ կոմունիկացիաների անվտանգությանը: Հենց այս տեսանկյունից էլ պետք է դիտարկել արևմտյան հանրության դիրքորոշումները՝ կապված Սամցխե-Չավախեթիի տարածաշրջանի և, մասնավորապես, Չավախեթի հետ՝ որպես էթնոքաղաքական հիմնախնդրի:

ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և Բելգիայի փորձագիտական շրջանակները, որ ներառում են ոչ ավելի, քան 25 փորձագետների, իրականացրին մանրամասն ու բազմակողմանի վերլուծություն Սամցխե-Չավախեթիի տարածաշրջանի վերաբերյալ: Այդ աշխատանքն իրականացվել է տարբեր եւրասիական և կովկասյան հետազոտական ծրագրերի շրջանակներում՝ նշված պետությունների առաջատար ինստիտուտներում ու վերլուծական կենտրոններում: Սակայն դա երբեք չի կրել հատուկ առանձնացված բնույթ, և միաժամանակ ուշադրության է արժանի այն, որ այդ ուսումնասիրություններն իրականացվել են բավականին փակ ռեժիմով, և դժվար է հայտնաբերել դրանց արդյունքների վերաբերյալ հրապարակումներ: Առանձին ուսումնասիրություններ էլ իրականացվել են բացառապես դրանց հեղինակների նախաձեռնությամբ: Կա տպավորություն, որ տարբեր փորձագետների միջև եղել է որոշակի համաձայնություն՝ ուսումնասիրվող ոլորտի հետ կապված, ինչն ի սկզբանե ենթադրում էր հասարակական հետաքրքրության դիտավորյալ «մարում» այդ խնդրի նկատմամբ: Սամցխե-Չավախեթիի վերաբերյալ ուսումնասիրություններով զբաղվել են հետևյալ առաջատար կենտրոնները. The Central Asia-Caucasus Institute - Johns Hopkins University - The Nitze School - SAIS - Washington, D.C; Carnegie Endowment National Democratic Institute, Washington, D.C; Science Applications Institutes (SAIC); Brookings-institute Heritage Foundation Washington, DC; The International Institute for Strategic Studies - IISS - London; Conciliation resources London Programme - London;

Russia and Eurassia Programme - Russia and Eurasia Programm The Royal Institute of International Affairs - Chatham House London; Centre for European Reform, London; The International Policy Institute - School of Social Science and Public Policy - King's College London; LINKS - The London information network on conflicts and state-building - London; The Eurasia Programme manager at International Alert; Control Risks Group - CRG - Cottons Centre, Cottons Lane, London; St. Anne's College University of Oxford; Democracy and Conflict - Foreign Policy Centre; The Centre for European Policy - Studies Relations with Caucasus EU-US Relations - Brussel; Center for International Prospective Studies (CEPII) - Paris:

Այս ինստիտուտներն ու վերլուծական կենտրոնները տարբեր չափով են զբաղվել երկրամասի խնդիրների ուսումնասիրությամբ: Սամցխե-Չավախեթին համակարգային ու մշտական ուշադրության է արժանացել միայն Ռազմավարական հետազոտությունների միջազգային ինստիտուտի կողմից, որն իր ուսումնասիրություններն իրականացրել է Եւրոպական հանձնաժողովի պատվերով ու հատուկ պայմանավորվածությունների շրջանակում: Ուսումնասիրության նյութերն ամենից առաջ ներկայացվում են Եւրոմիության նախարարների խորհրդին, և բոլորից շուտ դրանց ծանոթանում է Խավիեր Սոլանան: Նրա հետաքրքրությունն այս հարցի նկատմամբ բացատրվում էր Վրաստանից ռուսական ռազմաբազաների դուրսբերման անհրաժեշտությամբ: 2005-ին Խավիեր Սոլանան Բրյուսելում հայ փորձագետների հետ հանդիպման ժամանակ ստիպված էր համաձայնել, որ «հայ բնակչությունը Վրաստանում ենթարկվում է խտրականության որոշ դրսևորումների, ինչը վտանգներ է ստեղծում»: Միաժամանակ նա կարծիք հայտնեց, թե «ճիշտ էլր լինի Վրաստանին սուր քննադատության ենթարկել այնպիսի հարցերում, որոնք հնարավոր է հաջողությամբ լուծել: Վրաստանը պետք է լուծի այն խնդիրները, որոնք հնարավորություն կտան հաջողությամբ ինտեգրվել Եւրոպա և ՆԱՏՕ: Այդ հարցերի լուծումից հետո Վրաստանի նկատմամբ վերաբերմունքը կփոխվի, ու նրա ղեկավարությանն այլևս չեն ներվի նման սխալները»:

Մեծ Բրիտանիայում Կովկասի խնդիրներով առաջատար մասնագետ Ռոյ Ալիսոնի խոստովանությամբ ներկայումս Եւրոմիության համար ամենաանցանկալի տարբերակը կլիներ Հայաստանի կամ Ռուսաստանի կողմից Հարավային Վրաստանում բնակվող էթնիկական խմբերի վերաբերյալ հարցի բարձրացումը ԵԽԽՎ-ում: Միաժամանակ կա այլ կարծիք, որն արտահայտել է Institut de

Relations Internationales et Strategiques (IRIS)-ի տնօրեն Պասկալ Բոնիֆասիեն, որը կարծում է, թե Հայաստանը պետք է սկսի գործել հենց հիմա, երբ Վրաստանի հետ կապված հարցերը լուծված չեն: Որովհետև եթե Վրաստանը դառնա Եւրոմիության ու ՆԱՏՕ-ի լիարժեք անդամ, այդ խնդիրների լուծումը խիստ կոժվարանա: Ըստ նրա՝ իրականությանը չի համապատասխանում այն, թե եւրոպական հանրությունը շահագրգիռ չէ Վրաստանի քննադատությանը, քանի որ ԱՄՆ-ի ու Եւրոպայի միջև առկա են լուրջ հակասություններ տարածաշրջանային քաղաքականության հարթության մեջ, ինչն էլ պայմանավորում է եւրոպական շահերն այն երկրներում, որտեղ ԱՄՆ-ն իր քաղաքականության իրագործմամբ միաժամանակ անտեսում է մարդու իրավունքները՝ հատկապես էթնկական երկրամասերի հետ կապված: Այս կարծիքը հաշվի առնելով՝ հնարավոր է մի շարք քայլեր ձեռնարկել եւրոպական ասպարեզում: Մասնավորապես Ռուսաստանը կարող էր, արևմտյան ոճ որդեգրելով, առաջ քաշել Ջավախքի և Վրաստանի այլ երկրամասերի խնդիրը՝ որպես մարդու իրավունքների ու փոքրամասնությունների խնդիր:

1990-ականներից Արևմուտքի փորձագիտական շրջանակներում ձևավորվել է կարծիք, թե Սամցխե-Ջավախեթիում կուտակվել է բավական մեծ պայթյունավտանգ ներուժ, և իրավիճակը գնալով ավելի անկառավարելի է դառնում: Համարվում էր, որ Է. Շևարճնաձեն ի վիճակի չէ ապահովելու այդ օջախի մարումը, և Արևմուտքին անհրաժեշտ է հրատապ քայլեր ձեռնարկել՝ լարվածությունը թուլացնելու համար: Ըստ այդմ՝ ձևավորվեցին ու շրջանառության մեջ դրվեցին հետևյալ կարծրատիպերը, թե լարվածության հիմնական պատճառը ռուսական ռազմաբազան պահպանելու խնդիրն է, իսկ Ջավախքի հասարակական շարժումները կառավարվում են տեղական կոռումպացված առաջնորդների կողմից, ինչպես նաև լարվածության մեծացման առումով լուրջ դեր են խաղում Հայաստանից ղեկավարվող հայկական ազգայնական կազմակերպությունները, իսկ հայկական քաղաքական ազգայնականությունն ուղղված է տարածաշրջանում արևմտյան ազդեցության և Վրաստանի ժողովրդավարացման դեմ: Այսպիսով՝ Ջավախքի հայ բնակչության դիրքորոշումն ու կարծիքը չէր արժանանում լուրջ ընկալման: 1993-2006 թթ. արևմտյան ինստիտուտներն ու կենտրոնները լայնորեն օգտագործում էին վրացական մասնագետների փորձագիտական կարծիքներն ու տեղեկատվական-վերլուծական ծառայությունները՝ միաժամանակ անտեսելով հայ փորձագետների գնահատականները:

Միայն 2001-2002 թթ. հետո Սամցխե-Ջավախեթիի հետ կապված հետազոտություններում սկսեցին ներգրավել նաև հայ մասնագետների, սակայն բացառապես արևմտյան կողմնորոշում ունեցող մարդկանց, ովքեր համոզիչ կերպով մինչ այդ արդեն ապացուցել էին իրենց կողմնորոշվածությունը:

Այս մոտեցման արդյունքում պարզվեց, որ ուսումնասիրությունների պատվիրատուները՝ ԱՄՆ-ի ու Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունները, Եւրոմիության նախարարների խորհուրդը և Եւրոհանձնաժողովը, ինչպես նաև առաջատար մավթային ընկերություններն ու ամենից առաջ՝ **Բրիթիշ Պետրոլեումը** չունեն մասնագիտական վերլուծություններ ու երաշխավորություններ, որոնք կարելի լիներ օգտագործել Հարավային Կովկասում և, մասնավորապես, Հարավային Վրաստանում արդյունավետ քաղաքականություն իրագործելու համար: Մասնավորապես **Բի-Փի** վերլուծական խորհրդի ղեկավար Ջոն Գերսոնը հանդես եկավ հարցադրմամբ՝ մինչ այդ հետազոտություն իրականացրած մեծբրիտանական ինստիտուտների աշխատանքների ֆինանսավորումն այս ուղղությամբ շարունակելու նպատակահարմարության վերաբերյալ: ԱՄՆ-ում Ջավախքի հետ կապված ուսումնասիրությունները սահմանափակվեցին բացառապես **Կենտրոնական Ասիայի և Կովկասի** ինստիտուտի շրջանակներում՝ շատ ակադեմիական մակարդակով: Հիմնական ութերևս միակ կազմակերպությունը, որ Սամցխե-Ջավախեթիի վերաբերյալ հատուկ ռեժիմում շարունակեց ուսումնասիրությունները, ԱՄՆ-ի ժողովրդավարության ազգային ինստիտուտն էր, և այդ ուսումնասիրությունները նպատակ ունեին կոնկրետ երաշխավորություններ ներկայացնելու պետդեպարտամենտին: Մեծ Բրիտանիայում Հարավային Կովկասի, այդ թվում՝ տարածաշրջանի կոնֆլիկտային գոտիների վերաբերյալ ուսումնասիրությունները կենտրոնացրին հատուկ ստեղծված կորպորացիայում, ուր ընդգրկված են The International Institute for Strategic Studies - IISS - (London), Conciliation resources, LINKS- The London information network on conflicts and state-building (London), International Alert (London) կազմակերպությունները: Որոշ դեր այդ ուսումնասիրություններում խաղում է նաև Բրյուսելում գտնվող The Centre for European Policy - Studies Relations with Caucasus EU-US Relations ամերիկյան վերլուծական կազմակերպությունը: Ներկայումս Սամցխե-Ջավախեթիի խնդիրներով է սկսել զբաղվել նաև ղարաբաղյան հարցի վերաբերյալ իր տարբեր մշակումներով հայտնի Միջազգային ճգնաժամային խումբը (ՄՃԽ), որը փորձում է այս հարցի շուրջ վերլուծություններ

կատարել եւրոպական կառույցների համար: Ըստ հրապարակում եղած տվյալների՝ ՄԵԽ-ի երաշխավորությունները հիմնականում պարունակում են կառավարման ապակենտրոնացման և իշխանության տեղական մարմիններին ավելի լայն լիազորություններ տալու առաջարկություններ:

Կարելի է համոզված պնդել, որ արևմտյան վերլուծական հանրությունը և համապատասխանաբար՝ նաև քաղաքական գործիչները, ամենից առաջ՝ ԱՄՆ-ում Սամցխե-Ջավախեթի վերաբերյալ հանգել են որոշ սկզբունքային եզրակացությունների: Ելնելով Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի անվտանգության խնդիրներից՝ ԱՄՆ-ն ու Մեծ Բրիտանիան հետաքրքրված չեն այս տարածաշրջան թուրք-մենսխեթցիների վերադարձով: Ի հակակշիռ այս դիրքորոշման՝ եւրոպական կառույցները շարունակում են պնդել, որ Վրաստանը պետք է կատարի այդ պարտավորությունը: Հայկական հասարակական կազմակերպությունների գործունեությունը Վաշինգտոնում ու Բրյուսելում վերջին երկու տարիներին ունեցավ որոշ նշանակություն երկրամասի հայ բնակչության իրավունքների պաշտպանության առումով: Դրա արդյունքում այս հարցի շուրջ հետաքրքրություն է առաջացել, և դրանով զբաղվում են ոչ միայն պետական կառույցների մեջ ինտեգրացված ինստիտուտները, այլև ԱՄՆ-ի ու առաջատար եւրոպական երկրների՝ Վրաստանում գտնվող դեսպանատները: Միաժամանակ ԱՄՆ-ին ու Մեծ Բրիտանիային միանգամայն կբավարարի անվտանգության բավարար մակարդակն այս երկրամասում, և օրակարգում կմնա միայն շոշափելի դժգոհություններ թույլ չտալու խնդիրը: Միանգամայն պարզ է, որ ամերիկացիներին ու եւրոպացիներին հետաքրքրում է ոչ թե Սամցխե-Ջավախեթի տարածաշրջանում քաղաքական հիմնախնդիրների հիմնավոր լուծումը, այլ զայրույթի դրսևորումների հիմնավոր մարումը՝ ապագայում դրանց բորբոքումը բացառելու երաշխիքով: Այն բանից հետո, երբ Վրաստանում կավարտվի նավթամուղի պաշտպանության համար նախատեսված հատուկ ուժերի ստեղծումը, այս երկրամասը, իբրև հավանական ռիսկի գոտի, ավելի ու ավելի քիչ կարժանանա Արևմուտքի ուշադրությանը: Հարավային Կովկասում Մեծ Բրիտանիայի վարչապետի ներկայացուցիչ Բրայան Ֆոլի կարծիքով Ջավախքում հիմնական քաղաքական խնդիրը ռուսական ռազմաբազան էր, որի դուրսբերումից հետո բոլոր խնդիրները կլուծվեն արագ: Ավելի ցինիկ արտահայտություն այս դեպքում դժվար է պատկերացնել: Միաժամանակ բնութագրական է ԱՄՆ-ի պետդեսպարտամենտի կովկասյան ստորաբաժանման ղեկավար Մեթյու

Բրայզայի արտահայտությունը՝ Վրաստանի քաղաքականության մեջ ազգայնականության բաղադրիչի կենտրոնացման վերաբերյալ: «Վրացական ազգայնականությունը չի կարող բավականաչափ վտանգավոր լինել, քանզի վրացական ազգը գտնվում է ուժերի անկման փուլում: Նրա ազգայնականությունը կոչված է փրկելու մեռնող երկիրը: Իսկ, այ, հայկական ազգայնականությունը չի կարող զգուշություն չներշնչել, քանի որ դա շատ էքսպանսիվ, կազմակերպված ու ինտելեկտուալ ազգի գաղափարախոսություն է», - նշել է Մ. Բրայզան:

Ամերիկյան առաջատար վերլուծաբան ու քաղաքագետ, Արտաքին քաղաքականության խորհրդի նախագահ Ռիչարդ Հասսը նույնպես համարում է, որ «Հայաստանը հեշտությամբ է լուծում շատ դժվար խնդիրներ: Ստացած օգնությունն օգտագործվում է շատ արդյունավետ այն դեպքում, երբ Վրաստանը, փաստորեն, կարիք ունի մշտական հովանավորության, իսկ նրա քաղաքական ու սոցիալական ճակատագիրը մնում է անհասկանալի»: ԱՄՆ-ի ռազմական հետախուզության գնդապետ, Սենատում վերլուծաբանների խմբի ղեկավար Բրյուս Ջեքսոնն օսերի նկատմամբ Վրաստանի կողմից ցեղասպանական գործողություններ կիրառելու հավանականության մասին հարցին ժամանակին արձագանքեց հետևյալ կերպ. «Ի՞նչ ցեղասպանական գործողությունների մասին կարող է խոսք լինել, երբ վրացիներն օրվա մեջ երկու ժամ կարող են սթափ մնալ»:

Ֆրանսիայում Արևելյան Եւրոպայի ու Կովկասի գծով առաջատար մասնագետ, փարիզյան IRIS ինստիտուտի վերլուծաբան Աննո Ղյուբիենը, որ լավ ծանոթ է վրացական խնդիրներին, կարծիք է հայտնում, թե «Վրաստանի ծրագրերը՝ երկիրն էթնիկական փոքրամասնություններից «ազատելու» մասին, լավ հայտնի են, բայց դրա վերաբերյալ ընդունված չէ ծավալվել աշխարհաքաղաքական դրդապատճառներով: Սակայն վրացական ներկայիս ռեժիմին ուղղակի անհրաժեշտ են մշտական սուր իրավիճակներ «ճակատային գծում», քանի որ երկրի ղեկավարությունը ժողովրդին այլընտրանք չունի առաջարկելու»:

Իսկ Բրյուսելում Եւրոպական ուսումնասիրությունների կենտրոնի կովկասյան ծրագրի ղեկավար Մայքլ Էմերսոնը պնդում է. «Ակնհայտ են դարձել Վրաստանի մտադրությունները՝ պետական կառուցվածքի այնպիսի բարեփոխումներ իրականացնելու, որոնք թույլ կտային մի կողմից՝ արժանանալ Եւրոպայի խորհրդի ու Եւրոհանձնաժողովի հավանությանը, սակայն դրան զուգահեռ՝ իրականացնել էթնիկ փոքրամասնությունների նկատմամբ խտրականութ-

յան քաղաքականություն, ինչն արդեն լավ հասկացել են եւրոպական նախասրահներում»: Ֆրանսիական կառավարական հաստատություններին սերտ ինտեգրացված քաղաքագետ Ջերարդ Չալյանն իր հերթին պնդում է. «Ներգործություն ունեցող իշխանության բոլոր կենտրոնների առկայության պարագայում, նկատի ունենալով նաև շահագրգիռ և ոչ շահագրգիռ քաղաքական խմբավորումների գոյությունը, Վրաստանի նկատմամբ Արևմուտքի քաղաքականությունը, այնուհանդերձ, որոշում են երկու մարդ՝ ԱՄՆ-ի պետքարտուղարի տեղակալ Դենիել Ֆրիդն ու Եւրոմիության արտաքին քաղաքականության և անվտանգության հարցերով գլխավոր քարտուղար Խավիեր Սոլանան: Այս երկու գործիչների միջև հարաբերություններով էլ որոշվում է, թե որքանով է թուլատրելի Վրաստանի քննադատությունը»: Այսպիսով՝ Վրաստանն առայժմ «ազատ նավարկության» բավական մեծ կրեդիտ ունի:

Հետաքրքիր է, որ ամերիկյան «Հազարամյակի մարտահրավերներ» ծրագրով նախատեսված է 104 մլն դոլար Սամցխե-Ջավախեթիում 190 կմ ավտոճանապարհ նորոգելու և կառուցելու համար, որպեսզի երկրամասը կապվի Թբիլիսիի հետ: Սակայն այդ ծրագիրը չի նախատեսում Ջավախքը Հայաստանի հետ կապող 26 կմ ճանապարհի վերակառուցումը, ինչի մասին հայկական կազմակերպությունները բազմիցս հիշեցրել են ամերիկյան վարչակազմին, սակայն առայժմ՝ ապարդյուն: Այս պայմաններում, անշուշտ, չի կարելի անտեսել Արևմուտքում հայկական լոբբիստական կազմակերպությունների արդյունավետ գործունեությունը՝ Վրաստանում ու, մասնավորապես, Ջավախքում հայ բնակչության շահերի պաշտպանության առումով: Սակայն ավելի արդյունավետ կարող է լինել Վրաստանի վրա ճնշման անմիջական լծակների ստեղծումը: Այդպիսի լծակներ Հայաստանն արդեն իսկ փորձում է ստեղծել, բայց դրանք ավելի գործունե կլինեն, եթե Հայաստանի մասնակցությամբ այդ խնդիրը փորձեն լուծել Ռուսաստանը, ինչպես նաև Իրանը:

ԱՆԴՐՅԵԴԵՐԱՑԻԱՅԻ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ «ՃՇԳՐՏՈՒՄ»¹

Աշոտ Սահակեան

Անդրկովկասում ազգամիջեան հակամարտութեան եւ, ինչու չէ, մրցակցութեան մթնոլորտի հասարակական-քաղաքական, ընկերային-տնտեսական եւ պատմամշակութային պատճառների ողջ համակարգում առաջին պլանում ընդհանուր առմամբ միշտ գտնուել է, այսպէս կոչուած, հողային հարցը: Այս պարագան, ինչ խօսք, ամենեւին էլ զարմանալի չէ, այլ ընդհակառակը՝ օրինաչափ, քանզի Կովկասում ընդհանրապէս ազգային եւ հողային հարցերը, որպէս կանոն, գրեթէ միշտ նույնացուել են:

Եւ պատահական չէ, որ անդրկովկասեան ժողովուրդների խաղաղ համագործակցութիւնը հասկանալի պատճառներով խաթարուել է վիճելի հողային տարածքների առկայութեամբ: Դրանց պատկանելութեան շուրջ տարուող վէճերը եւ մղուող պայքարն իրենց պատճառներով եւ նպատակներով եղել են տարաբնոյթ: Աւելի՛ն, այդ հանգամանքը վերաբերուել է նաեւ հետապնդած խնդիրների ամբողջութեանը:

Ցարական տիրապետութեան ժամանակ անդրկովկասեան նահանգների տարբեր շրջանների միջեւ հողային վէճերի արդարացի եւ արմատական կարգաւորման մասին, բնականաբար, խօսք անգամ չէր կարող լինել: 1917 թ. յետոյ ստեղծուած վարչաքաղաքական նոր իրականութեան պայմաններում՝ սկսած Անդրկովկասեան կոմիսարիատից եւ աւարտած անկախ հանրապետութիւնների գործունէութեամբ, վիճելի հողատարածութիւնների խնդիրը, չնայած

1 Հոդվածը տպագրվել է «Դրօշակ» համդեսում (թիւ 16, հոկտեմբեր՝ 1999, էջ 47-50): Հետագա բոլոր ծանոթագրությունները հեղինակին են:

կարգաւորման որոշակի փորձերին, այնուամենայնիւ, ոչ միայն չլուծուեց, այլեւ՝ աւելի բարդացաւ:

1920-21 թթ. Անդրկովկասի խորհրդայնացումը առաջին հայեացքից վերոնշեալ խնդրի կարգաւորման ուղղութեամբ նոր յոյսեր ներշնչեց: Այս առումով նախ եւ առաջ կարելու էր Անդրֆեդերացիայի ստեղծումը: Փաստօրէն Անդրկովկասը, ԽՍՀՄ-ի մաս կազմելով, ապահովեց իր արտաքին անվտանգութիւնը եւ արդէն կարող էր հիմնաւորապէս զբաղուել ներքին խնդիրների կարգաւորմամբ, որոնցից ամենից նուրբը եւ բարդը, բնականաբար, խորհրդային նոր հանրապետութիւնների միջեւ հողային վեճերն էին:

Թեմայի շուրջ ծաւալուելուց առաջ հարկ ենք համարում շեշտել մէկ կարեւոր հանգամանք: Խորհրդահայ պատմագիտութեան մէջ հողային վեճերի խնդիրը ոչ միայն ուսումնասիրուած չէ, այլեւ՝ հասկանալի պատճառներով անտեսուել է: Փաստօրէն այս յօդուածը հայ պատմագիտութեան մէջ ընդհանուր առմամբ յիշեալ խնդիրը համապարփակ եւ բազմակողմանի ներկայացնելու եւ վերլուծելու առաջին փորձն է: Աւելորդ չենք համարում նշել, որ մեր կողմից հնարաւորութեան սահմաններում նայուել են թեմային առնչուող առկայ զրեթէ ողջ արխիւային փաստաթղթերը: Վերջում տեղին ենք համարում նշել, որ այս խնդիրը, պատմագիտականից գատ, ունի նաեւ արդիական հնչեղութիւն, եւ, ըստ այդմ, դրա հետազօտութիւնն աւելի է կարեւորում մեր տարածաշրջանում կատարուող ներկայ ռազմաքաղաքական իրադարձութիւնների ընդհանուր համապատկերում:

Ինչ խօսք, Անդրֆեդերացիայի ստեղծումը, երեք հանրապետութիւնների ընդհանուր վարչաքաղաքական միաւորի մէջ ամփոփուելը, ընդ որում՝ կուսակցական-գաղափարական առումով միասնական դաւանանքի առկայութեան դէպքում, կարծես չպէտք է այլեւս ոչ մի խոչընդոտ առաջացնէր նրանց «եղբայրական» միասնութեան շրջանակներում, քանզի թուում էր՝ ցանկացած վեճ պէտք է կարգաւորուէր խորհրդային արդարադատութեան սկզբունքներին համապատասխան:

Աւելի՛ն, Անդրկովկասի խորհրդային ղեկավարութիւնը միշտ հպարտանում էր, որ ի տարբերութիւն 1918-20 թթ.՝ իրենք նպատակադրել են այդ կարեւոր խնդիրը կարգաւորել այնպիսի հաշուարկով, որ այն հիմնուած լինի ամուր հիմքերի վրայ եւ, փաստօրէն, ստանայ վերջնական լուծում: Սակայն մեր օրերի Արցախեան շարժումը ակնյայտ ապացուցեց նման համոզուածութեան սխալակաւութիւնը: Այնուամենայնիւ տեղին է նշել, որ Անդրկովկասի նոր դե-

կավարութիւնը, ի դէմս Անդրերկրումի եւ Կենտրոնումի (ԿԳԿ), ձգտում էր հողային խնդիրների լուծման բնագաւառում կիրառել նոր մօտեցումներ եւ տարբերակներ: Սակայն հարկ է փաստել, որ այդ նրանց միշտ չէ, որ յաջողոււմ էր, եւ նրանք միշտ չէ, որ գործունէութեան հիմքում դնում էին հարցերի լուծման արդարութեան սկզբունքը: Որպէս կանոն՝ շատ դէպքերում նրանք պատմական փաստերն անտեսում էին եւ հիմք ընդունում, այսպէս կոչուած, տնտեսական ու քաղաքական անհրաժեշտութեան գործօնը, ինչից մեծապէս տուժում էին առաջին հերթին հայերը:

Վերջապէս՝ Անդրկովկասում հողային վեճերի երեւոյթը իր կառուցուածքային եւ ազգագրական յատկանիշներով բազմաբնոյթ էր: Ըստ ծագման աղբիւրի դրանք կարելի է ստորաբաժանել հայ-վրացականի, հայ-ադրբեջանականի եւ վրաց-ադրբեջանականի: Սակայն այս ամբողջութեան մէջ զբաղեցրած հողատարածութիւնների մասշտաբով եւ խնդիրների սրութեամբ ու առաւել բարդութեամբ առանձնանում էին հայ-ադրբեջանական (կամ, ինչպէս ժամանակի պաշտօնական փաստաթղթերում էր նշոււմ, թուրքական), ապա՝ հայ-վրացական հողային վեճերը: Ընդ որում՝ ուշագրաւ է, որ դրանք, քաղաքականից գատ, ունէին պատմական անցեալ, որը ոչ պակաս կարեւոր դեր էր խաղում վեճերի բորբոքման հարցում:

Ինչեւէ, աւելորդ չենք համարում համառօտ ներկայացնել հողային վեճերի կարգաւորման վիճակը մինչեւ Անդրֆեդերացիայի ստեղծումը: Խորհրդային հանրապետութիւնները հէնց սկզբից բախուեցին այդ հիմնախնդրին, որի արդարացի լուծումից, ի դէպ, ինչ-որ չափով կախուած էր նաեւ նրանց ներքին կայունութիւնը:

Անդրկովկասի հանրապետութիւնների միջեւ ներքին սահմանների որոշման համար ՌԿ(Բ)Կ Կաւբիւրօն 1921 թ. մայիսի 2-ի նիստում՝ Կիրովի նախագահութեամբ, ստեղծել էր յատուկ յանձնաժողով²: Վերջինիս կազմում գերակշռում էին ադրբեջանցիները (4 հոգի) եւ վրացիները (2 հոգի): Միակ հայը Ալ. Բեկզադեանն էր: Նա, յանձնաժողովի 1921 թ. յունիսի 25-27-ի նիստում ներկայացնելով Հայաստանի կորուստները եւ ծանր վիճակը, Վրաստանին եւ Ադրբեջանին առաջարկեց «յանուն ընդհանուր համերաշխութեան» կատարել որոշակի տարածքային զիջումներ՝ Ախալքալակի գաւառը, Շուլաւեր եւ Օփրեթի գիւղերը, Լոռին, Լեռնային Ղարաբաղը: Սակայն վրացիները դէմ էին անգամ Լոռու չէզոք գօտին ամբողջութեամբ զիջելուն, իսկ ադրբեջանցիները Ղարաբաղի մասին լսել անգամ չէին ուզում: Վերջապէս, վրացիների

2 Հ.Հ.Յ.Ք.Կ.Փ.Կ.Պ.Ա., ֆ. 4033, ց. 2, գ. 1185, թ. 7:

այն պնդումից յետոյ, թէ Լոռին «զուտ վրացական տարածք» է, Ալ. Բեկզադեանը հրաժարուեց նման պայմաններում ներկայ գտնուել, եւ փաստօրէն յանձնաժողովի աշխատանքը վրաց-ադրբեջանական անգիջողականութեան հետեւանքով ձախողուեց, իսկ խնդրի լուծումը յանձնուեց Կաւբիւրոյի տնօրինմանը³:

Ի դէպ՝ Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Յուսէյնովը, իր ղեկավար Նարինանովին տեղեկացնելով յանձնաժողովի աշխատանքի մասին, յատկապէս շեշտում էր, որ չէզոք գօտու հարցը «շատ դժուարութեամբ է ընթանում»⁴:

Այդուհանդերձ, Կաւբիւրոն 1921 թ. յուլիսի 7-ի նիստում, որին մասնակցում էր նաեւ Ստալինը, որոշում է ամբողջ չէզոք գօտին յանձնել Հայաստանին, սակայն, որպէս փոխգիշում, Ախալքալակի եւ Խրամի շրջանները թողնելով Վրաստանին⁵:

Ի դէպ՝ Լոռին եւ Ղարաքիլիսա-Սաղախլօ երկաթգիծը Հայաստանին յանձնելու մասին քաղաքական հիմնաւորումներով Կաւբիւրոյին եւ Վրաստանի Կոմկուսի Կենտկոմին գրել էին ՀԿ(բ)Կ Դիլիջանի բիւրօն եւ յեղկոմը⁶: Իր հերթին Ախալքալակի եւ Բորչալուի գաւառի մի մասը Հայաստանի կազմում ընդգրկելու նպատակայարմարութիւնը ազգագրական, կառավարման յարմարութեան եւ փախստականների տեղաւորման տեսանկյունից հիմնաւորուած էր Ալ. Բեկզադեանի կողմից 1921 թ. յուլիսի 27-ին կազմուած փաստաթղթում⁷:

Ինչ վերաբերում է Կաւբիւրոյին, ապա նա Օգոստոսի 15-ի նիստում հանրապետութիւնների յեղկոմների նախագահներին առաջարկեց կնքել իրենց սահմանները որոշող պայմանագրեր, որի նախագիծը պէտք է կազմէր Ս. Լուկաշինի գլխաւորած յանձնաժողովը, որը, սակայն, չարուեց⁸:

Պահանջուող պայմանագրեր կնքուեցին ՎՍԽՅ եւ ԱՍԽՅ ու ՀՍԽՅ եւ ՎՍԽՅ (1921 թ. նոյեմբերի 6-ին) միջեւ⁹: Վերջինիս համաձայն՝ Վրաստանին էին մնում ութ գիւղեր, որոնց թւում՝ Ալքեորփին, Օփրեթը, Խոժոռնին, Բրդաձորը եւ Սաղախլօն: Չնայած այս համաձայնագրի կնքմանը՝ վրացական իշխանութիւններն այնքան էլ չէին շտապում

3 Հ.Հ. Կ.Պ.Ա., ֆ. 128, ց. 1, գ. 674, թ.թ. 15-17:

4 Հ.Հ.Հ.Բ.Կ.Փ.Կ.Պ.Ա., ֆ. 1, ց. 1, գ. 105, թ. 11:

5 Նոյն տեղում, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 1185:

6 Նոյն տեղում, ֆ. 1, ց. 1, գ. 105, թ. 1-3:

7 Հ.Հ. Ն.Պ. Կ.Պ.Ա., ֆ. 128, ց. 1, գ. 674, թ. 8:

8 Հ.Հ. Հ.Բ.Կ.Փ. Կ.Պ.Ա., ֆ. 4033, ց. 2, գ. 1185, թ. 38:

9 Նոյն տեղում, ֆ. 1, ց. 1, գ. 105, թ.թ. 12, 16-17; Ն.Պ. Կ.Պ.Ա., ֆ. 113, ց. 3, գ. 55, թ. 10, գ. 116, թ. 29: «Կարմիր Աստղ», Թիֆլիս, 1921, թ. 217:

Հայաստանին յանձնել Վորոնցովկայի եւ Պրիվոլնոյի շրջանները՝ հնարաւորինս խոչընդոտելով: Սակայն Հայաստանի արտգործող կոմ Ա. Մռաւեանի աջակցութեամբ Ղարաքիլիսայի եւ Ջալալօղլիի տեղական իշխանութիւնները, յատկապէս իրենց հետեւողականութեան շնորհիւ, 1922-ի յունուարի 14-ին վերջապէս կարողացան ՀՍԽՅ իշխանութիւնը հաստատել վերոնշեալ շրջաններում¹⁰:

Ինչ վերաբերում է հայ-ադրբեջանական հողային վէճերին, ապա դրանք հիմնականում առընչուում էին Ջանգեզուր-Ղարաբաղի հատուածին, եւ հաշուի առնելով Կաւբիւրոյի 1921 թ. յուլիսի 5-ի ադրբեջանամետ որոշման հանրայայտ լինելը՝ այստեղ առանձնապէս հարկ չենք համարում կանգ առնել:

Անդրկովկասում հողի, ջրի եւ անտառների օգտագործման բնագաւառում առկայ վէճերը կանխելու եւ վերացնելու նպատակով Անդրֆեդերացիայի գոյութեան ժամանակ գործել են մի շարք տարբեր յանձնաժողովներ՝ ինչպէս ընդհանուր բնոյթի, այնպէս էլ առանձին տարածքների առընչութեամբ: Այդ յանձնաժողովները հաստատուել են Անդրերկրումի Միութեանական խորհրդի եւ Կենտգործկոմի, իսկ առաջարկուել են նաեւ հանրապետութիւնների կենտգործկոմների եւ Կովկասեան բանակի կողմից:

Ի դէպ, նշենք, որ հողային վէճերով զբաղուող այդ յանձնաժողովներից զատ՝ ստեղծուել էին նաեւ քոչւորների եւ փախստականների հարցերով զբաղուող յատուկ յանձնաժողովներ, որոնց աշխատանքը եւս վերջին հաշուով կապուած էր վերոնշեալ խնդրի հետ:

Այնուամենայնիւ, այդ բոլոր յանձնաժողովների մէջ ղեկավար եւ համակարգող դեր ունէր Անդրկենտգործկոմի կողմից 1923 թ. փետրուարի 6-ին ստեղծուած «Գաւառների սահմանները որոշող» յանձնաժողովը՝ Ս. Համբարձումեանի նախագահութեամբ: Վերջինիս արդէն մայիսի 14-ին փոխարինեց Ս. Կասեանը¹¹:

Ընդհանրապէս ինչը՞վ էին բացատրուում նման յանձնաժողովների ստեղծումը եւ գործունէութիւնը:

Հանրապետութիւնների միջեւ կնքուած համաձայնագրերը ճշգրիտ եւ վերջնական չէին եւ առաջացնում էին սահմանային վէճեր: Այդ պատճառով էլ առաջ էր եկել Հողային յանձնաժողովի ստեղծման անհրաժեշտութիւնը: Ի միջի այլոց, բոլոր Հողժողկոմատներում առկայ ողջ փաստացի նիւթը պէտք է յանձնուէր այդ մարմնին, որի ենթակայութեան ներքոյ կային քարտեզագիրներ եւ հողաչափեր:

10 Տե՛ս մանրամասն Ն.Պ. Կ.Պ.Ա., ֆ. 113, ց. 3, գ. 55, թ. 11-29:

11 Հ.Հ. Ն.Պ. Կ.Պ.Ա., ֆ. 112, ց. 1, գ. 95, թ. 131 հալ.:

Արդեն 1923 թ. նոյեմբերի 5-ին Անդր. ԿԳԿ-ն հաստատեց Յանձնաժողովի կազմը՝ Ս. Կասեան (նախագահ), Ստուրուա եւ Եակուբով (անդամներ)¹²:

1924 թ. յունուարի 30-ին այդ յանձնաժողովը վերանուանուեց «ԱՖԽՍՅ կազմի մէջ մտնող հանրապետութիւնների միջեւ հողաջրի-անտառայ օգտագործման վեճերը լուծող» յանձնաժողով, որին մինչ այդ գործած բոլոր յանձնաժողովները պարտաւորուեցին փոխանցել իրենց մօտ գտնուող նիւթերը: Յատկանշական է, որ Յանձնաժողովի միաձայն ընդունած որոշումը համարուեց էր Անդր.ԿԳԿ-ի նախագահութեան որոշում¹³:

Հողային յանձնաժողովը իր գործունեութեան ողջ ընթացքում միշտ հաշուետու է եղել Անդր. ԿԳԿ-ի նախագահութեանը, որի կողմից պարբերաբար քննարկուել եւ հաստատուել են վերջինիս նիւտերի արձանագրութիւնները եւ որոշումները: Ինչ խօսք, այս մարմնի աշխատանքները հսկայածաւալ էին, եւ գործունեութիւնը միշտ չէ, որ գոհունակութեամբ էր ընդունուում, իսկ որոշումներն էլ երբեմն վիճաբարոյց էին: Տեղին է յիշատակել, որ յանձնաժողովի կազմը մի քանի անգամ փոփոխուել եւ լրացուել է, ընդ որում՝ վրացիների եւ ադրբեջանցիների գերակշռութեան առկայութեամբ¹⁴:

Ի դէպ՝ յանձնաժողովն իր հողաչափ տեխնիկայի համար հաստատեց հրահանգներ, որոնցով նրանք պէտք է առաջնորդուէին¹⁵: Իսկ արդէն 1927 թ. յունիսի 20-ին Անդր. ԿԳԿ-ի նախագահութիւնը հաստատեց Յանձնաժողովի մասին դրոյթներ, եւ այն վերանուանուեց «Անդրֆեդերացիայի Հանրապետութիւնների միջեւ հողային եւ անտառային վեճերը լուծող յանձնաժողով»՝ 9 հոգուց բաղկացած: Նրա աշխատանքներին Անդրկովկասի բոլոր պետական հիմնարկութիւնները պէտք է աջակցէին¹⁶:

Ինչ խօսք, վեճեր գոյութիւն ունէին բոլոր հանրապետութիւնների գաւառներում: Դրանք հիմնականում ունէին հետեւեալ պատկերը¹⁷. սկսած 1921 թ.՝ Հայաստանը եւ Ադրբեջանը ունեցել են վեճեր 61 հատուածների վերաբերեալ, որոնց ընդհանուր տարածքը կազմել է

12 Նոյն տեղում, թ. 178:

13 Նոյն տեղում, գ. 14, գ. 7, թ.թ. 2, 8 հալ.:

14 Նոյն տեղում, ֆ. 113, գ. 43, գ. 568, թ.թ. 39 հալ., 68 հալ.;; ֆ. 112, գ. 2, գ. 1412, թ. 34:

15 Նոյն տեղում, ֆ. 112, գ. 1, գ. 222, թ.թ. 51-54:

16 Նոյն տեղում, գ. 2, գ. 1405, թ.թ. 43-44; գ. 1404, թ.թ. 80-81; ֆ. 113, գ. 43, գ. 568, թ.թ. 40-41:

17 Տե՛ս մանրամասն ֆ. 113, գ. 3, գ. 703, թ.թ. 195-198, 203:

17.816 դեսետաիւն (1 դեսետաիւնը=1.09 հեկտարի): 55 հատուածների առթիւ Անդր. ԿԳԿ-ի նախագահութիւնը մինչեւ 1929 թ. ընդունել էր համապատասխան որոշումներ, որոնց համաձայն 3754 դես. անցել էր ԱՍԽՅ-ին, իսկ 1061 դես.՝ ՀՍԽՅ-ին: Հայաստանի եւ Նախիջեւանի միջեւ 35.917 դես. հողատարածութեան շուրջ վեճերը 1929 թ. դեռեւս չէին լուծուել: Նոյն պատկերն էր տիրում նաեւ Հայաստան-Վրաստան 21.000 դես. հողի շուրջ մղուող վեճում: Ինչ վերաբերում է Վրաստան-Ադրբեջան վեճին, ապա այն ընթանում էր 122.230 դես. հողատարածութեան շուրջ, որից 64.437 դես. անցել է Վրաստանին, իսկ 5158 դես.՝ Ադրբեջանին: Իրենցից առանձնակի բարդութիւն էին ներկայացնում լուծման կարօտ վեճերը: Դրանից առաւել սրուած էր Դիլիջան-Ղազախ հատուածի Շինիխ-Այրում շրջանի հարցը՝ 15.659 դես. տարածքով: Այս մասում նախնական համաձայնութիւն կնքուել էր դեռեւս 1923 թ. ապրիլի 23-ին, սակայն քանի որ այդ շրջանում բնականից սահմանագծում չէր կատարուել, դրա համար էլ խնդրի լուծումը մնացել էր առկախ: 1915 թ. յունիսին այդ շրջանը Հողային յանձնաժողովի մասնագէտները կրկին ուսումնասիրել էին, որոնց նիւթերի հիման վրայ որոշում կայացնելու համար հրաւիրուած Հողային յանձնաժողովի 1925 թ. դեկտեմբերի 10-ի, 12-ի, 15-ի եւ 25-ի նիւտերին Ադրբեջանի ներկայացուցիչները այդպէս էլ չներկայացան: Միայն 1929 թ. փետրուարի 18-ին Անդր. ԿԳԿ-ի նախագահութիւնը 11.659 դես. տարածք յանձնեց Ղազախի գաւառին, իսկ 4000 դես.՝ Դիլիջանի գաւառին¹⁸:

Բաշքենդը (Արծուաշէն) Հայաստանին կապելու համար տուեցին մի թերակղզեակ, որը հետագայում եւս անցաւ ԱՍԽՅ-ին:

Միւս վեճը վերաբերում էր Դարալագեագ-Քուրդիստան 12.000 դես. հատուածին՝ «Ալագեւար» արօտավայրերի շրջանում, որը 1929 թ. փետրուարի 2-ին կրկին յանձնուեց Ադրբեջանին¹⁹:

Ձանգեզուր-Մեդրի-Ջեբրայիլ տարածքում վիճելի հատուածը կազմում էր 16.000 դես., որը 1929 թ. փետրուարի 18-ին նորից յանձնուեց Ադրբեջանին²⁰:

Փաստօրէն Հայաստանին անցան միայն Նիւվադի, Էյնաձոր եւ Թուզուտ գիւղերը, իսկ 1935 թ. հիմնականում Ադրբեջանի օգտին լուծուեց Ղափան-Ձանգեւան հատուածի սահմանային վեճը²¹:

18 Հ.Հ. Ն.Պ. Կ.Պ.Ա., ֆ. 112, գ. 2, գ. 1407, թ. 171:

19 Նոյն տեղում, թ. 172; գ. 1412, թ. 12:

20 Նոյն տեղում, գ. 1405, թ.թ. 171-178:

21 Նոյն տեղում, գ. 1, գ. 866, թ.թ. 10-11:

Լոռի-Փամբակ-Բորչալու հատուածում տիրող վեճը վերաբերում էր Լոք-Լալուարի լեռնաշղթայի շրջանի 21.000 դես. տարածութեանը: Ի դէպ՝ այս վեճը կարգաւորել փորձող յանձնաժողովների կազմը շատ արագ էր փոփոխւում: Սակայն այն գլխաւորում էր Ստուրուան, ապա՝ Մ. Բագիրովը, որին էլ 1929 թ. փոխարինեց Եակոբովը: Ընդ որում՝ յատկանշական է, որ աշխատանքներն աւարտելու համար այդ Յանձնաժողովին յատկացուած բոլոր ժամկետներն անընդհատ երկարաձգւում էին²²:

Բորչալու-Լոռի հատուածի հողային վեճին Անդր. ԿԳԿ-ն մանրամասն անդրադարձաւ 1929 թ. սեպտեմբերի 2-ի նիստում, ուր հաստատուեց նրանց միջեւ սահմանագիծ: Ի միջի այլոց՝ վիճելի հողերի մեծ մասն անցաւ Վրաստանի ենթակայութեան ներքոյ²³:

Իսկ 1933 թ. յունիսի 26-ին Բորչալու-Ղարաքիլիսա հատուածի հողային վեճերը լուծող Յանձնաժողովը վրացի Թողրիայի գլխաւորութեամբ վերջապէս որոշեց, որ Չանախչի, Աղքեորփի եւ Բրդաձոր գիւղերը յանձնուին են Վրաստանին: Այդ որոշումը հաստատեց Անդր. ԿԳԿ-ն: Աւելորդ չէ նշել, որ Լոռու սահմանը որոշող յանձնաժողովի կազմում ոչ մի հայ չկար: Չնայած այս պարագային՝ Հայաստանի ԿԳԿ-ի նախագահութիւնը իր հաւանութիւնը տուեց յանձնաժողովի այդ որոշմանը²⁴:

Վրացական կողմի պաշտպանութեան դիրքերում էր կանգնած Անդրկովկասի Զոդժողկոմատը՝ իր յանձնաժողովով, որի միջնորդութիւնը եւս Հայաստանի ԿԳԿ նախագահութիւնը յարգեց: Իսկ Լոռուայ անտառներից վրացական կողմի օգտուելու փորձերը խանգարել ձգտող Ղարաքիլիսայի անտառտնտեսութեանը կտրուկ հրամայուեց ենթարկուել յիշեալ որոշումներին²⁵:

Հայաստանի իշխանութիւնների թողտուութեանը եւ «բարեացականութեանը» հակառակ՝ վրացական կողմը շատ աշխոյժ էր եւ մինչեւ անգամ խոտի դէզերի առընչութեամբ Վրաստանի ԿԳԿ նախագահի մակարդակով համապատասխան դիմումներ էր յղում:

Գոյութիւն ունէր վեճ նաեւ Լենինական-Ախալքալակ հատուածում, որը եւս յօգուտ Հայաստանի չէր ընթացք ստանում²⁶:

22 Գ.Յ. Ն.Պ. Կ.Պ.Ա., ֆ. 112, ց. 2, գ. 1404, թ. 100; գ. 1407, թ.թ. 66, 80; ֆ. 113, ց. 43, գ. 568, թ.թ. 63, 80 հակ.:

23 Նոյն տեղում, ֆ. 112, ց. 2, գ. 1412, թ.թ. 87-88:

24 Նոյն տեղում, գ. 232, թ.թ. 17-20:

25 Նոյն տեղում, գ. 1, գ. 681, թ.թ. 29-36:

26 Նոյն տեղում, ց. 2, գ. 1405, թ.թ. 173-174:

Իրենց հերթին ադրբեջանական իշխանութիւնները քոչուոր գիւղացիների համար կենսական անհրաժեշտ տարածք ձեռք բերելու պատրուակով պարզապէս յագուրդ էին տալիս իրենց նուաճողական աւանդական քաղաքականութեանը եւ ձգտում, որքան հնարաւոր է, շատ տարածքներ կորզել Հայաստանից:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանին, ապա նրա իշխանութիւնների կողմից նպաստաւոր պայմաններ էին ստեղծուում, որպէսզի հեշտացուէր Ադրբեջանից եկող քոչուորների աշխատանքը: Նրանց համար նոյնիսկ յատուկ ճանապարհներ էին վերանորոգւում²⁷:

Այսպիսով՝ Անդրֆեդերացիայի շրջանակներում կատարուած Խորհրդային Հայաստանի սահմանների «ճշգրտում»-ը հիմնականում կրում էր միակողմանի բնոյթ, իսկ այդ գործընթացի արհեստական եւ անարդարացի լինելն ակնյայտօրէն ի դերեւ ելաւ մեր օրերի Արցախեան շարժման ընթացքում, երբ օրակարգի հարց դարձաւ նախկինում թոյլ տրուած սխալների պատմականօրէն արդար կարգաւորումը:

27 Գ.Յ. Ն.Պ. Կ.Պ.Ա., ֆ. 112, ց. 1, գ. 681, թ.թ. 61-70:

ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ «ՍԱՀՄԱՆ». ՀԻՆ ՕՐԵՐԻ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՄԵՐՕՐՅԱ ԽԱԲԿԱՆՔԸ

Վահե Սարգսյան

«Կան մարդիկ, որոնք կարծում են, որ հայ-վրացական յարաբերությունների խաղաղ ընթացքի երբեմնակի խախտումը լոկ արդիւնք է թւիրիմացութեան և չարամիտ ինտրիգների: Ուստի, մտածում են նրանք, պէտք է խուսափել հրապարակական քննադատություններից՝ տրամադրությունները երկուստեք ավելի չը պղտորելու համար:

Առաջին իսկ հայեացքից մատնվում է այդ կարծիքի խախտու լիներ: Չի կարելի արհամարհել **հասարակական փաստը** (այս և հետագա ընդգծումները հեղինակին են՝ Վ. Ս.) և այնտեղ, ուր երևոյթը իր խոր պատճառական հիմքերն ունի, քողարկել նրա գոյութիւնը: Հրապարակական բոլոր արտայայտութիւնները հայ-վրացական համակենցաղ յարաբերութիւնների մասին՝ բանաւոր թե մամուլի միջոցով՝ պախարակելի են այն բոլոր դէպքերում, եթե նրանք ունեն կրքոտ, թունաւոր բովանդակութիւն, գրգիչ, ազիտացիական բնաւորութիւն՝ մի ժողովուրդ միւսի դէմ թշնամացնելու դիտաւորութեամբ: Ընդհակառակը չափազանց օգտակար են և ցանկալի այնպիսի տեսութիւններ, որոնք նպատակ ունեն փաստացի վերլուծութեամբ և ա-

կաղենիական լրջութեամբ քննել ու լուսաբանել ծագած պայքարի հիմնական աղբիւրները, նրա էութիւնը՝ որպէս այդպիսին»*:

Բախշի Իշխանեան, Հայ-վրացական յարաբերութիւնների պրօբլեմը, քննական վերլուծութիւն, Թիֆլիս, 1914, էջ 5-6:

Հայաստանի Հանրապետության և Վրաստանի միջև ներկա՝ հետխորհրդային շրջանի միջպետական սահմանը ձևավորվել է կոմունիստական կուսակցական մարմինների որոշումների հիման վրա 1921թ. նոյեմբերի 6-ին, Հայաստանի կողմից՝ ժողկոմխորհրդի նախագահ Ալեքսանդր Մյասնիկյանի և Վրաստանի կողմից՝ Հեղկոմի նախագահ Բուդու Մդիվանու միջև Թիֆլիսում ստորագրած պայմանագրերով՝:

Ներկա հայ-վրացական արտաքուստ շատ բարեկամական և ջերմացող կապերի մասին խոսելի պետական պաշտոնյաները ժամանակ առ ժամանակ հիշեցնում են նաև երկու երկրների կառավարությունների ներկայացուցիչներից կազմված միջպետական սահմանագծման հանձնաժողովի կատարած աշխատանքների մասին, ըստ որոնց՝ հանձնաժողովն արդեն կատարել է ՀՀ-Վրաստան սահմանագծման աշխատանքների շուրջ 70%-ը և մնացել է ընդամենը իրականացնելու սահմանագծման աշխատանքների 30%-ը:

Նախքան անդրադառնալ այն հանգամանքին, թե ինչ գործընթացների արդյունք է ներկա ՀՀ-Վրաստան սահմանը, հարկ ենք համարում անդրադառնալ «սահման» հասկացությանն ընդհանրապես: Ըստ միջազգային իրավունքի լավ գիտակ Ա. Պապյանի՝ միջազգային իրավունքում «սահման» տերմինը բնորոշում է այն գիծը, որը որոշում **պետության կամ մեկ այլ միջազգային կարգավիճակ ունեցող միավորի** իրավասության տարածքային ոլորտի վերջնագիծը:

Գտնվելով ԽՍՀՄ պետության իրավասության ներքո՝ ՀԽՍՀ-ն և ՎԽՍՀ-ն երբեք չեն հանդիսացել միջազգային կարգավիճակ ունեցող

* Ծանօթ. հեղինակ.- Այս աշխատութիւնը կարդացվել է համառօտաբար իբրև հրապարակական դասախօսութիւն Թիֆլիսում, 1914թ. փետրվարի 5-ին, ապա այս ձևով լոյս է տեսել ռուսերեն՝ Экономическія и общественныя основы армяно-грузинскаго антагонизма վերնագրի տակ (հրատ. «Գուտտենբերգ» գրախանութի):

1 Մելքոնյան Ա.Ա., Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003, էջ 344, հմմտ՝ ՀՀ ՆՊԿՊԱ Ֆ. 113, ց. 3, գ. 116, թ. 116, թ. 29 և գ. 55, թ. 3, 10, նշված փաստաթուղթը հրապարակվել է Ա.Ա.Մելքոնյանի «Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին» (Երևան, 2003) գրքի հավելվածում (էջ 495-496, փաստաթուղթ N 48):

իրավունքի սուբյեկտներ, հետևաբար՝ վերջիններիս սահմանները, որոնք ինչ-որ առումով հիմք են հանդիսանում ներկա սահմանագծման կամ ներկայումս փաստացի գոյություն ունեցող և հետզհետե իրավական կարգավիճակ ստացող սահմանների, երբեք չեն ունեցել միջազգային իրավական կարգավիճակ և չեն ճանաչվել ոչ մի երկրի կամ միջազգային կազմակերպության կողմից: Ավելին՝ այդ սահմաններն առաջացել են 1921թ. նոյեմբերի 6-ին, երբ այդ առթիվ կնքված պայմանագրի երկու կողմերը նույնպես չեն հանդիսացել միջազգային իրավունքի սուբյեկտներ և չեն ճանաչվել ոչ մի երկրի կողմից: Նրանք, ենթարկվելով անեքսիայի միջազգայնորեն չճանաչված երրորդ երկրի՝ ՌՍՖՍՀ-ի կողմից, վերջինիս կուսակցական մարմինների 1921թ. հուլիսյան որոշումներով «բաշխել են» միմյանց միջև տարածքները և այդ հիմքի վրա մի քանի ամիս անց գծել սահմաններ:

Եզրակացություն. ներկա ՀՀ-Վրաստան սահմանը, որը ձեռք է բերում միջազգային նշանակություն, չունի ոչ պատմական, ոչ աշխարհագրական և ոչ, առավել ևս, իրավական հիմքեր:

Հայ-վրացական սահմանի ձևավորման մասին հստակորեն մատնանշված է Սևրի 1920թ. օգոստոսի 10-ի պայմանագրի 92-րդ հոդվածում. «Հայաստանի և Ադրբեջանի, ինչպես նաև Վրաստանի միջև սահմանները կորոշվեն շահագրգիռ երկրների ուղղակի համաձայնության միջոցով: Այն դեպքում, երբ շահագրգիռ երկրները մինչև 89-րդ հոդվածում հիշատակված որոշման օրը չեն կարողանա համաձայնությամբ որոշել սահմանները, ապա խնդրո առարկա սահմանը կորոշվի Գլխավոր դաշնակից ուժերի կողմից, որոնք էլ տեղում կիրականացնեն նաև սահմանանշումը»: Ինչպես հանգամանորեն իր աշխատանքներից մեկում մեջ է բերում Ա. Պապյանը՝ Սևրի պայմանագրի վերոնշյալ հոդվածի մեջ ներառված են Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում 1920թ. փետրվարի 24-ի՝ Հայաստանի և Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի սահմանների վերաբերյալ համապատասխան զեկույցի դրույթները², իսկ նշյալ փաստաթուղթն էլ իր հերթին ընդգրկվել է ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռի (1920թ. նոյեմբերի 22) ամբողջական զեկույցի մեջ՝ որպես առաջին հավելվածի երկրորդ փաստաթուղթ:

Հայ – վրացական ներկա սահմանի «խորքային էության» մեջ ներթափանցելու համար հարկ ենք համարում տալ ներկա սահմա-

2 Ձեկույցի տակ իրենց ստորագրություններն են դրել Ազգերի լիգայի խորհրդի անդամ երկրների՝ Ֆրանսիայի, Բրիտանական Կայսրության, Իտալիայի և Ճապոնիայի լիազոր ներկայացուցիչների ստորագրությունները:

նի ստեղծման նախապատմությունը, վերջինիս ստեղծման նախադրյալները, ընթացքն ու առաջին հայացքից «անցնան» իրադարձությունները, որոնք այնքան բախտորոշ ու ճակատագրական դարձան Հայոց հյուսիսային գավառների համար:

Ինչպես հայտնի է, 1918թ. դեկտեմբերի երկրորդ կեսին տեղի ունեցավ հայ-վրացական երկշաբաթյա պատերազմը, որն ավարտվեց անգլիական միջամտությամբ և 1918թ. դեկտեմբերի 31-ի գիշերվա ժամը 24-ին հայտարարվեց զինադադար: Պատերազմին հաջորդեց Թբիլիսիում հունվարի 9-17-ը տեղի ունեցած կոնֆերանսը:

Կոնֆերանսում հայկական կողմին այդպես էլ բախտ չվիճակվեց ունենալու հաջողություններ: Ձավախքը դրվում էր վրացական վարչության վերահսկողության ներքո, որը, իբր թե, հսկելու էին Անտանտի երկրների լիազոր-ներկայացուցիչները: Ռազմական գծից ներքև (այսինքն՝ այնտեղից, որտեղ գտնվում էին վրացական զորքերը դեկտեմբերի 31-ի գիշերվա ժամը 24-ի զինադադարի պահին) հայտարարվեց Չեզոք գոտի: Այս փաստը նշում ենք՝ ցույց տալու համար, որ արտաքինից կարծես դրա մասին «ոչինչ չասող» այս որոշման մեջ առկա էր խիստ կարևոր և իր հետագա ազդեցությամբ հեռուն զնացող մի ենթատեքստ. **Լոռու հարավային այս հատվածին տալով «Չեզոք գոտի» նոր անվանում-կարգավիճակը՝ դրանով այն կարծես վեր է ածվում նոր՝ արհեստականորեն, բանակցությունների սեղանից ծնված մի վարչամիավորի, որը, ինչպես տեսանք, լրիվ չափով չէր ներառում պատմականորեն իրեն պատկանող ամբողջ տարածաշրջանը, որի մի մասը փաստորեն մնացել էր „«դեկտեմբերի 31-ի ժամը 24.00-ի» գծից վերև:**

Այս կարգավիճակը դրեց պատմական հայկական Լոռու տարածաշրջանի (որի հյուսիսային մասը ժամանակի ընթացքում ստացել է Բորչալու անվանումը) մասնատման գործընթացի սկիզբը:

Լրացուցիչ նշենք, որ պատմական Լոռի գավառը, որին հայ պատմագիտական և ռազմավարագիտական շրջանակների նախկին մեծերը անվանել են նաև Հայկական Բորչալու³, Տաշիր ձևերով⁴,

3 Բորչալու թյուրքական եզրը շրջանառության մեջ է մտել 17-18-րդ դարերից սկսած Լոռվա հյուսիսային շրջաններ ներթափանցած թյուրքական ցեղախմբերից մեկի՝ բորչալու ցեղի անվանումից: Ի սկզբանե լինելով ցեղանուն, շուտով վերջինս ձեռք է բերում նաև աշխարհագրական անվանում և տարածվում պատմական գավառի հյուսիսային մի քանի շրջանների վրա: Այս տարածքների՝ պատմականորեն հայկական լինելը մատնանշելու նպատակով հայկական շրջանակների մոտ հետագայում տարածվեց Հայկական

ըստ Ռուբեն Տեր-Մինասյանի՝ տարածվում է հետևյալ սահմաններում. «Տաշիրի սահմանը կկազմեն արևմուտքեն՝ Ախալքալակը, հարավեն՝ Շիրակն ու Փամբակը, արևելքեն՝ Հին Ձորափորի (ներկա Դիլիջան) գավառները, հյուսիսեն՝ Թիֆլիզի գավառը: Ուրիշ խոսքով՝ երեք կողմը հայկական գավառներ են, իսկ միայն հյուսիսը՝ Վրաստանի սահմանին է կցված: Գավառը ամբողջությամբ կիցնա Փոքր Կովկասի վրա, գրեթե մեջտեղը և նույն դիրքն ունի, ինչ որ Դիլիջանի գավառը, այսինքն անոր պես կնայի դեպի մեծ Կովկասը, դեպի հյուսիս, և իր բոլոր ջուրերը կհոսին՝ դեպի հյուսիս՝ Կուր գետը: Այդ երկիրը լեռներու, անդունդներու ամբողջ հյուսվածք մըն է, որ մեկ-երկու վայրերու մեջ միայն փոքրիկ լեռնադաշտեր կկազմեն, իսկ ընդհանրապես ամենի ձորերու, բարձր կատարներու քառս մը ներկայացնելով հանդերձ, **ընդհանուր գիծ մը կպահեն և դեպի հյուսիս կխոնարհի և հասնելով Խրամ գետին, դաշտ մը կծնացնեն և այնտեղ կվերջանա: Այդտեղ ալ կվերջանա Հայաստանը: ... Աշխարհագրականորեն դժվար չէ որոշել թե ուր կսկսի և ուր կվերջանա Տաշիր գավառը. բնությունը բացորոշապես ճշտած է սահմանները: Երեք կողմերեն կբարձրանան հայկական լեռնաշղթաներ և ծնունդ կուտան երկու մեծ գետերու՝ Դեբետին (Ձորագետ) և Խրամին: **Առաջինը կերթա հարավեն հյուսիս, երկրորդը՝ արևմուտքեն արևելք, և իրարու հետ եռանկյուն մը կկազմեն, որու մեջ ինկած տարածությունն է Տաշիր գավառը, ակոսված խոր անդունդներով և բազմաթիվ գետակներով** (ընդգծումները մերն են՝ Վ.Ս.)⁵»:**

Ռ. Տեր-Մինասյանի՝ աղբյուրագիտական նշանակություն ունեցող վերոնշյալ աշխատությունից այս ընդարձակ մեջբերումով փորձեցինք ընթերցողին հնարավորություն ընձեռել՝ հստակ պատկերացնելու, թե իրականում որոնք են Լոռի (Հայկական Բորչալու, Տաշիր) գավառի իրական/պատմական սահմանները, որոնք էլ իրավամբ հանդիսանում են տվյալ հատվածի հայ-վրացական սահմանները:

Խնդրո առարկա գավառի սահմանների մասին աղբյուրագիտա-

Բորչալու եզրը, որը այնքան էլ իրատեսական չէ. ինչո՞ւ Բորչալու՝ թեկուզև հայկական, երբ նույն տարածքների պատմական հայկական անվանումների պակաս բոլորովին էլ չի գագցվում: Ի դեպ, նույն մոլորությունն է նկատվում հայկական շրջանակներում Արմտահայաստանի պարագայում, երբ վերջինս շատ դեպքերում անվանվում է Տաճկահայաստան:

4 Տաշիրը՝ անուն մը, որ այժմ չի գործածվիր, մեր հին Գուգարքի մեկ գավառն է, որ հետո Լոռի կոչվեցավ, Լոռիի բերդին անունով և հիմա ծանոթ է իբրև Բորչալու: Տես «Դրոշակ», 1926 թ., թիվ 3:

5 «Դրոշակ», 1926 թ., թիվ 3:

կան տեղեկություններ է հաղորդում նաև հայ մեծ դիվանագետ, գաղափարախոս, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարիներին Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Արշակ Ջամալյանը. «Հայաստանի և Վրաստանի խորհրդայնացումից յետոյ՝ հայ-վրացական հողային վեճը մի փոքր լուծուել է: **Հայկական Բորչալուի հարավային մասը, որ կոչվում է Լոռի** (ընդգծումը մերն է – Վ. Ս., Ա. Ջամալյանը ևս Հայկական Բորչալու եզրը տարածում է այստեղ ամբողջ Լոռու տարածաշրջանի վրա) եւ որտեղ 1918թ.-ի դեկտեմբերին հայ գյուղացիությունը զենք բարձրացրեց վրացական իշխանության դեմ, ներկայիս հիւսիսային սահմանի մի փոքրիկ շտկունով միացած է Հայաստանին: Դրա փոխարեն հայ կոմունիստները Վրաստանի անվիճելի սեփականությունն են հայտարարում Հայկական Բորչալուի հիւսիսային մասը - Լոռիից մինչև Խրամ գետը – որ պարփակում է մոտ 3000 քառ. վերստ տարածություն 35-40 հազար ազգաբնակչությամբ, եւ ամբողջ Ախալքալակ գավառը»⁶:

Անդրկովկասյան երկրների խորհրդայնացումից հետո՝ 1920-ական թթ. կեսերին, իրարից անկախ՝ Ռ. Տեր-Մինասյանն ու Ա. Ջամալյանը, Լոռի (Հայկական Բորչալու, Տաշիր) գավառի՝ ինչպես ամբողջական, այնպես էլ Վրաստանին բռնակցված հատվածների մակերեսի մասին բացարձակորեն հայտնում են նույն թիվը: Ինչպես տեսանք, Լոռի-Տաշիրի այն շրջանների ընդհանուր մակերեսը, որոնք խորհրդային շրջանում միացված են Վրաստանին, Ա. Ջամալյանը գնահատում է 3000 քառ. վերստ: Գավառի կորուսյալ մասի մակերեսի մասին նույն թիվն է հայտնում նաև Ռ. Տեր-Մինասյանը. «Այս է և այսօրվա վիճելի երկրամասը, բացի Ախալքալակի գավառեն: Իբր երկրամաս մեծ պատահի ներկայացնեք այդ հողը, մոտ 3000 քառ. վերստ, բայց եթե ան քիչ նշանակություն ունի Վրաստանի համար իբր տարածություն, Հայաստանի համար խոշոր երկիր մըն է, համեմատած իր հողային աղքատության հետ...»⁷: Ռ. Տեր-Մինասյանը Լոռի/Տաշիրի՝ ՀՀ կազմում գտնված հատվածի (նախկին Ջալալոլու, ներկա՝ Ստեփանավանի հատվածը) մակերեսը գնահատում է մոտ 2182 քառ. վերստ և ամբողջացնելով այս թվերը՝ գալիս է հետևյալ եզրահանգման. «ա) Տաշիրի գավառը պատմականորեն կպատկանի Հայաստանի... գ) Այդ տարածությունը, 5000-5500 քառ. վերստ, մեկ ամբողջություն կկազմեն տնտեսական, աշխարհագրական և ազգագրական տեսակետներե»⁸:

6 «Հայրենիք», Բոստոն, 1928 թ., 28 ապրիլ, էջ 100-101:

7 «Դրոշակ», 1926 թ., թիվ 3:

8 Նույն տեղում:

Լոռի/Տաշիրի ժողովրդագրական և պատմական իրողությունները դուրս համարելով մեր ուսումնասիրության շրջանակներից՝ նշենք միայն, որ ինչպես Ա. Ջամալյանն ու Ռ. Տեր-Մինասյանը, այնպես էլ բազմաթիվ այլ ուսումնասիրողներ այս հողի վրա գոյություն ունեցող խոսուն փաստերի միջոցով մանրակրկիտ կերպով հիմնավորում են ինչպես Լոռի/Տաշիր գավառի, այնպես էլ Ախալցխա ու Ախալքալաք գավառների՝ ամբողջապես հայապատկան լինելու հանգամանքը:

Հետագայում՝ 1921թ. նոյեմբերի 6-ին, Հայաստանի ժողովուրդի հի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանի և Վրաստանի հեղկոմի նախագահ Բուդու Մդիվանու միջև թիֆլիսում կնքվեց հայ-վրացական սահմանի մասին պայմանագիրը, և եթե այդ պայմանագրով Ալեքսանդրապոլի և Ախալքալաքի միջև եղած սահմանագատման հիմքում ընկած էր նախկին ցարական վարչաբաժանման սահմանագիծը (որը ևս հետագա տարիներին աղավաղվեց՝ հօգուտ Վրաստանի), ապա Լոռու Չեզոք գոտին (որը, ինչպես նշեցինք, բանակցային սեղանի վրա ստեղծված վարչամիավոր էր և ընդգրկում էր իրական տարածաշրջանի հարավային շրջանները) մնաց Հայկական ԽՍՀ-ի կազմում՝ կորցնելով ևս մի քանի գյուղեր. **Իրզանչայ, Սաաթի, Ջանդար, Աղ-Քյորփի, Օփրեթ, Խոժոռնի, Բրդածոր, Սաղախլո** գյուղերը 1921թ. նոյեմբերի 6-ի սահմանագծով մնացին Վրացական ԽՍՀ-ի կազմում: «Այսպիսով,- նշում է Ա. Մելքոնյանը,- քաղաքագիտական ու պայմանագրային գրականության մեջ գոյություն ունեցող այն տեսակետը, թե Լոռու Չեզոք գոտին ՌԿ(Բ)Կ Կավբյուրոյի 1921թ. հուլիսի 7-ի որոշմամբ ամբողջովին անցել է Հայաստանին, չի համապատասխանում իրականությանը»⁹:

Իր բնույթով հետաքրքրական է 1932թ. հրատարակված Հայկական ԽՍՀ-ի քարտեզը, որում ներկայացված են ՀԽՍՀ-ՎԽՍՀ բոլորովին այլ սահմաններ, քան այն կա ներկայումս՝ հետխորհրդային շրջան թևակոխած երկու պետությունների միջև: Վերոնշյալ քարտեզում եթե ՀՀ-Վրաստան սահմանի՝ սկսած արևմուտքից մինչև Պրիվոլնոյե գյուղի հատվածում չեն նշմարվում «աղաղակող» փոփոխություններ, ապա սկսած Պրիվոլնոյեից՝ ներկայանում է բոլորովին այլ պատկեր. **Աղքյորփի, Չանախչի և Բերդածոր (Բրդածոր)** գյուղերն իրենց շրջակա ընդարձակ տարածքներով գտնվել են ՀԽՍՀ կազմի մեջ, իսկ **Օփրեթ և Սաղախլո** գյուղերը նշված են ճիշտ սահ-

9 Մելքոնյան Ա.Ա., Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003, էջ 345:

մանագծի վրա: Ինչպես հիշատակեցինք վերևում՝ 1921թ. նոյեմբերի 6-ի սահմանագծման մասին պայմանագրով ՎԽՍՀ-ին միացված գյուղերի թվում կան նաև **Աղ-Քյորփի, Օփրեթ, Բրդածոր և Սաղախլո** գյուղերը: Եթե համարենք, որ **Օփրեթ և Սաղախլո** գյուղերը, որոնք 1932թ. քարտեզում հիշատակվում են սահմանագծի վրա, գտնվել են ՎԽՍՀ կազմում, ապա ինչո՞ւ են մինչ 1932թ. ՀԽՍՀ կազմում հիշատակվում 1921թ. նոյեմբերի 6-ին ՎԽՍՀ-ին անցած **Աղքյորփի, Չանախչի և Բերդածոր (Բրդածոր)** գյուղերը: Այս հակասությունը կարող է լինի երկու հանգամանքի հետևանք. 1. 1932թ. քարտեզում թույլ է տրվել անճշտության, որը, սակայն, քիչ հավանական: 2. 1921թ. նոյեմբերի 6-ի պայմանագիրն անմիջապես չի իրագործվել, որի հետևանքով վերոնշյալ հայկական գյուղերից մի քանիսը (խնդրո առարկա **Աղքյորփի, Բերդածոր (Բրդածոր) և Չանախչի**) անցնելով ՎԽՍՀ-ին՝ անմիջապես չեն մտցվել ՎԽՍՀ-ին պատկանող հարավային շրջանների կազմերի մեջ: Այս պատճառով նշված հայապատկան մի քանի գյուղերը դեռ մինչև 1932թ. համարվել են Հայկական ԽՍՀ-ի տարածք: Ուսումնասիրություններն ապացուցում են երկրորդ վարկածի ճշմարտացիությունը, սակայն հարկավոր է մի փոքր մանրամասնել:

Ինչպես նախկինում, հետագայում ևս՝ մինչև 1930-ական թթ. կեսերը, հայ-վրացական սահմանային հարցերը վիճելի մնացին: Ստեղծվել են մի շարք հողային և վարչատարածքային սահմանագատման համար «ուսումնասիրություններ կատարող» հանձնաժողովներ¹⁰, կնքվել են մի շարք պայմանագրեր, որոնց արդյունքում, թեև ոչ էականորեն, փոփոխության է ենթարկվել հայ-վրացական սահմանը ինչպես Ալեքսանդրապոլ-Ախալքալաք, այնպես էլ Լոռու մասնատված հատվածներում, և ամեն անգամ՝ հօգուտ վրացական կողմի:

Հետ գնալով՝ նշենք, որ Անդրկովկասի հանրապետությունների միջև ներքին սահմանների որոշման համար ՌԿ(Բ)Կ Կավբյուրոյի 1921թ. մայիսի 2-ի նիստով ստեղծված հանձնաժողովում միակ հա-

10 Նույն տեղում, էջ 347, հմմտ՝ ՀՀ ՆՊԿՊԱ Ֆ. 112, ց. 1, գ. 95, թ. 100, նշված փաստաթուղթը հրապարակվել է Ա.Ա.Մելքոնյանի «Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին» (Երևան, 2003) գրքի հավելվածում (էջ 496-499, փաստաթուղթ N 49), տես նաև՝ ՀՀ ՆՊԿՊԱ Ֆ. 112, ց. 2, գ. 1405, թ. 171, 174, նշված փաստաթուղթը հրապարակվել է Ա.Ա.Մելքոնյանի «Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին» (Երևան, 2003) գրքի հավելվածում (էջ499-500, փաստաթուղթ N 50):

յի՝ Ալ. Բեկզադյանի կողմից հունիսի 25-27-ի նիստում ներկայացվել է Հայաստանի ժանր վիճակը, առաջարկվել Ախալքալաքի գավառը, Շուլավեր և Օփրեթ գյուղերը, Լոռին և Լեռնային Ղարաբաղը միացնել Հայաստանին: Նշված հարցերում վրաց-ադրբեջանական անգիջում կեցվածքի պատճառով Ալ. Բեկզադյանը շուտով դուրս է գալիս նշված հանձնաժողովի կազմից, և խնդրի տնօրինումը դրվում է Կովբյուրոյի վրա: Կովբյուրոյի 1921թ. հուլիսյան տխրահռչակ որոշումներից և հայ-վրացական նոյեմբերյան «սահմանագծումից» հետո չդադարեցին, ընդհակառակը՝ էլ ավելի սրվեցին վիճելի հարցերը, ուստի տարաբնույթ հանձնաժողովները՝ հանձինս 1923թ. փետրվարի 6-ին ստեղծված «Գավառների սահմանները որոշող» հանձնաժողովի (նախագահ՝ Ս. Համբարձումյան, ապա՝ Ս. Կասյան), այնուհետև՝ 1923թ. նոյեմբերի 5-ին, Անդրկովկասի Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի կողմից ստեղծված Հողային հանձնաժողովները մինչ 1930-ական թվականների սկզբները մեծ գործ կատարեցին սահմանների վերագծման ուղղությամբ, որոնք ամեն կողմերից «մկրատեցին» ՀԽՍՀ-ն¹¹: Հողային վեճերն ընդհանուր առմամբ իրենց «լուծումները» գտան 1933թ. կեսերին, երբ 1929թ. սեպտեմբերի 2-ին ՀԽՍՀ Լոռու հատվածի սահմանային վեճին անդրադարձավ Անդրկովկասի Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեն. այդ ժամանակ անցկացվեց սահմանագիծ, իսկ ահա 1933թ. հունիսի 26-ին նույն հատվածի հողային վեճերը կարգավորող հանձնաժողովը (որի կազմում ընդհանրապես հայ չկար) վրացի թողորիայի գլխավորությամբ որոշում է, որ Աղբյուրփի, Չանախչի և Բողածոր գյուղերը հանձնվում են Վրաստանին¹²: Ահա, փաստորեն, այս ժամանակ են վերջնականորեն իրագործվել 1921թ. նոյեմբերի 6-ի պայմանագրի դրույթները, և մինչ այս՝ այդ նույն պայմանագրի մասնակի կիրառումն է եղել պատճառը, որ վերոնշյալ՝ 1932թ. ՀԽՍՀ քարտեզում որոշ հայկական գյուղեր դեռևս պատկերվել են ՀԽՍՀ կազմի մեջ:

Այսպիսով՝ անցնելով պատերազմական և դիվանագիտական, ինչպես նաև կոմունիստական կուսակցական մարմինների (Կովբյուրոյ, ԱՖԽՍՀ-ի զանազան հանձնաժողովներ) կամայական որոշումների թոհուրթոհով՝ պատմական հայկական Լոռու տարածաշրջանը փուլ առ փուլ մասնատվեց, և այսօր այն մասամբ է գտնվում ՀՀ

11 Այս ամենի մասին տես Սահակեան Ա., Անդրֆեդերացիայի ղեկավարութունը և Խորհրդային Հայաստանի սահմանների «ճշգրտումը», «Դրօշակ», թիվ 16, հոկտեմբեր, 1999, էջ 47-50:

12 Նույն տեղում, էջ 50, հմնտ՝ ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 232, թթ. 17-20:

կազմում, իսկ Ախալքալաքի և Ախալքալաքի գավառները, ինչպես նաև Ծալկայի (Թեղք գավառ) հատվածն ամբողջությամբ՝ Վրաստանի կազմում:

Լոռի/Տաշիրի հատվածներում ՀՀ-ից հօգուտ Վրաստանի տարածքների հանձնման հերթական «փուլը» տեղի է ունեցել հետխորհրդային շրջանում, որը շարունակվում է նաև մեր օրերում: Հարկ չհամարելով խորանալ հայ-վրացական սահմանագծման հանձնաժողովի կատարած աշխատանքների մանրամասների մեջ՝ նշենք, որ Լոռու՝ մեզ հետաքրքրող սահմանային և ռազմավարական խիստ կարևոր մասերը, որտեղ առկա են նաև բազմաթիվ «վիճելի» պատմաճարտարապետական կոթողներ, դեռ գտնվում են անորոշ վիճակում: Ուստի խիստ մտահոգիչ է այն հանգամանքը, թե այդ հատվածներում ինչպես կգծվի ՀՀ-Վրաստան սահմանը, որով ՀՀ-ն գոնե այս անգամ զերծ մնա ոչ միայն տարածքային, այլև՝ ճարտարապետական և ազգային այլ արժեքների կորուստներից: Այս մտահոգությունն ունի հիմքեր, քանի որ, օգտվելով սահմանային այս անորոշ վիճակից և հայկական կողմի դրսևորած «անհասկանալի» լռություներից, վրացական կողմի սահմանային մաքսային ու անձնագրային անցակետերը օր օրի խորանում են ՀՀ-ի տարածք, միաժամանակ սահմանապահ զինվորների հսկողության գոտիներն իրենց հերթին նույնպես ծավալվում են դեպի հարավ: Այսինքն՝ Վրաստանը, օգտվելով այն հանգամանքից, որ հայ-վրացական սահմանը դեռ ունի անորոշ կարգավիճակ, ձգտում է սահմանագծման նախօրյակին ՀՀ-ի տարածքների հաշվին ձեռք բերել հնարավորինս շատ «փաստացի» տարածքներ:

ՀՀ-Վրաստան սահմանային ներկա իրավիճակի շուրջ մեր ուսումնասիրությունն սկսենք՝ արևելքից սահմանային գծով շարժվելով դեպի արևմուտք: Բավրա-Նինոծմինդա սահմանային անցակետից հետո աշխարհագրորեն հաջորդը Գոգավան (ՀՀ)-Գուգուբի (ՎՀ) սահմանային մաքսային/անձնագրային անցման կետն է: Այն հայկական կողմում գտնվում է Գոգավան գյուղի մեջ, վրացական կողմն իր հսկիչ-անցագրային կետերը տեղադրել է հայկականից մի քանի մետր այն կողմ՝ Գուգուբի գյուղի մեջ: Նշենք, որ նախկին ԽՍՀՄ Գլխավոր շտաբի ռազմական քարտեզում անցման կետը նշված է բավականին հյուսիս՝ Գոգավան (նախկինում՝ Դեմուրճիլար) և ՎԽՍՀ կողմում գտնվող Սաաթլո գյուղերի միջակա հատվածու, այնպես, որ Գոգավան գյուղին մերձակա անտառապատ սարը գտնվել է հայկական կողմում: Նույն սահմանագիծն է ուրվագծված նաև 1932թ. հրատարակված ՀԽՍՀ քարտեզում: Որ այդ սարը

խորհրդային շրջանում գտնվել է ՀԽՍՀ-ի կազմում և միայն վերջին շրջանում վրացական սահմանային հսկիչ-անցագրային կետերի՝ դեպի հարավ տեղափոխման հետևանքով է «հայտնվել» վրացական կողմում, հաստատում են և գյուղի բնակիչները, և տվյալ անցակետի մաքսային ոլորտի և ԱԱԾ սահմանային աշխատակիցները:

Գոգավանից փոքր-ինչ արևմուտք՝ անմիջապես ՀՀ-Վրաստան սահմանային շփման գծում են գտնվում Ապավեն (մինչ ԽՍՀՄ փլուզումը՝ Սարիադ), Արծն (մինչ ԽՍՀՄ փլուզումը՝ Կզլդաշ) և Սարչապետ գյուղերը: Առաջին երկուսը մինչ ԽՍՀՄ փլուզումը եղել են թաթարաբնակ: Այս լեռնային և ամենքի կողմից մոռացված գյուղերը դասավորված են Վիրահայոց լեռնապարի հարավային փեշերին, հատկապես առաջին երկուսը խիստ հետամնաց են (Ապավեն գյուղում, օրինակ, մնացել է շուրջ 20 ընտանիք), բնակչությունն իր ապրուստը գրեթե ամբողջությամբ հոգում է ՌԴ-ում արտագնա աշատանքների միջոցով:

Նախկին ԽՍՀՄ զինվորական գլխավոր շտաբի քարտեզում Հայկական և Վրացական ԽՍՀ-ի միջև սահմանն անցնում է Վիրահայոց լեռնապարի (նախկինում՝ Սոմխեթի) լեռնագագաթներով: Սակայն խնդրո առարկա սահմանի վերաբերյալ երեք գյուղերի բնակիչները գրեթե միակարծիք էին. նախկինում (մինչև վերջին տարիները) գյուղերի թիկունքին գտնվող Վիրահայոց լեռնապարի հյուսիսային փեշերը՝ մինչ ստորոտ, եղել են գյուղերի ազդեցության գոտում: Երեք գյուղերի բնակիչներն իրենց ապրուստի մի մասը հոգացել են այդ վայրերից. ձմեռային վառելափայտը, տարբեր տեսակի հատապտուղներ և այլն գյուղացիները հայթայթել են լեռնապարի հյուսիսային փեշերից: Ներկայումս նույն լեռնապարի գագաթներին շրջում են հայ և վրացի սահմանապահ զինվորները, որոնք իսկական «չինական պարիսպ» են քաշել այնտեղ: Գյուղացիներն իսպառ զրկված են վառելափայտ ձեռք բերելու հնարավորությունից: Արծն գյուղի երկարամյա հովիվ Վանիկն ասում է, որ իրենք իսպառ զրկված են դիմացի սարից այն կողմ անցնելու հնարավորությունից. «Ախր դա մերն է եղել, մեր գյուղի տարածքներից, այդտեղից ենք երկար տարիներ ի վեր հավաքել հատապտուղներ, բերել վառելափայտ, հիմա մեզ կանգնեցնում են զինվորներն ու ետ ուղարկում: Ես, որ տարիներով հովիվ եմ եղել, բուրդից լավ եմ տեղյակ այդ «բազարներից», հիմա զինվորներին աղաչանք-պաղատանք անելով եմ մեր կանանց անցկացնում սարի հետևը», - դառնացած ասում է:

Երրորդ՝ Սարչապետ գյուղում բնիկները համեմատաբար շատ

են, բավականին մեծ է, ունի մեծ տարածքներ: Գյուղի թիկունքում է գտնվում Լոքի լեռնանցքը՝ իր ժայռածև գագաթներից մեկի վրա գտնվող համանուն սրբատեղիով: Մինչ վերջին տարիները Սարչապետի բնակիչները նույնպես օգտվել են Վիրահայոց լեռնապարի հյուսիսային փեշերից, այնտեղից բերել վառելափայտ և անտառային հատապտուղներ: Նրանք այդ վայրերում ունեն նաև սրբատեղիներ: Բնակիչների խոսքերով՝ ներկայումս անհնար է անցնել լեռնապարի գագաթներից այն կողմ, քանի որ վրացի զինվորները կարող են բռնել և տանել հարևան Բուլնիսի կամ Մառնեուլի ոստիկանություն, ուր վերջիններիս սպասում է դատարանի աթոռը և շատ մեծ չափի տուգանքի կորզում: Ելնելով այս ամենից՝ Սարչապետ գյուղի բնակիչները վախենում է անգամ մեկ քայլ կատարել սարերի գագաթներից այն կողմ, որի հյուսիսային ստորոտում գտնվում է նրանց սրբատեղին:

Այս երեք գյուղերի հյուսիսային մասերով անցնող լեռնապարը, որի գագաթներով անցնում է ներկա ՀՀ-Վրաստան՝ գյուղացիների համար դեռ «անհասկանալի» սահմանը, ունի հսկայական ռազմաստրատեգիական նշանակություն: Վերջինիս մի քանի գագաթներից, որոնց թվում նաև՝ Սարչապետ գյուղին պատկանող Լոքի դժվարամատույց բարձունքը, կարելի է վերահսկել Ռ. Տեր-Մինասյանի նկարագրած Լոռի/Տաշիր գավառն ամբողջապես. այդ բարձունքներից հյուսիս փոված են Դմանիսի, Բուլնիսի, Մառնեուլի շրջանները, հեռվում՝ Ջավախքի և Թռեղքի լեռների անկյունային մասում փոված է Ծալկայի շրջանը, որտեղ կապույտին է տալիս Ծալկայի խոշոր ջրամբարը: Այդ գագաթներին դեմ հանդիման կանգնած են Թռեղքի լեռները, որոնք, շարունակվելով դեպի արևելք, հասնում են մինչև Թիֆլիս: Սարչապետ գյուղի բնակիչները վստահեցնում են, որ պարզ կա գիշերներին Լոքից պարզորոշ երևում են Թիֆլիսի լույսերը: Այս բարձունքների և Թռեղքի լեռների միջանկյալ հատվածում ընկած վերոնշյալ շրջանների տարածքներն է ընդգրկում Ռ. Տեր-Մինասյանի և Ա. Ջամալյանի հիշատակած Լոռի/Տաշիր գավառի հյուսիսային՝ ժամանակին ՎԽՍՀ-ին բռնակցված վերոնշյալ 3.000 քառ. վերստը: Այն Վրաստանի արդի Քվեմո Քարթլի նահանգն է:

Նույն բարձունքներից հարավ է գտնվում պատմական Լոռի-Տաշիր գավառի հարավային՝ ՀԽՍՀ կազմում գտնվող հատվածը: Այն, արևելքում ունենալով Ջավախքի լեռները, հարավում՝ Բազումի լեռնաշղթան, մի ընդարձակ դաշտավայր է, որտեղ գտնվում են Ստեփանավան (հնում՝ Ջալալօղլի) և Տաշիր (հնում՝ Վորոնցովկա, Կա-

լինին) քաղաքները: Այն Ռ. Տեր-Սիմոնյանի հիշատակած՝ Լոռի-Տաշիր գավառի 2182 քառ. վերստ տարածքն է:

Փաստորեն ով տիրի այդ ոչ այնքան մեծ լեռնապարհին, նա էլ կարող է վերահսկողություն սահմանել Լոռի/Տաշիր գավառի ամբողջ՝ ինչպես ՅՅ-ի, այնպես էլ Վրաստանի հատվածների վրա: Հայտնի չէ, թե սահմանագծման հանձնաժողովը ինչպես կորոշի այս բարձունքների ճակատագիրը. այն կմնա՞ արդյոք հայկական կողմում, թե՞ կվերածվի, լավագույն դեպքում, չեզոք գոտու: Այնուամենայնիվ մեկ բան հստակ է. վերջիններս Լոռի գավառի գոմե ՅՅ-ի կազմում գտնվող մասի անվտանգության երաշխավորն են, իսկ դեպի հյուսիս «ծավալման» պարագայում՝ անփոխարինելի հենակետեր:

Աշխարհագրորեն հաջորդ՝ թվով երրորդ ՅՅ-Վրաստան սահմանային մաքսային անցակետը Պրիվոլնոյե (ՅՅ) – Աղքյորփի (Վրաստան) է: Այն գտնվում է վերոնշյալ լեռնապարհից փոքր-ինչ արևելք՝ Լալվար լեռան հյուսիսային մասում: ՅՅ-Վրաստան սահմանի այս հատվածը նույնպես անորոշ է: Պրիվոլնոյե գյուղից փոքր-ինչ հյուսիս պայմանականորեն ասած՝ ներկա «սահման» անցնում է անտառի միջով: Պրիվոլնոյե գյուղից, որտեղ տեղակայված են ԱԱԾ սահմանապահ զորամասը և սահմանային մաքսային կետը, դուրս է գալիս դեպի Վրաստանի սահման տանող ճանապարհը, որի 17-րդ կիլոմետրի վրա գտնվում են հայկական, իսկ սրանից շուրջ 100 մ հեռավորության վրա՝ վրացական սահմանային մաքսային և անցագրային կետերը: Հայկական սահմանն այդ հատվածում վերահսկում են շուրջ 8 սահմանապահ զինվորներ, որոնց հրամանատար-լեյտենանտի՝ մեզ հետ զրույցում պարզվեց, որ վրացական կողմի անցակետը նախկինում եղել է բավականին հեռու՝ դեպի սահմանային Աղքյորփի գյուղը: Վերջիններս ժամանակի ընթացքում քայլ առ քայլ առաջ գալով՝ հասել են գրեթե հայկական անցակետին հարող տարածքին. «...էլ տեղ չունեին, եթե հնար լիներ՝ էլի կգային», նշում է սահմանապահ զինվորը: ՀԽՍՀ-ՎԽՍՀ սահմանային անցակետը ոչ թե ներկա տեղում, այլ «վրացական մասի» խորքում է նշված նաև ԽՍՀՄ զինվորական գլխավոր շտաբի տեղանվանագրական քարտեզում:

Պրիվոլնոյե-Աղքյորփի սահմանային անցակետերից 2 կմ արևելք՝ Լալվարի հյուսիսային փեշերին գտնվում է 13-րդ դարի հայկական քաղկեդոնական ճարտարապետության կոթողներից նշանավոր Խուճապավանքը: Գոյություն ունի վերջինիս մոտենալու երկու տարբերակ՝ հետիոտն և ավտոմեքենայով: Առաջինի դեպքում Խուճապավանք կարելի է հասնել գետի ափով՝ հնարավորինս

«չխախտելով սահմանը»: Երկրորդ դեպքում պետք է անպայմանորեն անցնել ՅՅ-Վրաստան սահմանային անցման կետերը, այնուհետև նորից, այս անգամ՝ «ապօրինի» շրջվել ետ՝ դեպի ՅՅ-ի տարածք և հասնել Խուճապավանքի մատույցներ: Այս հատվածում սահմանն իր հերթին մեկ Բուլնիս (Մախկինում՝ Աղքյորփի) գետն է, մեկ՝ այն ընկնում է գետից հարավ կամ հյուսիս: Խուճապավանքից մոտ 2 կմ արևելք երևում են Աղքյորփի հայկական գյուղի տները, իսկ վանքի հարակից պտղատու այգիները պատկանում են նույն գյուղին:

Այս վայրերի սահմանագծման աշխատանքներում ևս հայկական կողմի թույլ տված սխալերը կարող են հանգեցնել ինչպես տարածքային, այնպես էլ պատմաճարտարապետական արժեքների կորուստների: Գաղտնիք չէ, որ վրացական ինչպես եկեղեցական, այնպես էլ պետական-հասարակական շրջանակներում «վիճելի» համարված եկեղեցիների և վանքերի թվում է նաև այս վայրի նշանավոր Խուճապավանքը, որը սահմանագծման հետևանքով կարող է հայտնվել Վրաստանի տարածքում: Առանց այն էլ ավտոմեքենայով նրան մոտենալն արդեն առանց Վրաստանի «թույլտվության» անհնար է:

Նույն վիճակն է Պրիվոլնոյե-Խուճապավանքից քիչ արևելք գտնվող ՅՅ-Վրաստան չորրորդ՝ Ջիլիզա (ՅՅ) - Աղքյորփի (Վրաստան) սահմանային անցակետում, որի շրջանակներում է գտնվում նշանավոր վանքերից Խորակետը, իսկ Աղքյորփի գյուղով անցնող հայ-վրացական սահմանը գրեթե կիսում է այն: Լինում են դեպքեր, երբ գյուղի մի մասից մյուսն անցնելու համար հայ կամ վրացի սահմանապահները պահանջում են անձնագիր:

Այսպիսին է իրավիճակը ՅՅ-ի հյուսիսում, երբ արհեստականորեն մասնատված պատմական հայկական գավառների ներկա տարածքները, ենթարկվելով արհեստական և առայժմ՝ կամայական կամ հայեցողական սահմանագծման, հայտնվել են չափազանց անհարմար կացության մեջ: Այս պայմաններում չափազանց դժվար է լինելու նաև սահմանագծման հանձնաժողովի աշխատանքը, երբ վերջինս ամեն քայլափոխի հայտվելու է «ո՞րը թողնել, ո՞րը ներառել ՅՅ կազմի մեջ, երբ ժամանակին բոլորն էլ եղել են մեկ հայկական գավառի՝ Լոռի/Տաշիրի կազմում» դրության մեջ:

Այս կամ այն պետությունների միջև սահմանները սովորաբար գծվում են բնականորեն, երբ վերջիններս անցնում են որևէ գետի, լեռնաշղթայի կամ բնական այլ արգելապատնեշի երկայնքով: Սահմանագծումն անգամ ինչ-որ տեղ երկրորդական է, քանի որ այն ար-

С л у ш а л и :	
<p>1. Административное разграничение пограничных уездов между ССРГ и ССРА. (Ахалкалакский и Александропольский, Борчалинский и Лорийский уезды).</p>	<p>1. Граница начинается с горы УЧ—ТАПАЛЯР по извилистой линии на западо—восток до высоты 8456 — доходит до перевала ОРТУНДАГ (8030) от горы ОКЮЗ—ДАР линия сворачивает к северо—востоку, а затем к востоку, оставляя к северу озеро Мадатинское и село Троицкое, а к югу сел. Тато—Хараба, Кармир Хараба и Даркей доходит до горы Легли—Даг. Далее прямая линия по хребту на селения Ирганчай, прямая по высоте 798, далее на высоту Куруташ — высота 835, высота 676 сел. Сааты — высота 910.</p> <p>Далее граница идет по водоразделу через Локский перевал — выс. 857. Далее 899 гора ЛОКК выс. 1005,57, далее гора Осиновая, перевал Волчьи Ворота — 855, гора Крестовая 926,81, высота 924, выс. 966, выс. 915, гора Ляльвар выс. — 1198, выс. 1052, выс. 182, выс. 144, гора Бучьяяр — 697, гора Кечельконд — 695, выс. 566.</p> <p>Далее граница поворачивает на северо—восток и через высоту 386 выходит на станцию Садахло. Отсюда тянется на гребень от цифры 1554, что к северу от Садахло, далее до высоты 2660 гора ТОПА—ДАГ, далее на надпись “РОДНИК”, что к северу от надписи Скала Хача—кала, гора Полуплы—БАШИ (карта 2 верст. в дюйм).</p> <p>ПРИМЕЧАНИЕ: Сел. Ирганчай, Сааты, Садахло остаются к северу от указанной линии в пред. ССРГ со всеми надельными землями. Лес к северу от указанной линии между этой линией и линией соглашения от</p>

<p>2. Административное разграничение пограничных уездов между ССРГ и АССР. Т.т. представители АССР предлагают следующую границу: - от Арамдара по реке ИОРЕ и далее по ней до урочища Касаман, отсюда прямой линией на север на хребет Галадарасы и далее по этому хребту в восточном направлении до ущелья Галадарасы, затем по хребту в юго—восточном направлении до ущелья горы Юмру—Тапа до Мусульманского кладбища близ родника “БЕГ—БУЛАХ, отсюда вверх в северо—западном направлении по оврагу Куюлу—Дара, мимо родника Бизиоган—Булах до хребта Кяш, по таковому хребту на северо—запад до реки Алазань выше Муганлинской переправы. Представители ССРГ предлагают следующие границы: от Арамдары до Эльдарской степи, границы указанные в протоколе комиссии от 28-го января 1922 г. Дальше Эльдарской степи старая граница Тифлисской губ. включая Ириалазанский район Ширакской степи.</p>	<p>6—го ноября 1921 г. остаются в смешанном пользовании обеих сторон на общих основаниях. Что же касается желания Лом—балинского населения приписать их к той или другой республике, передать на усмотрение Президиума ЗАКЦИКА.</p> <p>2. Ввиду острых разногласий предложить представителям обеих сторон в краткий срок представить свои соображения по данному вопросу мотивирующие отдельные предложения.</p> <p>Образовать особомешанную комиссию, которая принимая на основу п. п. 3, 4 и 5 пограничного азербайджано—грузинского Договора от 5—го июля 1921 года и от 28 1—22 года, касающиеся Чатвинской, Приорской, Эльдарской, Ширакской и Приалазанской степей, установит границу в пределах фактического землепользования, руководствуясь принципом целесообразного административного управления и экономического тяготения.</p>
---	--

ПРЕДЕСЕДАТЕЛЬ
ЧЛЕНЫ
СЕКРЕТАРЬ
С подлинным верно: начканц ЦИКА (подпись)
"22" сентября 1923 года
гор. Эривань

(подпись)
(подпись)
(подпись)

ՀՀ ՆԴԿՊԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 95, թ. 100:

Ճանապարհորդություններ

* Թիվ 10 և 11 փաստաթղթերում միևնույն բնակավայրի անվանումը հիշատակվում է տարբեր տառադարձմամբ՝ Իրգանչա – Իրգանչայ, Ходжорни – Ходжарни, Джадар – Джандар, Тато-Хараба – Татой-Хараба (այժմ՝ ՀՀ Շիրակի մարզի Բավրա գյուղ, նախկին Ղուկասյանի շրջանի սահմանագլխին), Даркей – Дара-кей (այժմ՝ Սարգսյուղ) և այլն: Նույն խնդրին հանդիպում ենք նաև այլ տեղանունների հարցում. մի փաստաթղթում հանդիպում ենք Կуру-таш, մեկ այլ տեղ՝ Կулуташ լեռնազառթ և այլն: Բնագրին հարազատ մնալու նկատառումով՝ ձեռնպահ ենք մնացել խմբագրական միջամտություններից:

Փաստաթուղթ № 50

ПРОТОКОЛ № 3

Заседания президиума Закавказского центрального исполнительного комитета советов рабочих, крестьянских, красноармейских и матросских депутатов от 18 февраля 1929 года.

Председательствовал тов. Цхакая М.

Присутствовали: Члены ЗакЦИКа: т. т. Буниат-Заде Д., Багиров А., Долидзе А., Стура В., Тагиев И., Шавердов А., Якубов С.

Кандидаты в Члены президиума ЗакЦИКа: т. т. Джавахишаили А., Торикашвили Е.

от. ЗакЦСУ – т. Рухадзе А., Заххлопка – т. Шеренц, зав. секретариатом ЗакЦИКа – тов. Мельников Ф., инструктор орготдела ЗакЦИКа – тов. Акперов С., консультант – т. Качухашвили И.

Слушали – 1. О проведении административно-хозяйственной границы между Ленинанканским ССРА и Ахалкалакским ССРГ уездами.

Постановили – Просьбу о присоединении к селению Даракей Ленинанканского уезда ССРА 80 дес. Земли – отклонить.

Утвердить акт соглашения по проведению административно-хозяйственных границ между Ленинанканским ССРА и Ахалкалакским ССРГ уездами от 13 августа 1927 г. в следующем виде:

От тригонометрического пункта Легли-даг $61^{\circ}36'42''0/41^{\circ}10'13''5$ – высота – 1. 481,85 саж. на северо-восток по хрепту до межевого знака под $61^{\circ}36'52''0/41^{\circ}10'33''0$ – высота 1. 460,0 саж. Отсюда прямыми линиями через знаки под: $61^{\circ}36'15''0/41^{\circ}10'40''0$,

$61^{\circ}35'35''0/41^{\circ}10'46''5$, $61^{\circ}35'7''0/41^{\circ}10'37''0$, $61^{\circ}34'46''0/41^{\circ}10'30''0$, $61^{\circ}34'25''5/41^{\circ}10'23''0$, $61^{\circ}33'53''0/41^{\circ}10'9''0$, $61^{\circ}33'34''0/41^{\circ}10'8''5$, $61^{\circ}32'48''0/41^{\circ}10'05''0$, $61^{\circ}31'15''0/41^{\circ}9'56''0$, $61^{\circ}30'25''5/41^{\circ}9'33''0$, $61^{\circ}28'40''2/41^{\circ}9'4''0$, $61^{\circ}28'20''0/41^{\circ}8'54''0$, $61^{\circ}27'59''4/41^{\circ}8'43''5$, $61^{\circ}27'50''2/41^{\circ}8'38''6$, $61^{\circ}27'33''5/41^{\circ}8'29''5$ и до знака под $61^{\circ}27'26''7/41^{\circ}8'25''9$, – поставленного у края шоссеиной дороги, идущей из Ленинанкана в Ахалкалаки, затем по краю дороги до кургана под – $61^{\circ}27'15''35/41^{\circ}8'36''40$, отсюда прямыми линиями через курганы под: $61^{\circ}27'5''50/41^{\circ}8'30''40$, $61^{\circ}26'58''70/41^{\circ}8'10''50$, $61^{\circ}26'21''25/41^{\circ}8'2''0$, $61^{\circ}26'7''10/41^{\circ}7'52''80$, $61^{\circ}25'58''00/41^{\circ}7'47''20$, $61^{\circ}25'39''65/41^{\circ}7'35''45$ /на вершине горки высота 1. 050 саж. /, $61^{\circ}25'37''55/41^{\circ}7'20''20$, /на вершине горы Чут-тапаляр/ и до тригонометрического пункта Окюз-даг под $61^{\circ}24'51''8/41^{\circ}6'40''87$, высота 1. 145,5 саж. Далее граница идет прямыми линиями через межевые курганы под: $61^{\circ}23'34''0/41^{\circ}7'10''0$, $61^{\circ}23'16''6/41^{\circ}7'23''3$, $61^{\circ}22'47''2/41^{\circ}7'27''6$, $61^{\circ}22'30''0/41^{\circ}7'36''4$, $61^{\circ}22'36''6/41^{\circ}7'40''0$, $61^{\circ}21'34''8/41^{\circ}7'48''4$, $61^{\circ}21'14''8/41^{\circ}7'54''7$, $61^{\circ}20'52''99/41^{\circ}8'9''18$, /тригонометрический пункт Окюл-даг/, $61^{\circ}20'32''2/41^{\circ}8'11''4$, $61^{\circ}20'54''4/41^{\circ}8'13''6$, $61^{\circ}19'41''8/41^{\circ}8'11''0$, $61^{\circ}19'10''0/41^{\circ}8'7''4$, $61^{\circ}18'45''6/41^{\circ}8'4''4$, $61^{\circ}18'17''4/41^{\circ}7'58''8$, $61^{\circ}18'47''25/41^{\circ}7'53''0$, $61^{\circ}17'27''5/41^{\circ}7'53''5$, $61^{\circ}16'49''5/41^{\circ}7'56''0$, $61^{\circ}16'20''0/41^{\circ}7'53''0$, $61^{\circ}15'58''5/41^{\circ}7'52''0$, $61^{\circ}15'44''5/41^{\circ}8'7''5$, $61^{\circ}15'25''5/41^{\circ}8'25''25$, $61^{\circ}14'34''0/41^{\circ}8'39''0$, $61^{\circ}13'54''5/41^{\circ}8'50''0$, $61^{\circ}12'7''0/41^{\circ}8'24''5$, $61^{\circ}11'23''5/41^{\circ}8'17''5$, $61^{\circ}10'20''75/41^{\circ}8'11''25$, $61^{\circ}9'9''5/41^{\circ}7'40''75$, до тригонометрического пункта Уч-тапаляр под $61^{\circ}8'15''5/41^{\circ}7'30''75$, где заканчивается административно-хозяйственная граница между Ахалкалакским ССРГ и Ленинанканским ССРА и уездами и начинается граница с Турцией.

Слушали – 2. О мероприятиях по проведению в жизнь постановления Президиума ЗакЦИКа от 18 февраля 1929 года о земельных и лесных споров между населением пограничных уездов республик, входящих в состав ЗСФСР, указанных в п. 1 сего протокола (Прот. През. ЗакЦИКа N 18).

Постановили – Утвердить и опубликовать в следующем виде:

– Признать, что разрешение земельных и лесных споров между некоторыми смежными исполкомами республик, входящих в состав ЗСФСР, изложенное в постановлении Президиума закавказского центрального исполнительного комитета от 18 февраля 1929 Г., является окончательным.

– Проведение на местах указанного (п. 1) постановления возложить на Комиссию по разрешению земельных и лесных споров.

ՀՀ ՆԴԿՊԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 1405, թ. 171, 174:

ԳՈՒԳԱՐՔԻ ՀՅՈՒՄԻՍԱՐԵԻԵԼՅԱՆ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ 1886-2002թթ.*

Գեղամ Բաղայան
ԵՊՀ դասախոս

Ժամանակակից Վրաստանի Հանրապետությունում պատմա-քաղաքական որոշակի հանգամանքների բերումով ձևավորվել են 3 հիմնական հայաբնակ տարածաշրջաններ.

Ա) Ջավախք-Մեսխեթի նահանգ (վրաց.՝ «մխարե»), որի մեջ մտնում են Ախալքալաքի, Նինոծմինդայի (նախկինում՝ Բոգդանովկայի), Ախալցխայի, Ադիգենի, Ասպինձայի ու Բորջոմի շրջանները: Վրաստանում 2002 թ. հունվարին անցկացված մարդահամարի տվյալներով նշված նահանգի շուրջ 225 հազար բնակչից հայեր էին 129.2 հազարը (59%): Ընդ որում՝ առաջին երկու շրջաններում նրանք կազմում էին բնակչության համապատասխանաբար 95.4 % և 98.7%-ը, իսկ Ախալցխայում՝ 48 %-ը¹: Հարկ է նշել, որ նահանգում,

* Հոդվածը տպագրվել է «Եզերք» պարբերականում, օգոստոս, 2007, N 2, էջ 44-57:

1 Տվյալները՝ ըստ Հակոբյան Թ., Ժողովրդագրական փոսի եզրին, «Ազգ» օրաթերթ, Եր. 2003, մայիսի 22: Պաշտոնական տեղեկատվությանը Ախալցխայի շրջանում հունվարյան մարդահամարի ժամանակ գրանցվել էր 46134 բն. (1989-ի 54822-ի փոխարեն [http:// www.statistics.ge](http://www.statistics.ge)): Մինչդեռ Թ.-Հակոբյանի հոդվածում, ըստ պաշտոնական տվյալների, տեղի հայ և վրացի բնակչության թիվը կազմում էր 49332: Նշենք, որ շրջանի տարածքում ապրում են նաև սակավաթիվ հույներ, ռուսներ, իսկ վերջին շրջանում՝ մեսխեթցի թուրքեր: Այս թվերն ինքնին ցույց են տալիս, որ 2002 թ. Վրաստանի մարդահամարի տվյալները զգալի անճշտություններ են պարունակում: Մասնավորապես նույն կայքէջում զետեղված «Percent of Armenian Population by Regions» քարտեզի համաձայն՝ Ախալցխայի շրջանում հայ

մասնավորապես Ադիգենի և Ասպինձայի շրջանների գյուղերում (Ուդե, Արալ, Աբասթուման (գյուղը), Բուլաջուր, Իվլիտա (այժմ՝ Ախալցխա քաղաքի թաղամաս), Խիզաբավրա, Վարգավ և այլն) ապրում են մեծ թվով վրացացած հայեր (մեր հաշվարկներով՝ շուրջ 7.5-8 հզ. մարդ):

Բ) Աբխազիայի չճանաչված հանրապետություն (նախկին Աբխազական ԻԽՀ), որի 5 շրջաններում (Գագրայի, Գուդաութայի, Գուլրիփշի, Սուխումի, Օչամչիրի) ԽՍՀՄ վերջին՝ 1989 թվականի մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ ապրում էր 76.5 հազար հայ (բնակչության շուրջ 20 %-ը²): Ինչպես հայտնի է, տեղի հայությունը խիստ տուժեց 1990-1992 թթ. վրաց-աբխազական պատերազմից, որի հետևանքով ավելի քան 30 հզ. հայեր հարկադրված էին հեռանալու Ռուսաստանի Դաշնություն: Մոտավոր հաշվարկներով (2002 թ. Աբխազիայի տարածքում մարդահամար չի անցկացվել՝ Գ.Բ) տեղի հայերի թիվն այժմ կազմում է շուրջ 50.000 մարդ³:

Գ) Թբիլիսի (Թիֆլիս) քաղաքը՝ իր անմիջական շրջակայքով, որ կազմում են դեպի արևմուտք ու հարավարևմուտք ընկած Թեթրիժարոյի, Մառնեուլի, Բուլնիսի շրջանները, մասամբ՝ Գարդաբանի հյուսիսարևմտյան հատվածը: Վրաստանի վերջին վարչական բաժանումով վերոհիշյալ վարչամիավորները, որոնց հետ նաև Ծալկայի (ծայր հարավարևմուտքում՝ ՀՀ սահմանագլխին) շրջանները ընդգրկվել են, այսպես կոչված, Ներքին Քարթլիի (վրաց.՝ Քվեմո Քարթլի) նահանգի կազմում: Պատմական առումով հիմնազուրկ և կեղծ այդ անվանումով վրացական իշխանությունները, փաստորեն, փորձել են արհեստական կերպով «կտրել» Գուգարք նահանգի հյուսիսարևելյան խոշոր հատվածը կազմող այդ տարածաշրջանի հայ-

երի տեսակարար կշիռն, իբր, կազմում էր 36.6 % կամ շուրջ 17.000 մարդ, այն դեպքում, որ դա լիովին հակասում է Թ.Հակոբյանի հրապարակած տվյալներին՝ 23.644 մարդ: Նշենք նաև, որ մեր ունեցած բավականին թերի մի վիճակագրության համաձայն՝ կարող ենք պնդել, որ տեղի հայերի թիվն ամենահամեստ հաշվարկներով ներկայումս կազմում է շուրջ 20.000 մարդ (Գ.Բ.):

2 “Национальный состав населения СССР. По данным всесоюзной переписи населения 1989 г.”, Москва, 1991 стр. 116. Ոչ պաշտոնական տվյալներով՝ շուրջ 100 հազար հայ (Գ.Բ.):

3 Հակոբյան Թ.: Որոշ տվյալներով 1995 թ. Աբխազիայի հայերի թիվը կազմել է 61.96 հազար (Սարգսյան Վ., Սամցխե-Ջավախք-Թեթլքը հայ-վրացական հարաբերությունների հոլովություն, Եր., 2006, էջ 262):

կական արձանները՝⁴ այն վերջնականապես յուրացնելու հեռահար նպատակով: Գաղտնիք չէ, որ նշված շրջաններից թերթիծարոն, Բուլնիսն ամբողջությամբ կազմել են Գուգարքի Տաշիր գավառի մասեր, ուր 4-րդ դարում առաջացել էին ավելի փոքր վարչամիավորներ՝ Բողնոփորը (ուշ միջնադարում՝ Բուլնիսձոր⁵), Բվիչափորը (առ այսօր պահպանված Բվեշ ավանի շրջանը) և Մանգոյացփորը (այսօրվա Մանգլիսը՝ հայկական Անգեղք-Անգղիքից⁶): Մառնեուլի շրջանի հիմնական մասն «Աշխարհացոյց»-ում հայտնի է Ծոբոփոր կամ Ծոփոփոր անունով, որն այսօր պահպանել է Ծոփ հայաբնակ գյուղը՝ հայ-վրացական պետական սահմանագլխին: Ինչ վերաբերում է Դմանիսի (ուշ միջնադարում՝ Դումանես ձոր) ու Ծակայի շրջաններին⁷, ապա դրանք համապատասխանաբար Կանգարք ու Թռեղք (վրացերեն՝ Թրիալեթ) գավառներն են: Պետք է նկատի ունենալ, որ ընդհուպ մինչև 18-րդ դարի վերջը վրացական սկզբնաղբյուրները նշված տարածաշրջանի ողջ արևելքը՝ ժամանակակից ՀՀ և ՎՀ պետական սահմանից մինչև Կուրի աջակողմյան Խրամ վտակը, կոչում են Սոմխիթի, այն է՝ Հայաստան, Հայոց երկիր, որն ինքնին խոսում փաստ է այս տարածքի ազգային պատկանելության մասին: Բարեբախտաբար պահպանվել են վերջինիս ժողովրդագրությունը լուսաբանող մանրամասն տեղեկագրեր: Այսպես՝ ըստ Արևելյան Վրաստանի՝ (Քարթլի-Կախեթ) 1802 թ. մայիսին կատարված ռուսական առաջին հաշվառման, Թիֆլիսից մինչև Խրամի հարավկողմն ընկած **նստակյաց բնակչությանը** (ընդգծումը մերն է՝ Գ.Բ.) 28 գյուղերից և ավաններից հայաբնակ էին 25-ը (հիմնականում՝ վրացիների հետ խառն, սակայն, քիչ չէին նաև հայկական շեները, ինչպես Սողանլուղ, Կրծանիս, Խատիս-Թելեթ, Մառնեուլ, Քոլագիր, Մեծ Շուլավեր և այլն⁸): Հարկ է հատուկ շեշտել, որ նշված ժամանակահատվածում տարածաշրջանի ազգացեղային նկարագիրն էապես խաթարվել էր 17-րդ դարից այստեղ զանգվածաբար բնակության անցնող բորչալու թյուրքական ցեղախմբի

4 Ավելի մանրամասն տե՛ս Երենյան Ս.Տ., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի»-ի, Եր., 1963, էջ 45, 65/; Հարությունյան Բ.Յ., Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհն ըստ «Աշխարհացոյցի»-ի, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Եր., 1977, N 2(232), էջ 176-197:

5 «Դիւան Հայոց Պատմութեան», գիրք Գ, Թիֆլիս, 1984, «Յաւելուած», էջ 802: 6 Տե՛ս Երենյան, նույն տեղում:

7 «Դիւան...», նույն տեղում:

8 «Акты собранные Кавказской археографической комиссией», т.1., Тифлис, 1866, стр. 461.

հայտնվելով: Չնայած այդ հանգամանքին, ինչպես նաև մի քանի անգամ Գուգարքի արևելյան գավառների ամայացմանը (հիշենք թեկուզ 1975 թ. պարսից Աղա-Մուհամեդ խանի ավերիչ արշավանքը Թիֆլիս՝ Գ.Բ.)՝ հայերը ողջ 19-րդ դարի ընթացքում և 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներում շարունակեցին մնալ տեղի խոշոր, իսկ առանձին մասերում՝ մասնավորապես Շուլավեր-Բուլնիս-Խաչեն-Դմանիս տարածքում՝ գերակշիռ մեծամասնությունը կազմող էթնիկական տարրը (մեր հաշվարկներով՝ բնակչության 3/4-ը՝ Գ.Բ.): Սակայն օտար տիրապետությունն անհետևանք չի անցել: Հայ բնակչության մի մասը, ոչ առանց վրաց պետական միջամտության, 18-րդ դարում, աստիճանաբար մոռանալով մայրենին, անցել է վրացախոսության: Նման բնակավայրեր հիմնականում հանդիպում էին Թիֆլիս քաղաքի շրջակայքում, սակայն ցրված էին ոչ միայն Հյուսիսային Գուգարքի, այլև՝ Ջավախքի ու Սամցխեի տարածքում: Մասնավորապես 18-րդ դարի երկրորդ կեսին, երբ կաթոլիկություն քարոզող երոպացի միսիոներների «ջանքերով» Արևելավրացական թագավորության առանձին շրջաններում ի հայտ եկան կաթոլիկների («ֆրանկների») համայնքներ, դրանց գերազանցապես հայ հետևորդները, 1770-ական թվականներին Հերակլ II թագավորի կողմից ձեռնարկված հետապնդումներից խուսափելու համար, սկսեցին ներկայանալ որպես վրացիներ՝ «կտրելով կապը հայրենի ժողովրդից և հրաժարվելով մայրենի լեզվից՝ հայերենից»: Հատկանշական է նաև, որ նույն Հերակլի հրամանագրով արգելված էր նման «վրացիներին» կրկին «հայանալ»⁹: Կարևոր է հիշել նաև շատ հաճախ հայերի կողմից գերազանցապես վրացական միջավայրում բնակություն հաստատելու փաստը, որի հետևանքով նրանք, հայտնվելով օտար միջավայրում, արագորեն կորցնում էին մայրենին՝ հայկական իրականության հետ կապը պահելով միայն եկեղեցու շնորհիվ: Նման հայերին վրացի ներկայացնելու, հետևաբար՝ «վրացացնելու» հետևողական փորձերն առկա են արդեն 19-րդ դարի երկրորդ կեսի Թիֆլիսի նահանգին վերաբերող ռուսական վիճակագրական տեղեկագրերում: Դրանում կարևոր դեր են խաղացել նահանգի պաշտոնեության մի զգալի մասը կազմող ազգությամբ վրացի ծառայողները, որոնք, որոշակի քաղաքական նկատառումներից ելնելով, վրացախոս հայերին, անկախ դավանանքից, աշխատել են վրացի գրանցել: Այդ երևույթը պարզ երևում է մասնավոր

9 Յակոբեան Պ., «Հայ կաթոլիկութիւնը պատմաբնական լոյսի տակ», «Հրաւեր ողջմտութեան», Ա.Էջմիածին, 1993, էջ 69:

րապես Ախալցխայի գավառի մի շարք հայ կաթոլիկ գյուղերի 1886 թ. վիճակագրության տվյալներից: Այսպես՝ Արալ, Բուլաջուր, Ուղե և Վալե գյուղերի «վրացիներն» ըստ դավանանքի նշվում են որպես «հայ կաթոլիկներ»¹⁰: Ուշագրավ է, որ նույն գավառի թուրք բնակչության մի մասը ևս գրանցվել է որպես «վրացի», թեև կրոնով նրանք «սուննի-մահմեդականներ» էին¹¹: Հատկանշական է, սակայն, որ հայերի վրացախոսությունն ընդհուպ մինչև 20-րդ դարի սկիզբ տեսակարար մեծ կշիռ չուներ: Ըստ 1897 թ. համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի տվյալների՝ Թիֆլիսի նահանգի համանուն գավառում (առանց քաղաքի) հայերի թիվը կազմել է 13094 մարդ, որից վրացախոս հայադավաններ («армяне-грозгорияне»)՝ 2290. Հայ կաթոլիկներ՝ 4 մարդ, ընդամենը՝ 2294 մարդ (հայ բնակչության 17.5%-ը¹²): Նույն նահանգի Բորչալուի գավառում, որի մեջ մտնում էին քննարկվող տարածաշրջանի Բուլնիսի, Դմանիսի, Մառնեուլի ու Ծալկայի շրջանները, վրացախոս էին ընդամենը 1177 «հայադավաններ»¹³, որը կազմում էր գավառի հայ բնակչության չնչին մասը միայն: Դրանով հանդերձ՝ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին ցարական վիճակագրական սկզբնաղբյուներում վրացախոս հայերը, որպես կանոն, գրանցվել են «հայեր»: Այս առումով ռուսական տվյալները հնարավորություն են ընձեռում Գուգարքի հյուսիսարևելյան գավառների և վրաց ապա-

10 “Свод статистических данных о населения Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., Тифлис, 1893, “Тифлисская губерния.-Ахалцихский уезд” (այսուհետ՝ ССД). Նշված բնակավայրերի հայերը սկսեցին զանգվածաբար կաթոլիկություն ընդունել 18-րդ դարի 60-ական թվականներից և մեծ արագությամբ՝ ընդամենը մի քանի տասնամյակի ընթացքում, անցան վրացախոսության: Այդ երևույթին առնչվող բազմաթիվ փաստերի մասին տե՛ս Յակոբեան Պ., էջ 91-93: Հայտնի է նաև, որ 1886 թ. վիճակագրության ժամանակ վրացի Սմբաթով իշխանը փորձել է «վրացի» գրանցել Ախալքալաքի թուրքախոս հայ կաթոլիկներին (Բավրա, Կարտիկամ, Խուլզումո, Տուրցխ գյուղեր), սակայն հաջողության չի հասել: Տե՛ս Լալայան Ե., Երկեր, հր.1, Եր., 1983, էջ 87:

11 ССД և տ.: Փաստորեն, տեղի թյուրքերի մի մասին փորձել են գրանցել ըստ ծագման: Չպետք է, սակայն, մոռանալ, որ նրանց մեջ քիչ չէին նաև հայկական արմատներ ունեցողները (Գ.Բ.):

12 “Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г., LXIX.Тифлисская губерния”, Тифлис, 1905, стр. 88-89. Մարդահամարում բնակչությունը գրանցվել է ըստ լեզվական և կրոնադավանական հատկանիշների:

13 Նույն տեղում, էջ 94-94:

գա մայրաքաղաքի անմիջական հարևանությամբ գտնվել ու վերջինիս արվարձաններ համարվող բազմաթիվ բնակավայրերի հայ բնակչության թվի շարժընթացի (դինամիկա) վերջին մեկ դարից քիչ ավելի ժամանակաշրջանի մասին պարզ պատկերացում կազմելու համար¹⁴: Համաձայն Վրաստանի 2002 թ. վերջին մարդահամարի՝ ըստ շրջանների հայերի թիվն ու տեսակարար կշիռը հետևյալն էր (կլորացված տվյալներով¹⁵).

Ա)Բուլնիսի շրջան - 4.3 հազ.(5.8 %)

Բ)Գարդաբանի շրջան - 1.1 հազ. (0.9 %)

Գ)Դմանիսի շրջան - 0.15 հազ.(0.52 %)

Դ) Թեթրիժոլարոյի շրջան - 2.64 հազ.(10.4%)

Ե)Ծալկայի շրջան - 11.5 հազ.(55%)

Ձ) Մառնեուլի շրջան - 9.3 հազ.(7.9 %)

Ի տարբերություն Ծալկայի շրջանի, ուր 1990-ական թվականներին հիմնական բնակչությունը (2/3-ը) կազմող հույների զանգվածային արտագաղթի հետևանքով հայ ազգաբնակչությունը դարձել է մեծամասնություն (մինչ այդ հայերն իրենց թվով 2-րդն էին՝ Գ.Բ.¹⁶), մյուս շրջաններում հայերի ինչպես թիվը, այնպես էլ տեսակարար կշիռը խիստ նվազել է: Մեր ձեռքին է Բուլնիսի շրջանի 1988 թ. բնակչության ազգային կազմին վերաբերող տեղեկագիրը, համաձայն ո-

14 Վրաստանի հայերին վերաբերող խորհրդային մարդահամարների և վիճակագրությունների տվյալներն առ այսօր գտնվում են «յոթ փակի» տակ, և դժվար է ասել, թե ե՞րբ հայ ուսումնասիրողը հնարավորություն կունենա ի մոտո ծանոթանալու դրանց: Նշված ժամանակաշրջանի մասին մեր ձեռքին կան կցկտուր, ոչ ամբողջական տվյալներ (Գ.Բ.):

15 <http://www.armenie.ge>.<http://www.statistics.ge>: «Percent of Armenian Population by Regions» քարտեզ: Օգտվել ենք նաև http://www.ecmide/download/working_paper_23.pdf կայքէջից (pp. 43-49): Օգտվելով առիթից՝ մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում Ռոբերտ Թաթոյանին, որի օգնությամբ հնարավոր եղավ հայթայթել վիճակագրական տվյալները (Գ.Բ.):

16 Ավելի մանրամասն տե՛ս Թաթոյան Ռ.Ս, Ծալկայի շրջանի ժողովրդագրական պատկերը 1830-2005 թթ., «Եզերք», թիվ 1, Եր., 2006, էջ 39-46: Սրանով հանդերձ՝ այստեղ ևս առկա է հայերի թվի պարբերական նվազման միտումը: Այսպես՝ ըստ ԽՍՀՄ 1979 թ. մարդահամարի տվյալների՝ շրջանի հայերի թիվը կազմում էր շուրջ 14.000, իսկ 1989 թ.՝ շուրջ 12.7 հազար մարդ (Читлов Д.С., Читлов Ф.Д., Гуриели Э.Д., Палкинци-дети Грузии, Тбилиси, 1992, стр 69-70): Ըստ եուրյան, 1979-1989 թթ. Ընթացքում Ծալկայի շրջանի հայերի թիվը նվազել է 9.3 %-ով, իսկ 1989-2002 թթ.՝ 9.2 %-ով:

րի` հայերի թիվը կազմել է շուրջ 7.6 հազար մարդ (9.3 %¹⁷): Մինչդեռ 2002 թ. տվյալներից պարզ երևում է, որ ընդամենը 14 տարում նրանց թիվը գրեթե կրկնակի նվազել է: Ցավոք, այդ գործընթացը շարունակվում է առ այսօր և շարունակվելու է` դրանից բխող բոլոր բացասական հետևանքներով: Եթե խորհրդային ժամանակաշրջանում հայերի թվի նվազման հիմնական պատճառներն էին` դեպի վրացական մայրաքաղաք ու Չայաստան, ՌԽՖՍՀ, միութենական այլ հանրապետություններ զանգվածային տեղափոխությունը, ինչպես նաև վրացականացման գործընթացի ահռելի չափեր ընդունելը, որոնք անդամալի հետևանքներ ունեցան հատկապես 1930-ական թվականներին, երբ հայկական եկեղեցիների համատարած փակումը կամ վայրագ ոչնչացումը վրացախոս հայերին ամբողջովին կտրեցին իրենց հայրենի արմատներից¹⁸, ապա մեր օրերում դրանց ավելացել է նաև Վրաստանի ընկերային-տնտեսական ծանր կացությունը, որից, անշուշտ, տուժում են վերջինիս բոլոր քաղաքացիները` անկախ իրենց ազգային պատկանելությունից:

Այժմ փորձենք ըստ առանձին շրջանների քննել հայ բնակչության շարժընթացը:

Ա) Թեթրիժարոյի շրջան: Ցարական իշխանությունների վարչական բաժանումով 19-րդ դարի վերջին - 20-րդ դարի սկզբին շրջանի տարածքն ամբողջությամբ մտել է Թիֆլիսի նահանգի համանուն գավառի մեջ` կազմելով վերջինիս արևմտյան հատվածը, որն ընդգրկում է Թեթրի լեռնաշղթայից մինչև Խրամ գետն ընկած տարածքը: Ներկա սահմաններում 1886 թ. ապրում էր 21.069 բնակիչ, որից հայեր` 6482 (30.8 %), վրացիներ` 7066 (33.5%): Մեծ թիվ էին կազմում նաև 19-րդ դարի կեսերին այստեղ հաստատված ռուսները` 3045 (14.45%), հույները` 2236 (10.6 %) և գերմանացիները` 1184 (5.6 %): Նույն տարածքում ապրում էին փոքրաթիվ օսեր ու թաթարներ (աղբյուրներից

17 Այս և նմանատիպ այլ տվյալներ սիրահոժար կերպով մեզ է տրամադրել Բոլմիս-Խաչեն հայրենակցական-բարոգործական հասարակական կազմակերպության նախագահ Ա.Պ. Մանուչարյանը, որին հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը: 1939 թ. հայերը կազմել են շրջանի (այն ժամանակ` Լյուքենբուրգի շրջան) 13.9 %-ը:

18 Այդ երևույթը շարունակվում է նաև մեր օրերում: Այսպես` «Դադեթ-Խաչեն» ՀԲԿ առաջին նախագահ Ջավեն Շամյանի կողմից անձամբ մեզ հաղորդած տեղեկությունների համաձայն` Թեթրիժարոյի հնագույն հայաբնակ Մուխաթ (Մուխեթ) գյուղի վրացախոս հայերին, որոնց շրջանում մեծ տարածում ունի Ամիրջանով (Ամիրջանյան) ազգանունը, Թիֆլիսիի քաղաքագետների թեթև ձեռքով վերագրվել է «ազնվականություն» (ինձա` վրացական Գ.Բ.):

ներ), ընդ որում` վերջիններս կազմում էին բնակչության միայն 1.9 %-ը (շուրջ 400 մարդ¹⁹): Խորհրդային առաջին տասնամյակներին (մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը) Թեթրիժարոյի (այն ժամանակ` Աղբուլաղի) շրջանի հայ բնակչությունը հիմնականում պահպանել էր ինչպես իր էթնիկական տարածքը, այնպես էլ` տեսակարար կշիռը: ԽՍՀՄ 1939 թ. մարդահամարի տվյալներով տեղի հայերն իրենց թվաքանակով շարունակում էին մնալ երկրորդը վրացիներից հետո` 11.444 մարդ (25.8%)²⁰: Հատկանշական է, որ 1886-1939 թթ. շրջանի հայ բնակչության թիվն աճել էր 76.5 %-ով (4962 մարդ), այսինքն` տարեկան միջին աճը կազմել է + 1.4 %, որը բավականին բարձր ցուցանիշ է: Ընդ որում` 1939 թ. խորհրդային մարդահամարից պարզ երևում է, որ վրացախոս հայերին «վրացի» գրանցելու երևույթը դեռևս լայն ծավալներ չէր ստացել²¹: Ինչպես ցույց է տրված հոդվածում զետեղված քարտեզ-սխեմայում, վրացախոս հայերի գյուղերն ընկած են շրջանի հյուսիսային ու արևելյան մասերում` գերազանցապես Խրամի օժանդակ Ալգետի երկանքով դեպի Թիֆլիսի: 1886 թ. վիճակագրության տվյալների համաձայն` առավել հայաշատ էին հետևյալ բնակավայրերը. (Տե՛ս աղյուսակ 1):

Աղյուսակ 1

N	Բնակավայր	Բնակչության թիվը	Հայեր	
			անձ	%
1	Արդիսուբան (Արդասուբան)	182	182	100
2	Բոզլի (Բոզվա)	143	46	32.2
3	Էնագեթ Մեծ (այժմ` Ջորջիաշվիլի)	646	361	55.9
4	Էնագեթ Փոքր (այժմ` Էնագեթ)	347	250	72
5	Թոնեթ Փոքր	818	331	40.5
6	Կոդա (Կոտի)	710	423	59.6
7	Կոտիշ Հայկական	107	100	93.5
8	Մուխաթ (Մուխեթ)	299	294	98.3
9	Նախշիռ-գորի	120	83	69.2
10	Վաշլովան (Վաշլեվան, հայերեն` Խնձորավան)	527	408	77.4

19 Հաշվարկել ենք ըստ ССД.- “Тифлисский уезд: Тифлисский участок”.

20 <http://www.armenie.ge>

21 Հատկանշական է, որ 1959 թ. մարդահամարի ընթացքում, ի տարբերություն Բոլմիսի, Գարդաբանի և Դմանիսի վրացախոս հայերի, Թեթրիժարոյի շրջանում հայ են համարվել միայն հայախոսները: Տե՛ս “Национальный состав населения (по переписи 1959 г.), քարտեզ (մասշտաբ` 1:1.500000), “Атлас Грузинской ССР, Тбилиси, 1964, стр. 169-170:

Վրացախոս հայերի փոքրաթիվ խմբեր բնակվում էին նաև Բարբալո (Բորբալո), Էրտիս (Էրդիս), Մառաբդա, Մեծ Թոնթ, Մածևան (Մեծավան), Սաղարաշեն և այլ գյուղերում²²: Հետպատերազմյան տարիներին, սակայն, Թեթրիծղարոյի շրջանի բնակչության ազգային կազմը լուրջ և էական փոփոխություններ կրեց: Ինչպես արդեն նշել ենք, վրացախոս հայերը, տեղի իշխանությունների կողմից վերջնականապես «կլանվելով», սկսեցին վրացիներ համարվել: Ինչ վերաբերում է շրջանի հայախոս բնակչությանը, ապա այն կրճատվել է ահավոր չափերով (*Տե՛ս աղյուսակ 2*), ընդ որում՝ տեղում մնացածները գերազանցապես բնակվում են Թեթրիծղարո շրջկենտրոնում (Ն. Աղբուլաղ կամ Բելի կյուլ):

Աղյուսակ 2

N	Բնակավայր	1886 (հայեր)	1908 (հայեր)	2002 (հայեր)
1	Դաղեթ-խաչեն	1693	3283	150
2	Դաղեթ Փոքր	21	60	անբնակ
3	Դուռնուկ (Մեծ և Փոքր)	580	543	120 ²³
4	Սամղրեթ (Սամգարեթ)	211	323	Հայաթափ ²⁴
5	Սամշվիլդե (Սամշուլդա)	681	1216	520 ²⁵
6	Վարխունա (Վարխունո)	265	250	Միացել է շրջկենտրոնին ²⁶
	Ընդամենը	3451	5675	790

Աղբ. ССД. -“Тифлисский уезд: Тифлисский участок”. “Кавказский календарь на 1990 год”, Тифлис, 1908, <http://www.ifc.org/ifcext/btc.nsf>. “Environmental Impact Assessments (EIA)”.

Աղյուսակից պարզ երևում է, որ նշված գյուղախմբի հայ բնակչությունը մեկ դարից մի փոքր պակաս ժամանակահատվածում (1908-2002 թթ.) նվազել է ավելի քան 7 անգամ: Հատկանշական է նաև, որ 1886 թ. միայն Դաղեթ-խաչենի գյուղական հասա-

22 Ավելի մանրամասն տես Մաղալյան Վ., Պատմական Թեթրի ներկան (համառոտ ուրվագիծ), «Հանդես Երևանի համալսարանի», Եր., 2000, N 2, (97), էջ 64-78:

23 1980 թ. միայն Մեծ Դուռնուկն ուներ 150 հայ բնակիչ (Մաղալյան, էջ 78):
24 1984 թ. գյուղում բնակվում էր 238 հայ (տվյալներն՝ ըստ Դավթյան, Ա.Խ., (Ավետիս Ազանցի), Հայկական-հայախառը բնակավայրերը Վրաստանում, Եր., 1997, էջ 400-401: Բայց 1990-ականների սկզբին այն լիովին վրացաբնակ էր՝ վերնակեցված սվանների շնորհիվ (հաղորդեց Ձ.Շամյանը):

25 1980 թ.՝ շուրջ 800 բնակիչ (Դավթյան, էջ 400):

26 1984 թ.՝ 480 բնակիչ (ն.տ. էջ 375):

րակության (զ/հ) 4 բնակավայրերում՝ Դաղեթ-խաչեն, Փոքր Դաղեթ, Սամղրեթ, Վարխունա, բնակվել է գրեթե նույնքան հայ (2327), որքան 2002 թ. ողջ Թեթրիծղարոյի շրջանում: Հատկապես ամայացել է արցախցի հայերի կողմից հիմնադրված հռչակավոր Դաղեթ-խաչեն ավանը: Այն 1918 թ. վերջին հիմնահատակ արվեց մենչևիկյան կառավարության կողմից, իսկ խորհրդային տարիներին՝ մասնավորապես հետպատերազմյան շրջանում, հետևողականորեն հայաթափվեց՝ պայմանավորված գերազանցապես դեպի Թբիլիսի սկիզբ առած զանգվածային արտագաղթով: Որոշ, անշուշտ, չափազանցված տվյալների համաձայն՝ այժմ Վրաստանի մայրաքաղաքում բնակվում է ավանից դուրս եկած 8000 ընտանիք: Մեծ թիվ են կազմում նաև ՀՀ կամ Երբեմնի խորհրդային այլ հանրապետություններ տեղափոխվածները²⁷: Փաստորեն Թեթրիծղարոյի շրջանի տարածքում 1886-2002 թթ. ժամանակահատվածում հայերի տեսակարար կշիռը կրճատվել է 3 անգամ: Փոխարենը նույն ժամանակահատվածում վրացիների (որոնց մի մասը վրացախոս հայեր են) տեսակարար կշիռն աճել է ավելի քան 2 անգամ՝ կազմելով 74 % (1939 թ.՝ 35.6%): Ընդ որում՝ դա շատ հաճախ եղել է արհեստական կերպով, եթե հաշվի առնենք, որ դեռ 1940 թ. ստալինյան բռնակարգն արտոնեց գերմանացիներին, որոնց բնակավայրերում հաստատվեցին լեռնաբնակ վրացիներ, իսկ 1990-ական թվականներին շրջանը լքեց նաև հույն և ռուս ազգաբնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը: Ինչ վերաբերում է օսերին, ապա վերջիններս վրաց ազգայնամուլների կողմից արտաքսվեցին 1990-1991 թթ.՝ վրաց-օսական հակամարտության ընթացքում: Ի դեպ՝ շրջանի տարածքում զգալիորեն աճել է նաև ադրբեջանցիների թիվը՝ 2002 թ. կազմելով շուրջ 1650 մարդ (բնակչության 6.5 տոկոսը 1886 թ. 1.9 տոկոսի փոխարեն²⁸):

Բ) Դմանիսի և Բոլնիսի շրջաններ: Հայաթափման կամ հայաձուլման ցայտուն օրինակներ են ինչպես Դմանիսի շրջանը, այն-

27 Մաղալյան, էջ 74: Դաղեթ-խաչենի մասին ավելի մանրամասն տես նույն հեղինակի «Դաղեթ-խաչեն» գրքում (Եր., 1999): 2002 թ., ոչ լրիվ տվյալներով հայեր էին ապրում նաև Ծինծղարո, Իփնարա, Մառաբդա (Հին ու Նոր) և այլ գյուղերում (<http://www.ifc.org/ifcext/btc.nsf>. ԵEnvironmental impact Assessments (EIA)):

28 <http://www.statistics.ge>: «Percent of Azeri Population by Regions» քարտեզ:

պես էլ Բոլնիսի արևմտյան բնակավայրերը: Դմանիսի շրջանի վրացախոս հայերի գյուղերը գտնվում են Խրամի աջակողմյան Գաջենագետ (վրացերեն՝ Մաշավերա) օժանդակի վերին հոսանքի, այդ թվում՝ Դմանիս քաղաքի ավերակներն ընդգրկող շրջանում: 20-րդ դարի սկզբին նշված տարածքի քրիստոնյաներով բնակեցված 7 գյուղեր կազմում էին Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառի Թրիալեթի ոստիկանական տեղամասի Դմանիսի գյուղական հասարակությունը²⁹: Դրանցից 5-ում բնակվում էին հայեր (հիմնականում՝ վրացիների հետ խառը), իսկ 2-ում՝ Գաջենագետի ակունքների մոտ ընկած Կալանջայում (այժմ՝ Գանթիադ) և Միջայում (այժմ՝ Ջավախ) վրացիներ, թեև չենք բացառում, որ դրանց մի մասը ևս հայկական ծագում ունենան (ինչպես ցույց է տալիս Միջա տեղանունը³⁰): Ստորև ներկայացվող աղյուսակից պարզորոշ երևում է, որ Դմանիսի ենթաշրջանը, որի բնակչության 3/4-ը 19-րդ դարի վերջին հայեր էին, մեր օրերում գրեթե ամբողջությամբ վրացացել է: Ընդ որում՝ չբացառելով արտագաղթի հետևանքով հայերի մի մասի հեռանալը բնօրրանից՝ այնուամենայնիվ որոշակի է, որ 2002 թ. նշված գյուղերում վրացի գրանցվածները նախկին հայեր են: Ցանկանում ենք նշել, որ ԽՍՀՄ 1939 թ. մարդահամարի տվյալներով Դմանիսի (այն ժամանակ՝ Մաշքիչեթի) շրջանում հայերի թիվը կազմել է 2719 մարդ (8 %, 1886 թ. համեմատ աճել է գրեթե 3 անգամ): Ուշագրավ է, որ ԽՍՀՄ 1959 թ. մարդահամարի ընթացքում ևս Դմանիսի շրջանի նշված գյուղերի ամբողջ բնակչությունը նույնպես գրանցվել է հայ, բայց որպես «մայրենի(») վրացերեն խոսողներ» (նույնը Գարդաբանի շրջանում, տե՛ս ստորև³¹): (Տե՛ս աղյուսակ 3):

29 “Кавказский календарь на 1917 год”, Тифлис, 1916, стр.98:
 30 Չարկ է նշել, որ Դմանիսի շրջանի տարածքում դեռ այսօր էլ պահպանվել են մի շարք հայանուն գյուղեր (իրենց հուշարձաններով), ինչպես Չանգրևան=Չանգրվան, Դնուս կամ Թունուս, Թողուտ=Թեղուտ, Օրոմզան=Յոռոմզան, Օրմաշեն=Յոռոմաշեն և այլն, իրողություն, որ հաստատում է երբեմնի հայահոծ բնակչության գոյության փաստը (Գ.Բ.)
 31 “Атлас Грузинской ССР” նշված քարտեզը “армяне с родным грузинским языком”.

Աղյուսակ 3

N	Բնակավայր	1886					2002		
		բնակիչ	հայեր		վրացիներ		բնակիչ	վրացի	
			անձ	%	անձ	%		անձ	%
1	Բուլեթ	269	104	38.7	165	61.3	667	650-655	98
2	Գորնջուկ(այժմ՝ Մաշվերա)	196	196	100	-	-	864	840	97
3	Դմանիս Մեծ	264	216	81.8	48	18.2	871	840	96
4	Դմանիս Փոքր	74	74	100 ³²	-	-	169	160-165	97
5	Վարդիսուբան(Վարդաշեն)	142	111	78.2	31	17.8	403	395	98
	Ընդամենը	945	701	74.2	244	25.8	2974	2895	97.3

Աղբ. ССД.-“Борчалинский уезд: Борчалинский участок” http://www.ecmi_de/download...., pp.45-46.

Գրեթե նույն պատկերն է պարզում Մաշավերայի միջին հոսանքով մինչև ժամանակակից Բոլնիս քաղաք ձգված բնակավայրերի ազգային կազմի քննությունը: Ինչպես վերը նշեցինք, այդ տարածքն այսօր կազմում է Բոլնիսի շրջանի արևմտյան հատվածը: 20-րդ դարի սկզբին այն ընդգրկված էր Բորչալուի գավառի Եկատերինենֆելդի³³ ոստիկանական տեղամասի Քվեշի (պատմ. Քվիշափոր) գ/հ մեջ: Այն 1914 թ. կազմված էր 10 գյուղերից՝ **Ղայկական Աքաուրթ (Ակաուրտ), Բալիձ, Բոլնիս-Խաչեն (այժմ՝ Բոլնիս), Կազրեթ (Տաբախմեյա), Կիանեթ, Ռատևան(Փոքր), Սամժրիս, Տանձիա (հայերեն՝ Տանձյակ), Փոքր Բոլնիս կամ Խատիստիլե**: Բոլնիս-Խաչենը և Կիանեթը բնակեցված էին հայախոս հայերով: Մյուս գյուղերից Տանձիան, ըստ Բոլնիս-Խաչեն ՉԲՅԿ նախագահ Ա.Մանուչարյանի հաղորդման, դեռ 18-րդ դարում ուծացված հայերի գյուղ է: Մյուս բնակավայրերից միայն Սամձրիսում ու Քվեշում հայեր չկա-

32 Վիճակագրական ցուցակներում հայ է նշված միայն 9 բնակիչ: Բայց իրականում, ինչպես ցույց են տալիս եր. Լալայանի տվյալները, գյուղն ամբողջությամբ կազմված էր վրացախոս հայերից (տե՛ս Լալայան եր., Բորչալուի գավառ, Երկեր, հտ. 3, եր., 2004, էջ 65):
 33 Այժմյան Բոլնիս քաղաքը, որ պատմական Մեծ Ռատևան ավանն է, 19-րդ դարի 1-ին տասնամյակներին այստեղ հաստատված գերմանացի վերաբնակիչներն այն կոչել էին Եկատերինենֆելդ (տե՛ս Լալայան, էջ 71):

յին: 1914 թ. նշված զ/հ ուներ 3225 բնակիչ, որից մեր հաշվարկներով հայ էր 1830-ը (57% առանց Տանձիայի՝ Գ.Բ.³⁴): 2002 թ. Բոլնիսի շրջանի հայ բնակչությունը կենտրոնացած էր գերազանցապես Բոլնիս շրջկենտրոնում (ավելի քան 1.4 հազար մարդ կամ 8%³⁵), Բոլնիս (նախկինում՝ Բոլնիս-Խաչեն)՝ 2.1 հազար մարդ³⁶ և Կիանեթ (0.47 հազար մարդ) գյուղերում: Բացի այդ՝ փոքրաթիվ, հիմնականում մի քանի ընտանիքներից կազմված հայկական համայնքներ էին հանդիպում նաև Փոլադաուր (նախկինում՝ Չաթախ), Սամժերիս, Առղխլու (այժմ՝ Ցուրտավ) գյուղերում, Թամարիս ավանում: Նշված բնակավայրերում 1990-ական թվականների սկզբին ընդհանուր առմամբ ապրում էր ավելի քան 200 հայ, որոնց ներկա վիճակը մեզ անհայտ է: Ինչ վերաբերում է վրացախոս հայերին, ապա նրանք զրեթե անբողջությամբ անհետացել են (թեև ըստ 1959 թ. ԽՍՀՄ մարդահամարի տվյալների՝ նրանք մասամբ նշվում են «մայրենի» վրացերեն խոսողներ՝ Գ.Բ.): Այսպես՝ Բալիճ գյուղը, ուր 1886 թ. հայերը կազմում էին բնակչության 59.3 տոկոսը (108 անձ), 2002 թ. արդեն 96 տոկոսով վրացաբնակ էր: Նույնը կարելի է ասել նաև վերը նշված մյուս բնակավայրերի մասին: Ընդ որում՝ Աքաուրթի բնակչության 85 %-ը 2002 թ. ադրբեջանցի էր³⁷: Հայերի տեսակարար կշռի զգալի նվազման պատճառով Բոլնիս շրջկենտրոնի հայկական թիվ 4 միջնակարգ կրթօջախը վրացական իշխանությունները մի քանի տարի առաջ միացրել են տեղի ռուսական դպրոցին՝ վերածելով վերջինիս հայկական բաժանմունքի (տեղեկությունը մեզ հաղորդեց Ա. Մանուչարյան³⁸):

Ամփոփենք: Քննարկվող երկու շրջաններում հայ բնակչության տեսակարար կշիռը խիստ նվազել է: Եթե Բոլնիսի շրջանում դեռ պահպանվում են հայկական մեծ կենտրոններ, ապա դրանք

34 Հաշվարկել ենք ըստ “Кавказский календарь на 1917 год”, “Отдел статистический. Список населенных мест Кавказа”. Հայերի թիվը որոշել ենք 1886 թ. տվյալների համադրությամբ (ըստ տեսակարար կշռի):

35 http://www.ecmi_de/download...., p.43.

36 1992-93 թթ. գյուղում ապրում էր ավելի քան 2.4 հազար հայ (տվյալները տրամադրել է Ա. Մանուչարյանը):

37 Մինչխորհրդային շրջանում Աքաուրթ անունով 2 գյուղ կայր՝ հայկական և թաթարական (ադրբեջանական): Փաստորեն, դրանք այժմ միավորվել են՝ կազմելով մեկ բնակավայր

38 Ի դեպ՝ ռուսները 2002 թ. մարդահամարի տվյալներով կազմել են քաղաքի բնակչության ընդամենը 2 %-ը:

իսպառ անհետացել են հարևան Դմանիսի շրջանում: Հետաքրքրական է, որ վերջինիս վրացի բնակչությունը 2002 թ. կազմում էր շուրջ 8.8 հազար մարդ, որից 3 հազարը բաժին էր ընկնում Գաջենագետի վերին հոսանքի՝ երբեմնի վրացախոս հայկական 5 գյուղերին³⁹:

Գ) Գարդաբանի շրջան: 19-րդ դարի սկզբին հայաբնակ գյուղերը մտնում էին Թիֆլիսի գավառի Քաղաքամերձ ոստիկանական տեղամասի կազմի մեջ: Առանձին հայկական համայնքներ էին հանդիպում Թիֆլիսից հյուսիս կամ հյուսիսարևելք ընկած հատվածում, սակայն հայ բնակչությունը (վրացախոս) զանգվածաբար բնակվում էր քաղաքից հարավարևմուտք ընկած գյուղերում: Այդ թվով 9 բնակավայրերը 1886 թ. ունեին 4663 բնակիչ, որից 3282-ը (70.4 %) հայեր էին (*Տե՛ս Աղյուսակ 4, էջ 51*)⁴⁰:

Աղյուսակ 4

N	Բնակավայրը	1886					
		բնակիչ	հայ		բնակիչ	վրացի	
			բնակիչ	%		բնակիչ	%
1	Թելեթ Միրզոկի (հայերեն՝ Թեղուտ, այժմ՝ վերին Թելեթ)	265	244	92.1	798	780	98
2	Թելեթ-Խատիս (այժմ՝ Ներքին Թելեթ)	494	401	81.2	847	840	99
3	Ծալաղբյուր (այժմ՝ Ծալիսկուր)	190	58	30.5	561	550	98
4	Ծավկիս (Ծավկաս)	456	48	10.5	1199	1190	99
5	Շղնեթ	834	533	63.9	Թբիլիսիի	կազմում	
6	Կումիս	1456	1337	91.8	2182	2120	97
7	Շինդիս (հայերեն՝ Հոնուտ)	425	422	99.3	1530	1515	99
8	Տաբախմետլա (Տաբախմեթլիք)	393	161	41	2036	1975	97
9	Օքրականա	150	78	52	?	?	?
	Ընդամենը	4663	3282	70.4	9153	8970	98

39 Հաշվարկն ըստ [http:// www. http://www.ecmi_de/download....](http://www.ecmi_de/download....), p.43-44:Հմնտ. Table 1: Ethnic Composition of five Rayons of Kvemo Kartli ,(2002 Census).

40 1886 թ. հաշվառումից դուրս է մնացել Թիֆլիսից շուրջ 10 կմ հարավարևմուտք՝ Կուրի աջ ափին ընկած Կրծանիս հայկական ավանը: 19-րդ դարի սկզբին այն զուտ հայաբնակ էր, բայց հետագայում այստեղ հաստատվեցին նաև վրացիներ: 2002 թ. Կրծանիսն ուներ շուրջ 2600 բնակիչ, որի 87 տոկոսը վրացիներ էին: Ամենայն հավանականությամբ հայերը կամ հեռացել, կամ ձուլվել էին՝ ներկայացվելով որպես վրացիներ:

Ընդ որում՝ խորհրդային առաջին տասնամյակներին Գարդաբանի շրջանի տարածքի հայ բնակչությունն աննախադեպ աճել էր՝ 1939 թ. կազմելով ավելի քան 12.6 հազար մարդ (13.5 %): Ինչպես տեսնում ենք, ակնառու է նույն երևույթը, ինչին արդեն հանդիպել ենք վերը ներկայացված շրջաններում: Հայ բնակչությունն ուղղակի «անհետացել է» վրացական մայրաքաղաքի արվարձաններ համարվող վերոհիշյալ գյուղերից ու ավաններից, կորցրել իր էթնիկական տարածքի այս հատվածը ևս, որը գոյություն ուներ դեռևս միջնադարից (մի շարք գյուղերում ընդօրինակվել են հայկական ձեռագրեր): Այստեղից էլ՝ Գարդաբանի շրջանում 2002 թ. հայ բնակչության աննշան տեսակարար կշիռը:

Դ) Մառնուլի շրջան: ՀՀ Լոռու մարզին անմիջականորեն սահմանակից այս վարչամիավորն զբաղեցնում է տարածաշրջանի հարավարևելյան հատվածը: Ցարական վարչական բաժանմամբ շրջանի տարածքը մտնում էր Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառի մեջ՝ կազմելով վերջինիս Բորչալուի տեղամասի մեծ մասը: Այստեղ է գտնվում նաև գավառի երբեմնի կենտրոն Շուլավեր (Մեծ Շուլավեր, այժմ՝ Շահումյան) նշանավոր ավանը, որն առ այսօր տարածաշրջանի ամենախոշոր հայկական բնակավայրն է (*Տե՛ս աղյուսակ 5*): 20-րդ դարի սկզբին, բացառությամբ Շուլավերի և նրա մերձակա Փոքր Շուլավեր գյուղակի⁴¹, մյուս հայկական բնակավայրերն ընկած էին այժմյան շրջանի հարավային մասում:

41 Ներկայումս անբնակ այս բնակավայրը գտնվում էր Շահումյանից շուրջ 6 կմ հյուսիսարևելք՝ Խրամի հարավկողմում:

Աղյուսակ 5

N	Բնակավայր	1886			1902			1914	1984	2002		
		Բնակիչ	հայ	Հայերի %	բնակիչ	հայ	Հայերի%	Բն (հայ)	Բն (հայ)	Բն.	հայ	Հայերի%
1	Աղբյուրփի	400	400	100	340	340	100	606	853	742	710	96
2	Բրդաձոր	132	132	100	144	144	100	104	122	58	50	91
3	Գյուլլիբաղ	81	81	100	91	91	100	95	300 ⁴²	273	270	99
4	Դամիա	154	154	100	Տե՛ս Չանախչի			547	346	334	334	100
5	Դարպաս Փոքր (Հայկական դարպաս, Դարբազ)	37	37	100	49	49	100	205	?	40 ⁴³	-	=
6	Խոժոռնի (հայկական)	165	165	100	183	183	100	884	853	842	660	78 ⁴⁴
7	Խոմխել	112	112	100	121	121	100	224	108	81	75	95
8	Ղուղրի (Ղուղրո)	24	24	100	31	31	100	324	?	43	43	100
9	Շահումյան (Մեծ Շուլավեր) քաղաքատիպ ավան	3297	3297	100	3997	3997	100	7683	5350 ⁴⁵	5000	5000	100
10	Շուլավեր Փոքր	74		100	108	108	100	287		235 ⁴⁶		
11	Չանախչի	Տե՛ս Դամիա			308	308	100	154	346	7648	235	100
	Ընդամենը	4436	4436	100	5272	5272	100	11113	8278		7380	96.5

Աղբ. ՏՃԸ.-“Тифлисская губерния: Борчалинский уезд”. Լալայան, էջ 47-49, 67-69: Кавказский календарь на 1915 год”, :Список населенных мест Кавказа”. Դավթյան, էջ 303, 320, 333-334, 356-357, 362, 387, 417, 422-423: http://www.ecmi_de/download....., pp. 46-48

42 Մոտավորապես՝ ըստ աշակերտների թվի (74 մարդ):
 43 2002-ին՝ լրիվ ազերիաբնակ: 1990-ական թթ. սկզբին գյուղում դեռ ապրում էր 3 հայ ընտանիք (Ա. Մանուչարյանի տվյալներով): Դարպասն այժմ վարչականորեն մտնում է Բուլնիսի շրջանի մեջ:
 44 Կից գտնվել է համանուն թաթարաբնակ (ազերիաբնակ) գյուղը, որն այժմ միավորվել է նրա հետ:
 45 Ըստ ԽՍՀՄ 1979 թ. մարդահամարի տվյալների՝ (Դավթյան, էջ 422-423): Դատելով որոշ փաստերից՝ Շահումյանի հետ հաշվառվել են նաև վերջինիս ավանային խորհրդի կազմի մեջ մտնող Ղուղրի (Ղուղրո, հայաբնակ), Աղդուլար (ադրբեջանական) և Խիլխան (վրացաբնակ) գյուղերը՝ ընդամենը 5860 բնակչությամբ: Տարօրինակ կերպով 2002 թ. մարդահամարի ցուցակներում Շահումյանի վիճակագրական տվյալները բացակայում են: 2006 թ. ավանի բնակչությունը կազմել է 5238 մարդ (այլ տվյալներով՝ 5184. Տե՛ս <http://www.worldgazeteer.com> կայքէջը): Թեև ազգային կազմը նշված չէր, սակայն Շահումյան-Շուլավերն առ այսօր միատարր հայաբնակ է:
 46 1992-93 թթ.՝ 280 բնակիչ: Տվյալները սիրահոժար կերպով մեզ է տրամադրել «Լալավար» ՀԲՀԿ նախագահ Գառնիկ Վերմիշյանը, որին հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:

Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո սահմանաբաժանումն այնպես կատարվեց, որ հայկական գյուղերն այսօր, փաստորեն, ձգվում են հայ-վրացական սահմանի երկայնքով: Ընդ որում՝ մինչև 1933-1934 թթ. Աղքյորփին, Բրդաձորն ու Չանախչին մտնում էին Հայկական ԽՍՀ-ի մեջ, և միայն 1935 թ. Անդրկովկասի Ֆեդերացիայի Կենտրոնի որոշմամբ կցվել են հարևան Վրաստանին: Հարկ է նշել, որ ի տարբերություն քննարկվող մյուս վարչամիավորների՝ Մառնեուլի շրջանում մինչև 20-րդ դարի կեսերը հայերի բնակության տարածքը նկատելիորեն ընդարձակվել էր՝ ներառելով նաև Շահունյան –Շուլավերից հյուսիսարևելք ընկած մի շարք բնակավայրեր՝ Բուդյոնովկա (Ն.Միրզոև, 2002թ.՝ 90 մարդ կամ բնակչության 55%-ը), Կարմիրգյուղ (2002 թ.՝ 840 մարդ կամ 78 %), Նորգյուղ (2002 թ.՝ 360 մարդ կամ 63 %): Հարավում ևս հայերը բնակեցրել են Ծոփ (2002.՝ 255 մարդ կամ բնակչության 34%-ը) և Սիոն (2002 թ.՝ 115-120 մարդ կամ 33%) բնակավայրերը:

Բացի նշված գյուղերից՝ 1990-ական թվականներին փոքրաթիվ հայեր էին ապրում նաև Աղքյորփիի հարևան և հիմնականում հունարենակ Ուլյանովկա գյուղում (ներկա վիճակի մասին տվյալներ չունենք): Այդքանով հանդերձ՝ 20-րդ դարում հայերը դուրս են մղվել մի շարք բնակավայրերից: Այսպես՝ ժամանակակից շրջկենտրոնը՝ Մառնեուլ քաղաքը, 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբին գրեթե զուտ հայաբնակ գյուղ էր (1914 թ.՝ 36 հայ բնակիչ⁴⁷): Խորհրդային տարիներին Մառնեուլը, դառնալով վարչական կենտրոն, հիմնականում բնակեցվել է շրջակա գյուղերի ադրբեջանցիներով, ինչպես նաև վրացիներով և այլ ազգությունների ներկայացուցիչներով: 2002 թ. այն ուներ 23695 բնակիչ, և բնակչության 89 տոկոսն արդեն ազերիներն էին, իսկ հայեր կամ չկային, կամ էլ կազմում էին աննշան փոքրամասնություն⁴⁸: Շրջանի տարածքում 19-րդ դարի 60-ական թվականներին հայաբնակ են եղել նաև Շուլավեր գետակի վերին ավազանում գտնվող Վերին և Ներքին Ծերակ (վրացերեն՝ Ծերակվի) գյուղերը⁴⁹: Ընդ որում՝ երկրորդը զուտ հայաբնակ էր (միայն 13 անձ), իսկ Վերինն ուներ 17 հայ և 20 վրա-

47 “Кавказский календарь на 1915 год”, стр. 155: Հայտնի է նաև բնակավայրի Կնճուտ (ռուս. Кунжурт) անվանաձևը:

48 Վրացիների թիվը՝ շուրջ 2130 մարդ (9%): Տվյալներն ըստ http://www.ecmi_de/download..., p.46.

49 “Список населенных мест Тифлисской губернии”, (առանց տարեթվի և հրատարակության վայրի), стр. 154: Այժմ բնակեցված է Վերինը՝ ժամանակակից հայ-վրացական սահմանից մոտ 6 կմ հյուսիս: Ներքին Ծերակը գտնվում էր առաջինից մոտ 3 կմ հարավարևելք: Որոշ տվյալներով՝ 1990-ական թվականներին Վերին Ծերակում դեռ փոքրաթիվ հայեր կային:

ցի բնակիչ: Հետագա վիճակագրություններում, սակայն, հիշյալ բնակավայրերը նշվում են որպես վրացաբնակ: Պետք է ենթադրել, որ Ծերակների հայերը, շրջակա որոշ գյուղերի բնակիչների նման, վրացախոս են եղել և 19-րդ դարի վերջին պարզապես գրանցվել են որպես վրացի: Չի բացառվում նաև, որ տեղի հայերը հետզհետե հեռացել են հարևան՝ ավելի հայաշատ գյուղեր: Փաստորեն Մառնեուլի շրջանը քննարկվող վարչամիավորների մեջ ամենահայաշատներից մեկն է, իսկ հայերը հիմնականում դեռ պահպանել են իրենց բնակության տարածքը: Ինչպես վերը նշեցինք, 2002 թ. շրջանի հայ բնակչությունը եղել է շուրջ 9.3 հազար մարդ: Այս տվյալն, այնուամենայնիվ, որոշակիորեն ցույց է տալիս, որ այստեղ ևս հայերի մեծ արտահոսքի հետևանքով նրանց թիվն անընդմեջ նվազել է: Դա ցայտուն կերպով երևում է 1914 թ. և 2002 թ. ցուցանիշների համեմատությունից՝ -1.800 անձ (-16.2%): Ի դեպ՝ ԽՍՀՄ 1939 թ. մարդահամարի տվյալներով շրջանի (այն ժամանակ՝ Բորչալուի շրջան) հայերի թիվը եղել է 13116 մարդ, որը կազմել է ողջ բնակչության 26.9 %-ը: Շատ բնակավայրերում հայերի թիվը կրճատվել է զգալի չափերով: Անգամ Շահունյանում (Շուլավեր), ուր 1914 թ. գրանցվել է շուրջ 7.7 հազար հայ, 2002 թ. նրանց թիվը չի գերազանցել 5 հազարը: Եւ դա այն դեպքում, երբ բնականոն զարգացման պայմաններում այդ բնակավայրը մեր օրերում պետք է վերածված լիներ առնվազն 20-30 հազար բնակչություն ունեցող փոքր քաղաքի: Խիստ մտահոգիչ է, որ հայերի արտահոսքը, այն էլ՝ ավելի մեծ ծավալներով, շարունակվում է մեր օրերում ևս, իսկ հայաբնակ գյուղերն աստիճանաբար մարում են:

Ամփոփենք: Պատմական Գուգարքի հյուսիսարևելյան գավառները 20-րդ դարում՝ հատկապես խորհրդային իշխանության տարիներին, պարբերաբար և հետևողական կերպով հայաթափվել են: Ընդ որում՝ եթե վրացախոս հայերի վրացականացման գործընթացը շատ կողմերով ավարտվել է, ապա հայախոս բնակավայրերը, փոքր բացառություններով, ուղղակի ամայացել են կամ շարունակում են դատարկվել: Ներկայումս հայ բնակչությունը հիմնականում կենտրոնացել է առանձին բնակավայրերում, որոնց շարքում են ինչպես հնագույն Բուլնիս (Բուլնիս-Խաչեն) և Շահունյան (Շուլավեր) ավանները, այդպես էլ համեմատաբար նոր ժամանակներում քաղաքային բնակավայրերի վերածված Թեթրիժարոն (Ն. Աղբուլաղ) ու Բուլնիսը (Ն. Մեծ Ռատևան, ավելի ուշ՝ Եկատերինենֆելդ): Հայ բնակչությունը համատարած կերպով պահպանվել է ՀՀ Լոռիի մարզի հյուսիսային սահմանի երկայնքով ընկած գյուղերում (Մառնեուլի շրջանի

հարավային հատվածում): Հատկանշական է, որ Բոլնիսի և Դմանիսի շրջանների գյուղաբնակ «վրացի» բնակչությունն ամբողջությամբ, իսկ Թեթրիժղարոյում՝ զգալի մասով կազմում են երբեմնի վրացախոս հայերը: Հայ բնակչության հետագա նվազումը ՀՀ հյուսիսարևելյան սահմանագլխին ստեղծելու է խիստ վտանգավոր իրավիճակ՝ թուրք-ադրբեջանական հոծ շերտի շրջապատման հեռանկարով: Ընդ որում՝ այս իրողությունը, թերևս, ավելի մեծ չափերով սպառնում է Վրաստանին, որի սահմաններում գտնվող այդ տարածաշրջանը տեղի իշխանություններն այդպես էլ չկարողացան վրացականացնել ողջ խորհրդային ժամանակաշրջանում, չնայած ներդրած ջանքերին և վատնած հսկայական նյութական միջոցներին:

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀՈՒՅՆԵՐԸ ԿԱՐՈՂ ԵՆ ԸՆԴԱՄԵՆԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԴԱՌՆԱԼ*

Էդուարդ Աբրահամյան

պատմական գիտությունների թեկնածու

Արևելյան սևծովյան ավազանում հույները բնակվել են դեռևս հին ժամանակներից: Հարյուրավոր տարիների ընթացքում հույն գաղութարարները, որոնք տարածված էին Սև ծովի ամբողջ ափով, մեծ ազդեցություն ունեին շրջապատող ժողովուրդների ինչպես մշակութային-տնտեսական, այնպես էլ սոցիալաքաղաքական զարգացման վրա: Հույների և քարթվելական ցեղերի փոխհարաբերությունները գոյության պատմության ողջ ընթացքում քարթվելական ժողովուրդների աստիճանական հելլենականացման վառ օրինակ են ինչպես կրոնական, այնպես էլ մշակութային-քաղաքական բնագավառներում: Քարթվելական ցեղերը, զգալով հարևան հելլենական համայնքների մեծ ազդեցությունը, սկզբնական շրջանում

* Հոդվածը ռուսերեն տպագրվել է միջազգային մի շարք լրատվական-վերլուծական կենտրոնների կայքէջերում: Հայերեն լեզվով հրատարակվում է առաջին անգամ՝ մասնակի լրացումներով:

զարգանում էին նրանց մոդելով, սակայն ռազմական և դեմոգրաֆիկ, ինչպես նաև քաղաքական գերակշռության միջոցով սկսեցին աստիճանաբար ձուլել հույներին: Իսկ տեղական հույներն էլ քաղաքական-դեմոգրաֆիկ և տնտեսական ինտեգրացիայի գործընթացները դիտարկում էին որպես խիստ բացասական, և շուտով հույն նորաբնակները սկսեցին տեղափոխվել Փոքր Ասիա:

Ինչպես հայտնի է, հույների համար մյուս բոլոր ժողովուրդները «բարբարոսներ էին», և նրանց հետ հարաբերությունները ձևավորվում էին միանգամայն յուրատեսակ: Հույների «բարբարոսացման» և վրացիների հելլենացման գործընթացները շարունակվում էին մինչև Բյուզանդիայի և նրա փոքր արբանյակ-պետությունների վերջնական անկումը:

Բյուզանդա-վրացական փոխհարաբերությունները ակտիվ կերպով մարմնավորվում էին վրացական և հունական ժողովուրդների հարաբերություններում, ինչը փայլուն կերպով արտահայտվեց քարթվելական իշխանությունների կողմից ուղղափառության վերջնական ընդունումից հետո:

Հայաստանի՝ որպես պետության անկումից և նրա մասնակի բռնազավթումից հետո Բյուզանդիան տարածաշրջանում որպես հենակետ սկսեց դիտարկել Վրաստանին, բայց վերջինս քաղաքական և ռազմական մի շարք հաջողություններից հետո իր արտաքին քաղաքականության անարդյունավետության պատճառով նույնպես նվաճվեց: Սակայն, ի տարբերություն Հայաստանի և Կովկասյան Ալեքսանդրի, որոնք նվաճվել էին թուրքական ցեղերի կողմից, այստեղ պահպանվել էին իշխանական տոհմեր և համապատասխանաբար՝ մանր իշխանություններ:

Դեպի հենց այս իշխանություններ էլ 15-րդ դարում թուրք զավթիչներից սկսեց փախչել փլուզված Տրապիզոնյան կայսրության պոնտական հույն բնակչությունը: Հունական բնակչությունը և մնացած ազնվականները ակտիվ կերպով ձուլվեցին վրացական համայնքի հետ և հետագա վրացացված հույները սկսեցին զգալի դեր խաղալ Վրաստանի քաղաքական գործընթացներում:

Հույների՝ Վրաստանում բնակվելու երկրորդ հոսքը կապված է 1828-29 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետ: Ադրիանապոլսի պայմանագրով Ռուսաստանը պետք է թուրքիայից մեծ քանակությամբ հույներ վերաբնակեցներ Թիֆլիսյան նահանգում: Հույներին հիմնականում բնակեցրեցին Թրիալեթի (Թռեղք) և Քվեմո-Քարթլիի (Հյուսիսային Լոռի) տարածքներում, թեև 120 ընտանիքներ դեռևս դրանից առաջ՝ 1813 թ., բնակեցրել էին Ծալկայի շրջանում, որտեղ

մինչև վերջերս էլ բնակվում էր հույների մեծ մասը¹: 1886 թ. Վրաստանում ապրող հույների թիվը հասավ մինչև 20.000-ի:

Հույն փախստականների երրորդ հոսքը Վրաստան սկսվեց օսմանյան իշխանությունների՝ կայսրության քրիստոնյաների հանդեպ կատարած զանգվածային հալածանքներից և Ցեղասպանությունից հետո, որի հետևանքով հայերի, եզդիների և ասորիների հետ ոչնչացվել էին նաև հարյուրիավոր հույներ: Հույների մեծ մասը, որոնք Տրապիզոնից փախել էին Վրաստան, մասնակիորեն թուրքացված էին, խոսում էին թուրքերենով, ինչպես և այսօր նրանցից շատերը:

Պոնտական հույների լեզուն ևս 400-500 տարի ենթարկվել է լեզվաբանական զգալի փոփոխությունների: Մասնավորապես Վրաստանի հույների կենցաղում ռուսերեն, վրացերեն և հայերեն բառերի հետ համատեղ ակտիվ օգտագործվում են նաև թուրքերեն բառեր՝ դրանով իսկ բարդություններ ստեղծելով Հունաստանի և միջերկրածովյան տարբեր կղզիների հույների հետ հարաբերություններում:

Այսօր Վրաստանում բնակվում է մոտ 1.500 հույն, որոնց հիմնական մասը տեղակայված է Քվեմո Քարթլիի Ծալկայի շրջանում: 1989 թ. բնակչության մարդահամարի պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ Ծալկայի շրջանի 25 գյուղերում բնակվել է 47.830 հույն, որոնք կազմել են ամբողջ Ծալկայի շրջանի բնակչության 70 տոկոսը²: Անհավանական է թվում, բայց 1989 թ. տվյալներով ամբողջ Վրաստանում հաշվվում էր մոտավորապես 100.000 հույն, այսինքն՝ 20 տարվա ընթացքում հույների թիվը երկրում 100.000-ից կրճատվել է 1.500-ի, սակայն այս թիվն էլ շարունակում է նվազել: Իր հերթին սրընթաց ձևով շարունակում է աճել էթնիկ վրացիների, աջարների (80%) և սվանների (20%) թիվը Ծալկայի շրջանում:

Սույն հետազոտությունը, որը հիմնված է Ծալկայի շրջանում կատարված իրադարձությունների վրա, կփորձի ցույց տալ Վրաստանի էթնոկրոնական քաղաքականության ուղղվածությունները հույների հանդեպ:

Իրականում 1990-ական թթ. Ծալկայի շրջանը իրենից ներկայացնում էր հունական, մասամբ՝ հայկական միկրոկլիմա, որտեղ հույների հետ փոխհարաբերությունները խիստ հազվադեպ բնույթ ու-

1 <http://www.newregion.info/print.php?i=2213>

2 http://www.russiangureece.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=748&Itemid=42

ցեխն: Չնայած վրացական կողմի հանդուրժողական քաղաքականությանը հույների հանդեպ՝ գործազրկության և ընդհանուր աղքատության պատճառով սկսվեց արտագաղթ ինչպես հայերի, այնպես էլ հույների կողմից դեպի Ռուսաստան կամ Չինաստան:

1992 թ. Է. Շևարդնաձեի ղեկավարության հաստատումից հետո, աստիճանաբար սկսեց ակտիվանալ երկրի վերաբնակեցման քաղաքականությունը «ոչ լոյալ» տարրի՝ աջարների նկատմամբ, որոնց սկսեցին վերաբնակեցնել երկրի տարբեր անկյուններում:

Տարածաշրջանից հույների արտագաղթին ակտիվորեն նպաստում էր հունական ռեպատրիացիայի քաղաքականությունը, որը սկսեց ակտիվ կերպով գործել 1990-ականների վերջերից: Սրա պատճառով վրացական կողմը կոմպակտ բնակվող հույների հանդեպ սկսեց վարել արագընթաց դուրսնղման ագրեսիվ քաղաքականություն: Պոնտական հույներն էլ, Ծալկայի հանդեպ չունենալով հայրենիքի սուր զգացում, լիովին տրվեցին վրացական քաղաքականությանը և թողեցին հայրենի երկրի: Միննույն ժամանակ 2000 թ. Չինաստանի պառլամենտն ընդունեց նախկին ԽՍՀՄ-ից ներգաղթածներին մասին օրենքը, համաձայն որի՝ արտասահմանի հույներին տրվում են հունական անձնագրեր (այն երկրներում, որտեղ երկքաղաքացիությունը թույլատրվում է) կամ էլ անձը հաստատող փաստաթղթեր (այն երկրներում, որտեղ դա նախատեսված չէ Սահմանադրությամբ): Այս օրենքին համապատասխան՝ էթնիկ հույները երկրներով ազատ տեղաշարժվելու իրավունք էին ստանում, հնարավորություն էր ստեղծվում լեզու կերպով աշխատանքի անցնել: Սակայն սա միանգամայն բացասաբար կանդորադառնա ցեղասպանության, պոնտական հույներին թուրքիայից զանգվածային արտաքսման հարցում Չինաստանի վարած ընդհանուր քաղաքականության վրա, քանի որ պոնտական հույները Վրաստանում իրենց կոմպակտ բնակության պատճառով իրենց միկրոկլիմայի ոլորտում հանդիսանում էին կորցրած երկրի կենդանի իրավահաջորդները և թուրքական քաղաքականության զոհեր: Իսկ այժմ՝ ներգաղթից հետո, Ծալկայի շրջանի հույները սփռված են ամբողջ Չինաստանով և Կիպրոսով՝ օրեցօր կորցնելով իրենց յուրահատկությունը և ձուլվելով հունական համայնքի սոցիումին և շատ շուտով կմոռանան իրենց ծագումը, միաժամանակ չի լինի նաև իրական հիմք՝ Պոնտոսի հարցում Չինաստանի վերոնշյալ քաղաքականության համար: Ինչ վերաբերում է հույների հանդեպ Վրաստանի քաղաքականությանը, ապա վերջին 10 տարիները ուղեկցվում էին տասնյակ հարձակումներով, սպանություններով, թալանով և հույներին սեփական տներից

բռնի վտարելով: Այս ամենը կատարվում էր դժգոհ աջարների ձեռքով, քանի որ Ծալկայի շրջանը, ի տարբերություն Աջարիայի, ավելի քիչ է զարգացած և աղքատ է՝ այս բառի հողային իմաստով: Ավելին՝ վերաբնակները Ծալկայի շրջան են տեղափոխվել Խուլոյի շրջանից, որտեղ բնակչությունը դարեր շարունակ համարվել է ինքնամփոփ, կրոնական հարցերում և այլադավանների հանդեպ խիստ ագրեսիվ:

Վերջին 10 տարիների ընթացքում ստեղծվել են մի քանի հունական կրոնական կազմակերպություններ, որոնք, հունական ֆոնդերից միջոցներ ստանալով, զբաղվում են կրթամշակութային հարցերով: Չնայած նոր վերաբնակների կողմից դուրսնղման ամենօրյա փորձերին՝ մինչև 2002-2003 թթ. հույները կարողացան պահպանել հունական միկրոկլիմայի թեկուզ փոքրիկ մասնիկներ 8 գյուղերում, որտեղ կային հունական դպրոցներ: Այսօր նախկին բոլոր հունական դպրոցներում բացարձակ մեծամասնությունը կազմում են աջարները և սվանները, իսկ դպրոցները ինքնաբերաբար ձևափոխվում են վրացականի:

2003 թ. ամառվանից, այսինքն՝ Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի կառուցման սկզբից Ծալկայի շրջան ուղղվեցին աջարական զաղթականների նոր հոսքեր, որոնք սկզբում բնակություն հաստատեցին Քվեմո Խարաբա (9% հույներ), Կիրյակի (25% հույներ), Սանտա (հույներ չեն մնացել), Կարակոմի (5 տոկոս հույներ), Իմերա (15% հույներ), Բաշկոյ (20% հույներ), Ջինիսի (15% հույներ), Օլյանկա (15% հույներ), Ավրանլո (15% հույներ), Խադիկի (20% հույներ), Թրիալթի բնակավայրերում (10% հույներ): Եւթենք, որ սրանք այն բնակեցված տարածքներն են, որոնք դեռ 2002 թ. ունեին գերազանցապես հունական բնակչություն:

2004 թ. մայիսից բավականին սրվեցին մի կողմից՝ հայերի և վրացիների, մյուս կողմից՝ վրացի վերաբնակների փոխհարաբերությունները: Ֆուտբոլային խաղի ժամանակ հայերի և աջարների միջև կռիվ իրահրելով, որի ժամանակ տուժեց ավելի քան 10 մարդ, Քվեմո Խարաբայի վրացական վերաբնակները թալանեցին և բռնի ուժով վտարեցին մի քանի հույն ընտանիքների (հիմնականում՝ տարեց մարդկանց): Սրանով, սակայն, աջարների հարձակումները հույների վրա չավարտվեցին: Վրաստանի Մարդու իրավունքների պաշտպանի հաշվարկներով 2005 թ. տվյալներով Ծալկայում 1684 հույներից տարեց և հաշմանդամ են ավելի քան 1200-ը³: Այլ խոսքով՝ մնացած հույն բնակչությունը բացարձակ անօգնական էր, և

3 <http://www.regnum.ru/news/569444.html>

վերաբնակները, հավանական է, մի քանի պետական չինովնիկների հրամանով սկսեցին իրենք որոշել հույների ճակատագիրը:

2005 թ. փետրվարին 10-ին զինված աջարներ են ներխուժել տարեց Միխայիլ Չամուրլիևի տուն և, քանի որ Չամուրլիևները բարեկամներ ունեին Սալոնիկում, ավագակները թալանում են տարեց զույգին և ծաղրուծանակի ենթարկում նրանց 24-ամյա անդամալույծ տղային: Դիմադրություն ցույց տալու փորձերը հետո Միխայիլ Չամուրլիևը գազանաբար սպանվել է, իսկ նրա կինն ու տղան ուժեղ ծեծվել են:

Անկարգություններն իրենց գազաթնակետին հասան 2005 թ. մարտի 17-ից հետո, երբ երեք զինված աջարներ Ավրանլո գյուղում ներս խուժեցին հույն տարեց զույգի տուն, դաժանաբար ծեծեցին նրանց և խլեցին 850 ԱՄՆ դոլար: Գյուղի մյուս հույների նկատմամբ հերթական ծաղրանքներից հետո աջարները փախուստի դիմեցին: Իմանալով այդ մասին՝ 50 երիտասարդ հայեր հարևան Քըզըլքիլիսա գյուղից ներխուժեցին Ավրանլո և ծեծի ենթարկեցին հարձակում գործած աջարներին⁴:

Այն բանից հետո, երբ հայերը փաստորեն սկսեցին պաշտպանել իրենց հարևաններին, տարածաշրջանից թբիլիսի մտցվեցին հատուկ նշանակության ջոկատները, որոնք հայերի դեմ մի քանի վախեցնող ակցիաներից հետո վերաբնակեցված աջարներին և սվաններին թույլ տվեցին իրագործել իրենց սանձարձակությունը նաև հայկական մի քանի գյուղերում:

Հայերին պատժելու վերջին դեպքը 23-ամյա Գևորգ Գևորգյանի սպանությունն էր 2006թ. մարտին Ծալկա քաղաքում⁵: Տեղական բնակչության հավաստմամբ՝ սպանությունը տեղի է ունեցել բացառապես ազգամիջյան հողի վրա: Այս ամենը անուղղակի կերպով հաստատվեց, երբ մարդասպանը՝ ազգությամբ սվան, ազատվեց գրավի դիմաց և կես տարի անց սպանեց մեկ այլ երիտասարդի՝ ազգությամբ հույն:

Բազմաթիվ բողոքներն ու նամակները Մ. Սահակաշվիլին մնացին անպատասխան, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ Վրաստանի ղեկավարությունը, փորձելով ինչքան հնարավոր է արագ ազատվել Ծալկայի շրջանի հույներից, վերաբնակների ձեռքերով իրականաց-

4 Уитли Джонатан, Пути к разрядке напряженности в Цалкском районе Грузии: роль международного сообщества и государства, декабрь 2006, стр. 16.

5 <http://www.newsgeorgia.ru/geo1/20060311/41594106-print.html>

նում և խթանում է անօգնական հույն բնակչության նկատմամբ անաբեկչություն: Հունական կազմակերպությունների կողմից նման արտահայտություններով հայտարարություններն այսօր արդեն կրում են ամենօրյա բնույթ⁶: Իրենց չարդարացրեցին նաև սակրեբուլոների (շրջանային խորհուրդ) 2006 թ. ընտրությունները, որտեղ հույները, հայերի հետ համատեղ, հույս ունեին թեկուզ որոշ հարցերի լուծման: Որոշ պատգամավորների բացահայտ կաշառակերության արդյունքում Ծալկայի սակրեբուլոյի ղեկավար դարձավ բացահայտ հակահայ և հակահույն տրամադրվածություն ունեցող մեկը:

Հունական հասարակական կազմակերպությունները, Սանցխե-Ջավախքի և Թբիլիսիի հայկական միությունների հետ համատեղ, հարց բարձրացրեցին Ծալկայում մի կողմից՝ հունական, հայկական, մյուս կողմից՝ սվան բնակչության ոչ անվտանգ գոյության մասին:

Այսօր հույների հարցով «հովանավորի» կարգավիճակում զբաղվում է Վրաստանի հունական համայնքների միությունը, որը սերտ համագործակցում է Վրաստանի և Հունաստանի ղեկավարությունների հետ՝ հույն բնակչությանը հետագայում Հունաստան հայրենադարձելու հարցում: Ծալկայի շրջանում հույների նորմալ բնակության ապահովման իրական գործով զբաղվում է Արտասահմանի հույների միությունը (ԱՀՄ), որի նախագահն է Կիրյակ Իորդանովը: Այս կազմակերպությունն արդեն մի քանի տարի ակտիվ մասնակցում է Վրաստանում հույների տեղավորմամբ, կազմակերպում է դրամահավաքներ, նպաստում է մանր բիզնեսի զարգացմանը: 2005 թ. փետրվարին Մեծ Բրիտանիայի հունական համայնքը ԱՀՄ-ի օժանդակությամբ կարիքավորների և շտապ օգնության կարիք ունեցողների համար հավաքեց մոտ 12.000 եւրո, ինչը մի փոքր մեղմեց տարածաշրջանում աղետալի աղքատությունը: Լառնակայի հունական եկեղեցին (Կիպրոս) նույնպես պարբերաբար կազմակերպում է զանգվածային դրամահավաքներ և օգնում է կարիքի մեջ գտնվող Ծալկայի պոնտացի հույներին: Թբիլիսիում հունական սփյուռքը նույնպես ակտիվ զբաղվում է մարդասիրական օգնությամբ, ծանր հիվանդների և վիրահատության կարիք ունեցողների համար ստեղծել է ֆոնդեր: Հատկապես առաջընթաց է ապրել «Հիպոկրատ» հունական բժշկական ֆոնդը: Նաև Աթենքից ուղարկվում է ամենամյա օգնություն՝ դպրոցական տարիքի երեխաներին և հաշմանդամներ-

6 http://www.russiangureece.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=731&Itemid=1

րին, թոշակառուներին, թոշակառուների համար հանգիստ է կազմակերպվում Հունաստանում և այլն: Իրականացվում են մի շարք ծրագրեր, տնտեսական օգնություն, որը ներկայացնում են հունական բիզնես-նախագծերը, Աթենքում տեղի են ունենում սեմինարներ՝ Վրաստանից հույն բիզնեսմենների համար: Բացի բարեգործությունից՝ ԱՀՄ-ն պարբերաբար հարցեր է բարձրացնում Ծալկայում հույների անվտանգության վերաբերյալ, ինչը, անխոս, վրացական իշխանության կողմից ոչ մի պատասխանի կամ կոնկրետ գործողությունների չի հանգեցնում:

Ծալկայի պոնտացի հույների համար մեկ այլ փորձանք են նրանց տներն ու ունեցվածքը: Հազարավոր ընտանիքներ, չկարողանալով անգամ գրոշներով վաճառել իրենց տները, դրանք պարզապես թողել են և հեռացել Հունաստան: Իսկ վրացական կառավարությունն էլ, հասկանալով, որ վաղ թե ուշ հունական գյուղերը դատարկվելու են, պարզապես սպասում է հանգուցալուծման: Շատ գյուղերում նորաբնակները պարզապես ներխուժեցին Աջարիայից և Սվանեթիայից և ապրում են այնտեղ մինչ այժմ՝ իրավունք չունենալով անշարժ գույքի և ինչքի սեփականության: Այս ամենը կարելի է անվանել ոչ այլ ինչ, քան սեփականության իրավունքի պետական զանգվածային խախտում կամ պարզապես՝ պետական թալան: Այս հարցը լուծում չունի, քանի որ հույների բնակարանները ոչ միայն չեն գնում, այլև շատ հույների անգամ պարզապես արտաքսում են:

Բացի այդ՝ նորաբնակները նպատակաուղղված կերպով ոչնչացնում են հույների ունեցվածքը: Նման փաստերից է երկամյա վաղեմություն ունեցող իրադարձությունը, երբ մի խումբ երիտասարդ աջարներ վառեցին հույներին պատկանող ավելի քան 15 տուն և զոն: Հրդեհները, անասունների զանգվածային թալանը շարունակվում են առ այսօր՝ զուգակցվելով տարբեր բնակավայրերի յուրացման գործընթացի հետ: Հետաքրքրական է Վրաստանում հույների միության նախագահ Կիրյակ Իորդանովի հայտարարությունը հրդեհների վերաբերյալ, որում մասնավորապես ասվում է. «Տեղի ունեցող պատահարների մասին տեղեկացված են բոլորը՝ Ծալկայի շրջանի ղեկավարից մինչև հանրապետության նախագահ, սակայն առայժմ ոչ մի քայլ չի ձեռնարկվել»: Նա նաև ավելացրել է. «Հույները վախենում են ապրել իրենց տներում: Ամեն պահի աջարները և սվանները կարող են վնասել այստեղ մնացած հույներին: Ոչ մեկը նրանց չի պատժի»⁷:

Այսպիսով՝ մենք տեսնում ենք, որ հույն հասարակությունը,

գտնվելով բարոյական ծանր կացության մեջ, չունենալով անվտանգության ոչ մի երաշխիք, իր հույսն ընդամենը դնում է տարբեր ֆոնդերի և Հունաստանի ղեկավարության վրա, որպեսզի կարողանա որևէ տեղ գնալ՝ հեռու Ծալկայից և Վրաստանից:

Դեռևս 1980-ական թթ. Վրաստանի հույները Ծալկայի շրջանը անվանում էին «Փոքրիկ Հունաստան» և անգամ «Պոնտոսի վերջին ամրոց», իսկ հիմա մնացած հույները, կորցնելով իրենց միկրոկլիման և նախկին կյանքը, իրենց հույսը դնում են Հունաստանի բարեգործությունների և հունական ղեկավարության վրա: Ծալկայի հույներն այսօր երազում են գնալ Հունաստան՝ վերջնականապես կորցնելով իրենց հունական առանձնահատկությունը և Ծալկան, որը նրանց համար հարյուրամյակների ընթացքում դարձել է հայրենիք:

3-5 տարի հետո հնարավոր կլինի արձանագրել Ծալկայի շրջանի հետևյալ դեմոգրաֆիկ պատկերը. էթնիկ վրացիները կդառնան գերակայող բնակչություն՝ ունենալով բարձր ծնելիություն, իրենց թվաքանակով կգերազանցեն նաև տարածաշրջանի հայերին, իսկ պոնտական հույները պարզապես կդառնան պատմություն, ինչպես և միջնադարյան փառավոր պետությունը՝ Տրապիզոնը:

7 <http://kavkaz.memo.ru/newstext/news/id/761415.html>

«ԿԱՐԻՆԻ» Երգ ու պարի՝ հայի հոգու ճախրանք Աստծո կողմից մոռացված հայոց լեռնաշխարհում

Պատրաստեց Վահե Սարգսյանը

«Ամեն սերունդ կամա թե ականա իր ազգի պատմագրքին նոր էջ պիտի ավելացնի: Հարցն այն է, թե հետագայում ազգն այդ էջը ոչնչացնել կամ մոռացության մատնել կուզենա, թե իր պատմագրքի տիտղոսաթերթը կդարձնի»:

Գագիկ Գինոսյան

1828 թ. ռուս-թուրքական պատերազմում հայերի դերը այնքան էլ փոքր չէր. և ռուսական հաղթանակի, և հատկապես Կարին - Էրզրումը զրավելու համար կարնեցիների ներդրումը ավելի քան ականառու էր, իրենց հավատակիցներին օգնելու և օտար լծից ու կրոնից ազատվելու փափագը հայ կտրիճների մեջ զարթնեցրեց իրենց հերոս նախնիների ոգին, և թուրքը այլ բան չէր կարող անել, քան տեղի տալ և հեռանալ դարեր շարունակ իրենց բռնազավթած հողակտորից:

Սակայն հայերի երջանկությունը երկար չտևեց, և 1829 թ. Ադրիանապոլիսում կնքվեց ռուս-թուրքական պայմանագիր, որով ռուսական կողմը հերթական անգամ հայի կենսական շահը զոհաբերեց իր քաղաքական շահերին՝ հարցականի տակ դնելով բնիկների լինելության խնդիրը: Եւ հայերը հասկանալով, որ թուրքական կողմը չի

ներելու ռուսերին սատարելու փաստը, ստիպված կազմակերպված հեռացան իրենց բնօրրանից՝ ականա ուժեղացնելով ռուսական հարավային սահմանները ռուսներին հավատարիմ ազգաբնակչությամբ, ինչը, բնականաբար, նախօրոք պլանավորված էր ռուսների կողմից: Ռուսական կայսրության կազմի մեջ մտնող և նախօրոք հատկացված այն հողակտորը, որը թուլացել էր ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով, պիտի ամրացվեր Կարին-Էրզրումից վերաբնակված հայերով:

Կարինից ընդամենը մի քանի կիլոմետր հյուսիս-արևմուտք էր գտնվում Գինոսյանների հայրենի փոքրիկ քաղաքը՝ Իլիջան (Եղեգիս - Էլեգիա), որը հայոց պատմության մեջ հիշատակվում է վաղնջական ժամանակներից:

Իլիջացիները հաստատվեցին Ախլցխայի Ծուղրութ գյուղում և շարունակեցին իրենց համառ կռիվը՝ ժայռոտ հողակտորները բերիացնելու համար, ինչպես նաև ստիպված էին պարբերաբար իրենց լինելության կռիվը մղել ընդդեմ թուրք հրոսակների: Այդ ճակատագիրն էր բաժին հասել նաև Գինոսենց տոհմին: Գինոս նշանակում է բարեձնունդ: Եւ տոհմը դարերի խորքը գնացող իր կենսագրությամբ ապացուցել է իր կրած անվան ճշմատացիությունը:

Գինոսենց տոհմն ունի իր «Կարմիր» ավետարանը, որտեղ պահպանվում նաև Հակոբ Մծմնահոր մատուցած: Ըստ ավանդության այստեղ տեղադրված է նաև մի կտոր Նոյան Տապանի փայտից:

Գինոսյան Մարտիրոս ավագը իր մահկանացուն կնքել է հերթական հայ-թուրքական ընդհարման ժամանակ: Այդ դժբախտությունից հետո նրա կինը՝ Հայկանուշը, որը ախլցխացի էր, վերցնում է իր երկու երեխաներին՝ Գևորգին և Ազնիվին, ու վերադառնում Ախալցխա՝ հայրական օջախ:

Գևորգին վիճակված էր հոր ճակատագիրը. նա չվերադարձավ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից՝ կնոջ՝ Վարդանուշի փխրուն ուսերին թողնելով երեք դուստրերի և Մարտիրոս տղայի խնամքն ու դաստիարակությունը: Գևորգը Ախլցխայում բոլորի կողմից հարգված մարդ էր, հայտնի էր իր ոգեղեն ու կրակոտ պարով, հոգեպարար երգով, լավ դափ էր նվագում, բոլոր սեղաններին փնտրված սեղաներեց էր: Օժտված էր բացառիկ մաթեմատիկական ընդունակություններով: Նրան կանչում էին հիվանդ մարդկանց մոտ Նարեկ կարդալու և ասում էին, որ շատ «բուժիչ» շունչ ունի:

Տարիներ անց նրա որդու՝ Մարտիրոսի ընտանիքում ծնվեցին երկու զավակները, որոնցից կրտսերը Գագիկ Գինոսյանն է:

Կենսագրական ակնարկ.

Գազիկ Սարտիրոսի Գինոսյանը ծնվել է 1966 թ. օգոստոսի 3-ին Վրաստանի Չանրապետության Ախալցխա քաղաքում: 1972-1982 թթ. ավարտել է Գովհաննես Թումանյանի անվ. Ախալցխայի N3 հայկական միջնակարգ դպրոցը (նախկինում՝ Կարապետյան վարժարան, հիմնադրվել է 1830 թ):

1982-1983 թթ. աշխատել է Ախալցխայի N3 Շարժական մեխանիզացված շարասյունում՝ որպես բանվոր: 1983 թ. ընդունվել է Երևանի Պոլիտեխնիկական ինստիտուտի (ճարտարագիտական համալսարան) կիբեռնետիկայի ֆակուլտետի ավտոմատիկա և հեռուստամեխանիկա բաժինը: 1985-87 թթ. ծառայել է Խորհրդային բանակում: 1987թ.՝ զորացրվելուց հետո, շարունակել է սովորել վերոհիշյալ ինստիտուտում և այն ավարտել է 1990 թ.:

1987-ից սկսել է պարել Հայրիկ Մուրադյանի ստեղծած «Վան» ազգագրական խմբում:

1990 թ. աշխատանքի է ընդունվել Երևանի Ֆիզիկայի ինստիտուտի ռեյսատիվիստիկ մասնիկների լաբորատորիայում՝ որպես ինժեներ: 1992-1994 թթ. «Ազատագրական Բանակ» ջոկատի (հրամանատար՝ Լեոնիդ Ազգալոյան) X դասակի կազմում (հրամանատար՝ Ալեքսանդր Թամանյան) մասնակցել է Արցախի ազատագրական պայքարին: 1992 թ. օգոստոսին Վազգեն Սարգսյանի զորակոչով X դասակով ընդգրկվել են Մահապարտների «Արծիվ» հատուկ նշանակության գումարտակում: Ոչնչացրել է հակառակորդի 2 տանկ:

1994-ից ծառայել է ՀՀ Բանակում՝ որպես սպա: 1995-1996 թթ. ավարտել է Ռուսաստանի Դաշնության մարշալ Շապոշնիկովի անվան «Բարձրագույն սպայական դասնթացը» և ստացել է գնդի և բրիգադի հրամանատարի որակավորում:

1996 թ. սեփական դիմումի համաձայն զորացրվել է: Նույն թվականին ընդգրկվել է «Ակունք» ազգագրական երգի-պարի խմբում:

1997 թ. ՀՀ պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանի հրամանագրով պարգևատրվել է «Արծիվ-Մահապարտներ» հուշամեդալով, իսկ 1998 թ. ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի հրամանագրով՝ «Արիության» մեդալով:

1997-1999 թթ. աշխատել է «Շանթ» Հեռուստառադիոընկերությունում՝ որպես Երևանյան մասնաճյուղի տնօրեն:

1987-2001 թթ. «Վան», «Անդոկ», «Ակունք» խմբերի համերգային ծրագրերի շրջանակում մասնակցել է արտերկրյա մի քանի շրջագայությունների և դարձել 4 տարբեր միջազգային փառատոների

դափնեկիր. 1996 թ. Իտալիայի Լիկատա քաղաքում երրորդ միջազգային և Պիետրապերցիա քաղաքի փառատոներում, 1999 թ. Ռումինիայի Յասսի քաղաքում հինգերորդ միջազգային «Կատալինա» և Խորվաթիայի Կառլովաց քաղաքում՝ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի նշանաբանի տակ անցկացվող երկրորդ միջազգային փառատոներում:

2000 թ. արժանացել է Ավ. Իսահակյանի անվան երիտասարդ ստեղծագործողների հանրապետական գրական մրցույթի 1-ին մրցանակի:

2001-ից հիմնադրել է «Ծովակ» մանկապատանեկան և «Կարին» ավանդական երգի-պարի խմբերը: Աշխատում է Պ. Յավորովի անվ. № 131 միջն. դպրոցում՝ որպես ռազմագիտության ուսուցիչ:

2006 թ. լույս է տեսել նրա հեղինակած «Ողջու՜ն, տղե՛րք...» գիրքը՝ նվիրված Արցախյան ազատամարտում նահատակված իր հերոս հրամանատարների հիշատակին:

2007 թ. «Կարինը» հայաստանյան հանրությանը ներկայացրեց Ազգագրության թատրոնի առաջին երկու նմուշը՝ «Հայոց երգի Հայրիկը»՝ նվիրված հայ երգի մեծ երախտավոր Հայրիկ Մուրադյանի հիշատակին, և «Խնգահոտ Երգիր» ներկայացումը, ուր էրգիրը կորցրած պապը այն կտակում է իր թոռին: Երրորդ նմանատիպ նմուշը՝ «Վարք Հայոց», հայ հանդիսատեսի դատին հանձնվեց բոլո-

րովին վերջերս, որի հիմքում Պարույր Սևակի «Եւ այր մի Մաշտոց անուն» պոեմն է՝ համեմված Գարեգին Նժդեհի գաղափարներով:

Շատ ինքնատիպ մշակույթի կրողներ են ներկայիս Ախալքալաքի և Ախալցխայի հայերը, որը արդյունք է վերաբնակված կարնեցիների և բնիկ ջավախքցիների մշակութային խաչասերման: «Կարին» ավանդական երգի-պարի խումբն ստեղծվեց այս ինքնատիպ մշակույթի մեծ պաշարը կուտակելու և այն վերստին ժողովրդին վերադարձնելու առաքելությամբ:

Գագիկ Գինոսյանը, երկար տարիներ աշակերտելով հայ ազգային անաղարտ արվեստի մերօրյա զարթոնքի նահապետ Չայրիկ Մուրադյանին և սրտնեղելով Չայաստանում՝ և՛ Կարնո, և՛ Ախալքալաք, և՛ Ախալցխա աշխարհների պարարվեստի գրեթե իսպառ բացակայությունից, լցվեց Կարնո, Ախալքալաք և Ախալցխա աշխարհների պարարվեստին և երգարվեստին նոր շունչ տալու, այն ժողովրդին վերադարձնելու վճռականությամբ և փորձեց ավելի գիտական ընթացք տալ այս գործին: Լրջորեն ուսումնասիրելով մեծն Կոմիտասի, ազգագրագետ և կինեմատոգրաֆիայի (պարային գրառումներ) համակարգի հիմնադիր Սրբուհի Լիսիցյանի, պարագետ Վահրամ Արիստակեսյանի ժառանգությունները՝ համոզվեց, որ այդ ուսումնասիրությունները պետք է զուգորդել նաև բանահավաքչական աշխատանքներով, և որ այդ համադրությունով միայն կարելի է նախանշել ազգային արվեստի ապագան:

Համերգային գործունեությանը փոխարինելու եկավ բանահավաքչական աշխատանքը, որի ընթացքում Կարնո Ախալքալաք և Ախալցխա աշխարհների բազում պարեր և ծագումով կարինցի մեծահասակներ անմահացան տեսաժապավենների վրա:

Այդ ճանապարհին գնալով օրախնդիր էր դառնում ազգային երգի-պարի խմբի ստեղծումը, որը, ի վերջո, իրականություն դարձավ: Լսողությունը՝ անցյալի շուկներին, և հայացքը ապագային հառած՝ «Կարինը» այսօր իրականացնում է իր իսկ ջանքերի շնորհիվ վերածնված պարերն ու երգերը՝ նոր մեկնաբանությամբ ժողովրդին ներկայացնելու առաքելությունը:

Իհարկե, դեռ շատ կան չգրառված, չվերծանված, հետևաբար՝ նաև ժողովրդին չվերադարձված մշակութային գանձեր: Այս առումով կարևոր է պետական մոտեցումը, սրտացավությունը, ինչը, ցավոք, առայժմ բացակայում է:

Ջավախք աշխարհը հայ մշակույթին ու գիտությանը տվել է բազմաթիվ մեծեր՝ աշխարհահռչակ նկարիչներ Վարդգես Սուրենյանց, Վահրամ Գայֆեճյան, Հակոբ Կոջոյան, գրողներ Վահան Տերյան, Դերենիկ Դեմիրճյան, մեծանուն գուսաններ Ջիվանի, Հավասի, մեծագույն հայագետներ Գալուստ Տեր Մկրտչյան, Հակոբ Մանանդյան, Ստեփանոս Մալխասյանց, անգուգական երգչուհի Լուսինե Ջաքարյան, տաղանդավոր դերասաններ Կարպ Խաչվանքյան, Շահում Պազարյան, Թատրոնի և կինոյի ինստիտուտի հիմնադիր Վավիկ Վարդանյան, մեծանուն ռեժիսոր Կարո Ալվարյան, ներկայիս երաժշտագետ-երգահաններից Արեգ Լուսինյան, Գևորգ Մանասյան... Այս պայծառ անունների շարքը կարելի է շարունակել ու շարունակել: Բայց դրանից Ջավախքի հայության մշակութային անմխիթար կյանքը չի փոխվի: Չի փոխվի նաև Ջավախքի հայկական դպրոցներում հայոց պատմության և աշխարհագրության դասավանդման՝ Վրաստանի իշխանությունների արգելքը:

Պատմությանը, լեզուն ու մշակույթն են հողը դարձնում Չայրեհիք և ազգերին կապում այդ հայրենիքին: Երբ չկան այս բաղադրիչները, մարդիկ հեռանում են առավել բարենպաստ վայրեր: Այս ամենը քաջ գիտակցել են Վրաստանի նախկին ու ներկայիս իշխանությունները և ամեն ջանք գործադրում են ջավախահայությանը հայրենագրելու համար: Բայց այս երևույթը ոչ մի կերպ չեն կարողանում արժևորել ՀՀ և նախկին, և ներկայիս իշխանությունները:

Ջավախքի դիմագիծը, ինչքան էլ տարօրինակ հնչի, խորհրդային տարիներին ավելի հայեցի էր, քան ներկայումս: ՀՀ-ի կողմից պետական հոգածության բացակայությունը, Չայաստանի մշակութա-

յին կազմակերպությունների անտարբերությունը Ջավախքի նկատմամբ կարող են կործանարար հետևանքներ ունենալ: Այն պահպանելու համար մի քանի նվիրյալների ջանքերը քիչ են: Ի վերջո ժողովրդի գոյության հիմնական երաշխիքները լեզուն ու մշակույթն են, որոնք Ջավախքում ազգային պետականության բացակայության պայմաններում վտանգված են:

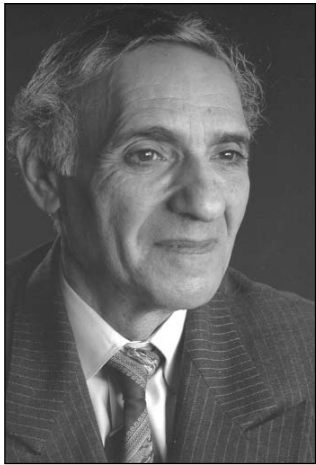
Վերջին տարիներին թերևս միայն «Կարինն» է, որ պարբերաբար փորձում է և բանահավաքչության միջոցով փրկել մեր մշակութային գանձերի դեռևս պահպանված նմուշները, և իր համերգային գործունեությամբ բարձր պահել Մայր Հայրենիքի կողմից լքված և ասես խորթ զավակի կարգավիճակում հայտնված ջավախահայության ազգային ոգին: Սակայն անհրաժեշտ է հասկանալ, որ մի խմբի կամ, նույնիսկ, մի խումբ երախտավորների շնորհիվ անհնար է լուծել այս տարածաշրջանի հայեցողության և ազգային մշակույթի պահպանման հիմնահարցը: Սա լոկ խնդրի ժամանակավոր լուծում է. հուսանք հայ իշխանավորները կսթափվեն իրենց թմբիրից ու պետականորեն սատար կկանգնեն հայ մշակույթի այս ինքնատիպ, բայց մերժված մի երանգին, առանց որի հայոց մշակույթի ներկայանակը երբեք չի կարելի ամբողջական համարել, իսկ մշակութային կտավը՝ ավարտուն:

Ժամն է, որ հայ մտավորականությունը իր ահազանգը հնչեցնի մեր մշակութային ներկայակից մեր անտարբերության իսկ պատճառով այս ուրույն և կարևորագույն երանգի ոչնչացման դեմ:

Սթափվենք, քանի դեռ Ջավախքի մշակույթն ու ջավախահայությունը չեն վերածվել պատմության:

ԲԱԺԻՆ 2

ՄԱՄՈՒԼ

Վահան Մաղալյանը ծնվել է Հյուսիսային Լոռու (այն ժամանակ՝ Վրացական ԽՍՀ) Թեթրիծղարոյի շրջանի Դադեփեաշեն գյուղում: Մինչև 9-րդ դասարան սովորել է հայրենի գյուղի միջնակարգ դպրոցում, ապա փոխադրվել է հարևան Ծալկայի շրջանի Նարդևան գյուղի միջնակարգ դպրոց, որն ավարտել է ոսկե մեդալով: Այնուհետև ընդունվել է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետ, որի 2-րդ կուրսից գորս-

կոչվել է բանակ և, երեք տարի ծառայելուց հետո, վերադարձել ու ուսումնասիրությունը շարունակել է ևսյն ֆակուլտետի ժուռնալիստիկայի բաժնում, որն ավարտել է 1968 թվականին: Սովորել է նաև ասպիրանտուրայում, «Վրաստանի խորհրդահայ մամուլի սկզբնավորումն ու զարգացումը /1921-1941թթ./» թեմայով պաշտպանել արեւմտախոսություն և ստացել բանասիրական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան: Երկար տարիներ եղել է «Երևանի համալսարան» շաբաթաթերթի և «Հանդես Երևանի համալսարանի» գիտահնչոթումացիոն լրատուի գլխավոր խմբագիր: Այժմ ԵՊՀ հայագիտական կենտրոնի ավագ գիտաշխատող է, շարունակում է իր ուսումնասիրությունները իր հայրենի Հյուսիսային Լոռու, Ջավախքի և Վրաստանի հայ նորագույն մամուլի ու գրատպության պատմության ուղղությամբ: Հիմնադրել և պարբերաբար լույս է ընծայում «Գրական համալսարան» տարեգիրքը, զբաղվում է նաև գրական-թարգմանչական գործունեությամբ, հեղինակ է երկու մենագրության և բանաստեղծությունների ժողովածուների:

Վ. Մաղալյանը ՀՀ և սփյուռքյան գիտական հանդեսներում տպագրել է բազմաթիվ ուսումնասիրություններ՝ նվիրված Ջավախքի ու վիրահայ մամուլին, գրականությանն ու մշակույթին, հայ-վրացական գրական-մշակութային փոխառնչություններին և այլ խնդիրներին: Նա ժուռնալիստների միջազգային համադաշնության անդամ է, պարգևատրվել է ԵՊՀ Ոսկե մեդալով:

Ներկայացվող բաժնի հովածուները, բացի մեկից, պատկանում են Վ. Մաղալյանի գրչին:

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅ ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ ԱՆՑՅԱԼԻՑ (1885-1920 թթ.)*

Վ. Ս. Մաղալյան

Յայ բանասիրության և պատմագիտության մեջ մեր գավառական մամուլը քիչ է ուսումնասիրվել: Բազմաթիվ թերթեր ու հանդեսներ, որոնք նախախորհրդային շրջանում լույս են տեսել Անդրկովկասի ու Փոքր Ասիայի արդյունաբերական ու մշակութային խոշոր կենտրոններից հեռու, մինչև այժմ պատշաճ ուշադրության չեն արժանացել, չեն դարձել բազմակողմանի քննության առարկա և ըստ արժանվույն չեն գնահատվել, չնայած դրանք ժամանակին եղել են մեր գավառների տնտեսական, հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի տարեգիրքները և, որպես մթության մեջ առկայծող ճրագներ, լուրջ դեր են կատարել այդ «մոռացված աշխարհը» հայտնաբերելու և «խավարի թագավորությունը» լուսավորելու գործում:

Դարասկզբին մամուլի այդպիսի օրգաններ հրատարակվել են նաև Վրաստանի մի շարք հայաբնակ գավառներում, որոնց մեջ իրենց մշակութային աշխույժ կյանքով հատկապես աչքի էին ընկնում Ախալքալաքն ու Ախալցխան: Անցյալ դարի վերջերին Ջավախք-մեսխեթյան այս բարձրավանդակում հիմնադրվում են հայկական տպարաններ, առաջինը՝ Ախալցխայում, 1880-ական թթ. կեսերին: Այդ տպարանում էլ 1885 թ. լույս էր տեսնում (ընդամենը 4 համար) Թիֆլիսում հիմնադրված (1884 թ.) «Մանկավարժանոց»

* Խմբ.՝ հոդվածը արտատպվում է «Լրաբեր հասարակական գիտություններ» հանդեսից, Երևան, 1995, N2 (590), մայիս-օգոստոս, էջ՝ 138-147: Հետագա բոլոր հղումները հեղինակին են:

հանդեսը¹, որը զուտ մասնագիտական՝ մանկավարժական ու գրական հանդես էր և ոչ՝ գավառական մամուլի օրգան²:

Հանդեսում տպագրված նյութերը լուսաբանում են դպրոցական կյանքը, նվիրված են ուսուցիչների պատրաստման, նրանց ինքնակրթության ու զարգացման հարցերին: Հանդեսն արտասահմանյան, հիմնականում եւրոպական երկրների դպրոցների ու կրթական գործի դրվածքով փորձում էր աշխուժություն մտցնել հայկական դպրոցներում, դրանց փորձն ու մեթոդները տեղայնացնել, նրանց օրինակով կրթել ու դաստիարակել հայ ուսուցիչներին ու աշակերտներին: «Մանկավարժանոցում» տպագրվել են ուսուցողական բնույթի նյութեր, վիճակագրական տեղեկություններ, հայ ուսուցիչներին ու ծնողներին հասցեագրված խորհուրդներ: Հանդեսում զգալի տեղ է հատկացվել նաև կրթական գործում կրոնի ունեցած դերին ու նշանակությանը: Առանձին նյութեր են տպագրվել հայկական եկեղեցու պատմության, կրոնաբարոյախոսական թեմաներով, տրվել են Սուրբ գրքի մեկնություններ, եկեղեցական թեմերի ուսումնական գործունեությանը վերաբերող պատմական տեղեկություններ: Հանդեսն անդրադարձել է նաև հայկական գավառների ու Արևելքի հայահոծ գաղթավայրերի դպրոցների ու կրթական գործի խնդիրներին, տվել դրանց պատմությունը: «Մանկավարժանոցում» տպագրվել է նաև Ախալցխայի հոգևոր դպրոցի մանկավարժական խորհրդի արձանագրությունից մի ընդարձակ հատված³:

1 «Մանկավարժանոց» ուներ «մանկավարժական և գրական ամսագիր» ենթանվանումը, խմբագիր-հրատարակիչ՝ Խորեն Ծ. Վ. Ստեփանն: Ծավալը՝ 32-64 էջ, չափը՝ 18x12 սմ, տպաքանակը չի նշված: Այն եղել է փոքրադիր հրատարակություն, լույս է տեսել անկանոն պարբերականությամբ, հաճախ՝ միացյալ համարներով: Դպրոցական արձակուրդի շրջանում՝ ամռան ամիսներին, չի տպագրվել:

2 «Մանկավարժանոցը» կարելի է դասել «թափառող պարբերականների» շարքը, որը, խմբագիր-հրատարակչից զատ, խմբագրություն ու աշխատակիցներ չի ունեցել: Երբ նրա խմբագիրը 1884-ին պաշտոնավարում էր Էջմիածնում, իր հանդեսը խմբագրում և տպագրության էր ուղարկում Թիֆլիս, իսկ 1885-ին, երբ նշանակվում է Ախալցխայի հայոց դպրոցների տեսուչ, այնտեղ էլ սկսում է խթմագրել ու տպագրել ամսագիրը: Սակայն երբ Խ. Ստեփանն 1886-ին տեղափոխվում է Թիֆլիս, հանդեսը դարձյալ շարունակում է լույս տեսնել Թիֆլիսում: 1887-ին տեղափոխվելով Պետերբուրգ, «Մանկավարժանոցն» էլ իր հետ «տանում», հրատարակում է այնտեղ: Թիֆլիսում այն տպագրվել է Հովհ. Մարտիրոսյանի, Ախալցխայում՝ Սկրտիչ Ղալամքարյանի, իսկ Պետերբուրգում՝ Սկորոխոդովի տպարաններում: Սենք տալիս ենք «Մանկավարժանոցի» միայն այդ 4 համարների բովանդակությունը, քանի որ դրանց տպագրությունը կապվում է Ախալցխայի հետ:

3 Մանկավարժանոց, Թիֆլիս, 1884, № 9-10, էջ 321-358:

«Մանկավարժանոցն» ուներ նաև «խմբագրական հիշատակարան» և «Հայտարարություններ» մշտական բաժինները, որոնցում պարբերաբար զետեղվել են մասնագիտական ընթացիկ հրատարակությունների, թերթերի ու հանդեսների, նոր լույս տեսած գրքերի մասին վերլուծություններ ու տեսություններ: Իսկ գրական բաժնում հիմնականում տպագրվել են խմբագրի բանաստեղծությունները՝ Իշխան Բագրատունի գրական ծածկանունով: Հանդեսում տպագրված նյութերի մեծ մասը գրել, թարգմանել և տպագրության է պատրաստել Խ. Ստեփանն:

«Մանկավարժանոցը» հայ իրականության մեջ մանկավարժական առաջին պարբերականներից մեկն է եղել, որն արժանի է լուրջ ուսումնասիրության: Այն որոշակի ներդրում ունի հայ դպրոցի պատմության և դպրոցական գործի բարելավման ասպարեզում: Հանդեսն ունեցել է նաև նշանաբան՝ “Faisens notre devoir ie reste est vonite” («Մենք մեր պարտքը կատարում ենք, մնացյալն ունայնություն է»):

«Մանկավարժանոցի» տպագրությունից հետո, շուրջ երեք տասնամյակ, Ախալցխայում ոչ մի պարբերական չի հրատարակվել: Մինչև մեր դարի 10-ական թվականները Ախալքալաքում նույնպես թերթ չի տպագրվել, չնայած այստեղ ևս, ինչպես Ախալցխայում, հայկական տպարան հիմնադրվել էր անցյալ դարի վերջերին, Մ. Գրիգորյանի ջանքերով:

Վրաստանում հայերեն առաջին գավառական թերթը՝ «Ջավախքը»⁴, լույս է տեսել Ախալքալաքում 1913 թ. հունվարին: Նրա հիմնադիրն ու խմբագիրն էր Ջավախքի երախտավոր գավակ, լուսավորիչ ու գրող, առաջադեմ հրապարակախոս ու հասարակական գործիչ Վարդան Շահպարոնյանը⁵: Այս թերթը, լինելով մեր գավառական մամուլի առաջնեկներից մեկը, քիչ թե շատ արժանացել է ուսումնա-

4 «Ջավախքն» ուներ նաև «Գրական-քաղաքական շաբաթաթերթ» ենթանվանումը: Հրատարակության երկրորդ տարում այն դառնում է երկշաբաթաթերթ: Ծավալը՝ 8 էջ, չափը՝ 31x23 սմ, տպաքանակը չի նշված: Տպարանը՝ Մ. Գրիգորյանի:

5 Վ. Գ. Շահպարոնյանի կյանքին ու գրական-հասարակական գործունեությանը նվիրված մեր՝ «Ջավախքի բարեգործն ու լուսավորիչը» հոդվածը տպագրվել է «Երևանի համալսարան» հանդեսի 1992 թ. № 2-ում (էջ 71-78), ուստի այստեղ չենք անդրադառնում նրա կենսագրության մանրամասներին: Ժամանակին նրա մասին առանձին հոդվածներ են տպագրվել նաև «Ավանգարդ» (1963, № 81), «Երեկոյան Երևան» և այլ պարբերականներում:

սիրողների ուշադրությամբ⁶: ժամանակին այն մասնակից է եղել Ջավախքի տնտեսական, սոցիալական և հոգևոր կյանքի վերափոխմանը: Վ. Շահպարտյանը, սկսելով ծանր ու պատասխանատու մի գործ, նպատակ է ունեցել լուծելու ժամանակի հրատապ խնդիրները հայրենի Ջավախքում: Նա իր թերթի անդրանիկ համարի խմբագրականում գրում է. «Ինքը՝ բարդացած կյանքը, ստեղծում է մի պարբերական օրգանի անհրաժեշտությունը, որը, մի կողմից ճիշտ կերպով պիտի պարզի մեր գավառի տնտեսական ու կուլտուրական դրությունը, մյուս կողմից՝ ցույց տա այդ դրությունը բարելավելու միջոցները»⁷:

Հետագայում Վ. Շահպարտյանն առիթ է ունեցել մի քանի անգամ ընթերցողներին պարզաբանելու իր հրատարակած թերթի հիմնական խնդիրները: «Թերթը մի ուղղություն ունի, - գրել է նա, - այն է՝ ծառայել ժողովրդի շահերին և կռվել զանազան գույնի թե՛ նյութականը, թե՛ ֆիզիկականը, և թե՛ բարոյականը շահագործող մարդկանց դեմ» (1913, № 26, էջ 211): Նա գավառական դեմոկրատիայի ներկայացուցիչ էր և իր թերթով կռվում էր գյուղաշխարհի տնտեսական ու կուլտուրական հետամնացության դեմ, գյուղացիությանը պայքարի էր կոչում ոչ թե բռնության, այլ կրթության ու լուսավորության գեներով: Այդ առթիվ նա գրում էր. «Այս տխուր իրականության մեջ դիմում են քեզ, հասարակություն, սթափվիր քո խոր թմրությունից, նետվիր դեպի քաղաքակիրթ կյանքը: Այդ է պահանջում ժամանակի ոգին: Իսկ եթե, դրան հակառակ, հույսդ դնես կույր առաջնորդների վրա, նրանք երբեք չեն հասցնի քեզ քաղաքակիրթ ազգերի բարեկեցիկ վիճակին, այլ կթողնեն քեզ լուստ ու խավարի կես ճանապարհին» (1913, № 24, էջ 192):

Աշխատավոր գյուղացիության փրկության ուղին թերթը որոնում էր բարոյական վերածնության մեջ: Թերթի առաջնահերթ խնդիրն է եղել նաև պաշտպանել աշխատավոր գյուղացիության շահերը, նրա արդարացի պահանջներն ու իրավունքները:

6 «Ջավախք» թերթի մասին գիտական հոդվածներ են տպագրել Յ. Սարգսյանը («Կամուրջ», Թբիլիսի, 1983, էջ 315-321), Ս. Նազարյանը («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1992, № 2, էջ 201-204) և ուրիշներ: Սակայն դրանցում ամբողջությամբ չի ներկայացվել հիշյալ պարբերականը, չեն քննարկվել նրանում արծարծված շատ հարցեր: Ուստի մենք այստեղ հիմնականում շոշափում ենք այն խնդիրները, որոնք դուրս են մնացել նախորդ հետազոտողների տեսադաշտից:

7 Ջավախք, 1913, № 1, էջ 2 (այսուհետև հղումները՝ տեքստում):

«Ջավախքի» երկրորդ տարեմուտի անդրանիկ համարի «Մեր կոչումը» առաջնորդում խմբագիրը բացահայտում է թերթի նոր անելիքներն ու ծրագրերը: Նա խիստ ու ընդգծված գույներով, բայց և սրտի ցավով է ներկայացնում ժամանակի գավառահայ իրականությունը: «Հունձը շատ է, բայց մշակը՝ քիչ, - կարդում ենք այնտեղ: - Մենք հարուստ ենք տգիտությամբ, մեծամտությամբ, փառասիրությամբ: Խավարն է մեր ընկերը, աղքատն է մեր տնտեսականը, աղքատ է հոգին... Թշվառ է մեր գյուղացին, անուլ է մեր ծննդավայրը, խոպան ու ժայռոտ է մեր լեռ ու դաշտը: ...Բայց ի՞նչ ենք անում մենք՝ գիտակից հասարակությունս, մենք՝ գիտակից հարուստներս, մենք՝ պոռոտախոս, մոլի փիլիսոփա-գիտնական կարծվող փոքրիկ մեծություններս, մեր եսին, մեր կրքին կեր գնացած սնափամներս», - հարցնում է հեղինակը: Նա սուր քննադատության է ենթարկում հասարակական անշարժությունն ու անտարբերությունը՝ թիրախ դարձնելով մասնավորապես գործելու ընդունակ՝ ազգի մտավոր և նյութապես կարող ուժերին⁸:

«Ջավախքի» հրատարակությունը մեծ երևույթ էր գավառի մշակութային կյանքում: Այն դառնում է մարդկանց միտքը շարժող, հոգին կրթող հրապարակային մի ամբողջ: Թերթի երևան գալը մեծ ոգևորությամբ են ողջունում եկեղեցական գործիչ, քահանա Արսեն Բլրցյանը (1913, № 1, էջ 7), Վահան Տերյանի եղբայրը՝ գյուղագիր Ջավախեցին՝ Ղազարոս Տեր-Գրիգորյանը (1913, № 4, էջ 31) և ուրիշներ: Նրանք, շնորհավորելով հայրենակիցներին, հույս են հայտնում, որ թերթը դառնա մի «խարազան՝ Ջավախքի ցավերը խարազանող, բազմաթիվ վերքերին սպեղանի դնող...» (նույն տեղում):

Առաջին տարում տպագրվել է «Ջավախքի» 39 համար, իսկ երկրորդում՝ 21: Նրա հրատարակությունը ցարական իշխանությունների կողմից 1915-ի սկզբից ութ ամսով դադարեցվել է հակապետական ելույթների պատճառով, որից հետո կրկին վերականգնվել և այդ թվականին լույս է տեսել ընդամենը 2 համար, իսկ 1916-ին տպագրվել է 6 համար և այնուհետև ընդմիշտ դադարեցվել:

Թերթը լույս էր տեսնում նկարագարող, հարուստ ու բազմաբովանդակ նյութերով, ուներ «Գավառ», «Տեղական կյանք», «Մամուլ», «Բանասիրական», «Հայկական հարց», «Բալկանյան պատերազմ», «Ֆելիետոն», «Նամակ խմբագրությանը», «Վերջին լուրեր»

8 «Ջավախքի» այս և հաջորդ 2-րդ համարը կրում են նույն անաթիվը՝ 5 հունվարի 1914 թ.: Նման վրիպումներ ու սխալներ հաճախ ենք հանդիպում թերթի էջերում, հատկապես՝ էջակալումների մեջ:

հիմնական բաժինները: Դրանցում քննարկվել են գավառի լուսավորության, սոցիալ-տնտեսական ու կրոնաբարոյական բազմաթիվ խնդիրներ: Թերթը պայքարի ու միասնության կոչ է արել աշխատավորությանը, մեծ ուշադրություն դարձրել գյուղացիության և արհեստավորության ամենօրյա հոգսերին, նրանց հետաքրքրող ու հուզող հարցերին, մերկացրել է վաշխառուներին ու հողատերերին, պաշտպանել գյուղաշխարհի մարդկանց շահերը, նրանց արդարացի պահանջներն ու իրավունքները: Թերթը, վեր կանգնած լինելով կուսակցական նեղ մտայնություններից, քննարկել է նաև համազգային հարցեր, անդրադարձել միջազգային նշանակություն ունեցող շատ խնդիրների:

«Ձավախքը» միայն տեղական խնդիրները չէ, որ լուսաբանել է: Նրա ուշադրության կենտրոնում են եղել նաև ընդհանուր բնույթի հարցեր: Այսպես՝ թերթի հրապարակումներից մեկում, որը կրում է «Կենտրոնը և գավառական մամուլը» վերտառությունը (1914, № 6, էջ 2), հոդվածագիրը (Վազյան) խոսելով, այսպես կոչված, կենտրոնական և գավառական մամուլի ընդհանրությունների ու տարբերությունների մասին, գրում է. «Մենք չենք ժխտում, որ գավառական թերթը պիտի զբաղվի տեղական հարցերով, հենց այդ էլ նրա բուն նպատակն է, սակայն արգելել նրան խոսել նաև ընդհանուր խնդիրների մասին, զբաղվել քաղաքական և այլ հետաքրքիր հարցերով, այդ արդեն նեղ սահման է, որ դրվում է գավառական մամուլի առաջ» (1914, № 6, էջ 3):

Իր դավանած սկզբունքներին հավատարիմ մնալով՝ «Ձավախքը» հետաքրքիր նյութեր է տպագրել միջազգային թեմաներով, անդրադարձել է այլ երկրների կյանքի մանրամասներին, պարբերաբար ներկայացրել է Հայաստանի, Վրաստանի և Ռուսաստանի տնտեսական ու մշակութային կյանքի նորությունները, իր ընթերցողներին ծանոթացրել է գիտական աշխարհի նվաճումների հետ և այլն: Նրա էջերում կարելի է հանդիպել բանասիրական, պատմական, առողջապահական, մանկավարժական, գյուղատնտեսական, բարոյախոսական և այլ բնույթի բազմաթիվ հանրամատչելի հոդվածների ու գրույցների:

Լույս տեսնելով առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ «Ձավախքը» լուսաբանել է պատերազմական գործողությունները անդրկովկասյան ռազմաճակատներում: Իսկ Հայկական հարցին նվիրված նյութերում պաշտպանել է հայոց դատը, խարազանել արևմտաեվրոպական տերություններին՝ այդ հարցում ցուցաբերած անտարբեր վերաբերմունքի համար: Թերթն անդրադարձել է

նաև հայկական կոտորածներին, մեծ եղեռնի արհավիրքներին, անարգանքի սյունին գամել այդ ոճիրը կազմակերպող թուրքական կառավարությանը, կոտորածների կազմակերպիչներին:

«Ձավախքը» մեծ ուշադրություն է դարձրել ժողովուրդների բարեկամությանն ու եղբայրությանը, հատկապես հայ-վրացական համագործակցությանը: Այդ առթիվ տպագրել է մի շարք նյութեր: Դեռ այն ժամանակ նկատելով, որ երկու դրկից ժողովուրդների բարեկամությունը խաթարելու փորձեր են կատարվում, թերթը գրում է. «Ինչքան էլ հախուռն, ինչքան էլ անտեղի լինի մեր դրացի ազգության մի մասի հարձակումները դեպի մեզ, ինչքան էլ հայիոյեն, անվանարկեն, բայց քանի որ բուն վրացի ժողովուրդի սրտից չի բխում այդ բուլորը, այլ ինչ-որ ինքնակոչ սև ասպետների աղտոտ արշավանքն է դեպի մեզ, դրա համար էլ միշտ մեր ջերմ համակրանքն է եղել և է դեպի այդ վիճակակից եղբայր ազգությունը» (1914, № 3, էջ 17):

Թերթը մեծ կարևորություն է տվել նաև աճող սերնդի կրթության ու դաստիարակության հարցերին, մշտապես անդրադարձել է գրականությանն ու արվեստին, գավառի մշակութային կյանքին: Նրա էջերում տպագրվել են ժամանակի գրողների ու մշակույթի գործիչների, այդ թվում՝ Ղ. Աղայանի, Հովհ. Թումանյանի, Ավ. Իսահակյանի ստեղծագործություններից, նշվել են Րաֆֆու, Հովհ. Հովհաննիսյանի գրական հորեյանները, հայ գրերի գյուտի 1500 և տպագրության 400-ամյակների տոնակատարությունները և այլն: «Թատրոն» մշտական խորագրի տակ թերթն ընթերցողներին ծանոթացրել է թատրոնի և դրամատուրգիայի նորություններին: «Ձավախքը» լուրջ ավանդ ունի նաև գավառի ժողովրդական բանահյուսության մուշների հավաքման ու մշակման գործում: Այս բնույթի, ինչպես նաև երգիծական նյութերի մեծ մասը տպագրվել է տեղական բարբառով, իսկ թերթն ընդհանրապես լույս էր տեսնում մաքուր արևելահայերենով, պատկերավոր ու ճոխ լեզվով:

«Ձավախքին» աշխատակցել են Վարդան Այվազյանը, Սուշեղ Բագրատունին, Արսեն Բլրցյանը, Հարություն Խաչատրյանը, Արտաշես Բուդաղյանը, Արամ Չոպանյանցը, Համազասպ Տեր-Գրիգորյանը, Աբիսողոմ Տեր-Հակոբյանը և ուրիշներ: Թերթի համարներում բազմաթիվ ու բազմաժանր նյութեր ունի նրա հիմնադիր Վ. Շահպարտյանը, որն առաջադրել է գավառի աշխատավորությանը հուզող բազմաթիվ խնդիրներ: Նյութերի մեծ մասը ստորագրված է ծածկանուններով:

«Ձավախքն» ունեցել է նաև ամենամյա հավելված: Նրա հրատարակությունը դադարել է 1916 թ. սկզբին՝ պատերազմի հետևանքով: Չնայած իր կարճատև գոյությանը (երեք տարուց փոքր-ինչ ավելի)՝

այն իր արժարժան հարցերի կարևորությամբ ու առաջադիմական գաղափարներով արժանի տեղ է գրավում հայ մամուլի պատմության մեջ:

Եթե «Ջավախքին» մեր մամուլն ուսումնասիրողները ուշադրության են արժանացրել, ապա Ախալցխայում լույս տեսած «Շարժումը» այդ բախտը չի ունեցել: Այն, լինելով Հայ հեղափոխական դաշնակցության ճյուղային օրգան⁹, շուրջ 80 տարի գտնվել է փակի տակ: Նրա վերաբերյալ տեղեկությունները չեն անցել մատենագիտության ընձեռած հնարավորությունների սահմաններից, և պետք է ասել, որ դրանք պարունակում են որոշակի թերություններ ու սխալներ¹⁰: Տասնամյակների ընթացքում մոռացության է մատնվել այդ թերթը: Այսօր «Շարժումի» երկու հավաքածո, այն էլ ոչ լրիվ, պահ-

9 «Շարժումը» եղել է աշխատավորական օրգան, հրատարակվել է շաբաթը երկու անգամ, Ախալցխայում, ՀՀ տեղական կազմակերպության ջանքերով, ունեցել է «Հաց, լույս և ազատություն» նշանաբանը: Խմբագրության կազմը՝ Ա. Ավագյան, Մ. Ջարաֆյան, Մ. Մինասյան, Գ. Հիֆլիկյան, Մ. Ստեփանյան: Սկզբում թերթը ստորագրել են խմբագիր Ա. Ավագյանը և հրատարակիչ Հ. Բուլանյանը, իսկ 1917 թ. նոյեմբերի 30-ից՝ «Դաշնակցական ընկերների խմբագրական և հրատարակչական կոլեկտիվը»: Այդ օրվանից «Շարժումը» դարձել է նաև Ախալքալաքի գավառային օրգանը: Ծավալը՝ 2-4 էջ, չափը՝ 53x35 սմ: Տպաքանակը չի նշված: Տպարան, Ախալցխա, Մարտիրոսյան եղբայրների:

10 Գ. Լևոնյանի «Հայոց պարբերական մամուլը» (Երևան, 1934) մայր ցուցակում «Շարժում» թերթի վերաբերյալ (տես էջ 88, № 763) մատենագիտական տեղեկություններում «Աշխատավորական օրգանի» փոխարեն նշված է «Աշակերտական օրգան», որը, թվում է, վրիպակ է: Այնուհետև՝ նույն տեղում, որպես թերթի խմբագիրներ են նշված Ա. Ավագյանն ու Մ. Ջարաֆյանը, այնինչ՝ թերթի տակ, որպես խմբագիր, Մ. Ջարաֆյանի ստորագրությանը ոչ մի համարում չենք հանդիպում: Նա եղել է խմբակուլի անդամ: Հիշյալ ցուցակում չի նշված նաև խմբակուլի կազմը: Առաջին տարում լույս է տեսել թերթի 37 համար, իսկ Գ. Լևոնյանը նշում է 36: Նա գրում է, որ «Շարժումը» տպագրվել է 4 էջով, բայց այն ունեցել է նաև 2 էջանոց համարներ: Երկու տարեշրջանում էլ թերթը լույս է տեսել և՛ 2, և՛ 4 էջով: 2 էջով հրատարակվել է շուրջ 15 համար: Այս անճշտությունները նույնությամբ տեղ են գտել Հովհ. Պետրոսյանի «Հայ պարբերական մամուլի բիբլիոգրաֆիա (1900-1956)» գրքում (հ. 2, Երևան, 1957, էջ 298-299): Այստեղ նշված է նաև, որ, իբր, «Շարժումը» լույս է տեսել 1917-1919 թթ., որն իրականությանը չի համապատասխանում, 1919 թ. հիշյալ թերթը չի հրատարակվել: Ա. Կիրակոսյանի կազմած «Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտության (1794-1967)», համահավաք ցանկում (Երևան, 1970, էջ 152, № 951) նույնպես տեղ են գտել նշված սխալները: Այդ սխալները մասամբ ուղղված են Մ. Բալոյանի «Հայ պարբերական մամուլը (1794-1980)» մատենագիտական համահավաք ցուցակում (Երևան, 1986, էջ 112, № 901):

վում են երևանում՝ մեր ազգային գրադարանում ու Մատենադարանում:

«Շարժումը» հիմնադրվելով 1917 թ. Փետրվարյան բուժուղեմոկրատական հեղափոխությունից ամիսներ անց՝ օգոստոսի 3-ին, պաշտպանել է այդ հեղափոխության գաղափարները, նպաստել տեղում դրանց տարածմանը: Թերթի անդրամիկ համարի հանձնարարականում կարդում ենք. «ՀՀ Դաշնակցության տեղական ընկերների ջանքերով այսօր հիմք է դրվում տեղական պարբերական մամուլին, այսօր լույս տեսավ աշխատավորական օրգան «Շարժումը»...: Գործի ամբողջ ծանրությունը զգալով հանդերձ՝ մենք ամեն ճիգ ու ջանք պետք է թափենք իրականացնելու այն նշանաբանը, որի դրոշակի տակ գործելու է թերթը: Աշխատենք մեր բոլոր ուժերով գործը միշտ իր վայելուչ բարձրության վրա պահել, որից ամենն առաջ և ամենից շատ հենց աշխատավորությունն է օգտվելու: Մենք ոչ մի կասկած չունենք, որ մեր լրագիրը կյանքի անհրաժեշտ ծնունդն է, որ նրա աշխարհ գալու օրը հասել է, և ահա նա գալիս է աշխատավորի համար, նրա շահերը պաշտպանելու համար» (3. VIII. 1917):

Ախալցխայի առաջին և միակ օրաթերթը տարածվելու էր Թիֆլիսում, Բաքվում, Բաթումում, Ախալքալաքում, Բորժոմում, Աբասթուանում և այլուր, իսկ հրատարակության երկրորդ տարում նրա տարածման շառավիղները տարան դեպի Անդրկովկասի այլ քաղաքներ ևս:

Թերթի անդրամիկ համարի առաջնորդողում հայտնվում է նաև, որ երկրի վերածնության ու հեղափոխության բռնկումների շրջանում է հրապարակ գալիս «Շարժումը»՝ գավառական աղաղակող անարդարություններով հարուստ իրականության մեջ:

«Պակասություններով հարուստ գավառում» «Շարժումը» շատ լավ է հասկանում իր միջավայրի խոչընդոտները, սակայն նաև շատ խորն է գիտակցում իր առաքելությունը:

Ախալցխայի աշխատավորությունը «Շարժումի» հրատարակությունը մեծ ոգևորությամբ է ընդունում: Նրա լույս ընծայումը շնորհավորում են ՀՀ տեղական մարմինը, Ախալցխայի քաղաքագլուխը և ուրիշներ:

Թերթի անդրամիկ համարի լույսընծայման առթիվ տեղի են ունենում միտինգներ, տոնախմբություններ: Ահա թե թերթն ինչպես է նկարագրում այդ հանդիսությունները «Շարժումի» օրը Ախալցխայում՝ հաղորդագրության մեջ. «Ինչպես վաղօրոք հայտարարված էր, այդ օրը լույս էր տեսնելու «Շարժումը», ամենաառաջին և անդրամիկ թերթը Ախալցխայում, ուստի խմբագրությունը որոշել էր թեր-

թի տպագրության օրը մի առանձին հանդիսավորություն առաջ բերել: Այդ օրը Ախալցխայում անցկացվելու էր որպես մամուլի օր՝ հոգուտ «Շարժումի»:

Նույն օրը «Մամուլի օր» է կազմակերպվում նաև Արասթումանում ու Բորժումում:

Հասարակությունը և հատկապես աշխատավորությունն իր ազնիվ աշխատանքով ձեռք բերած կոպեկներով սատար է կանգնում սիրելի թերթին, որը նրա շահերի պաշտպանն էր լինելու գավառում:

Թերթը սկսում է լույս տեսնել կանոնավոր պարբերականությամբ՝ շաբաթը երկու անգամ, մշակում է իր մշտական բաժիններն ու խորագրերը («Խմբագրական», «Գավառ», «Տեղական կյանք», «Թերթոն», «Մամուլ», «Լուրեր», «Վերջին լուրեր», «Նամակներ խմբագրությանը», «Փոստ-արկղ», «Կովկաս», «Հայտարարություններ» և այլն): Սրանց տակ գետեղված նյութերի մեծ մասը նվիրված է Ախալցխայի, Ախալքալաքի ու շրջակա գավառների աշխատավորության կյանքին, նրան հուզող խնդիրներին: Թերթն իր էջերում լայն տեղ է հատկացրել նաև Անդրկովկասի, Ռուսաստանի և արտասահմանյան երկրների բանվոր դասակարգի կյանքին, նրա տնտեսական ու քաղաքական պայքարին, ազատագրական շարժումներին:

«Շարժումը» իր էջերում տպագրել է ՀՀԴ պլատֆորմն ու ծրագիրը, տվել դրանց տնտեսական ու քաղաքական բացատրությունը (10. VIII.-27. VIII. 1917, № 2-7): Այնուհետև պարբերաբար անդրադարձել է տեղական կուսակցական կազմակերպության խնդիրներին, լուրեր, թղթակցություններ ու հոդվածներ է տպագրել նրա կազմակերպած միջոցառումների մասին, անդրադարձել նաև գավառի հասարակական-քաղաքական մյուս կազմակերպությունների գործունեությանը, քննադատել Ախալցխայի բուլձակիների պլաններն ու ծրագրերը:

«Շարժումը» պայքարել է Անդրկովկասի ֆեդերացիայի ու արհեստակցական միությունների ստեղծման, կոոպերացիայի զարգացման համար՝ իր էջերում տպագրելով նման բնույթի ու բովանդակության ինքնուրույն ու թարգմանական բազմաթիվ նյութեր: Առաջին իսկ համարից սկսած՝ մի քանի համարներում շարունակաբար տպագրվել են Մ. Ջարաֆյանի «Կոոպերացիայի սկզբունքները» և «Կոոպերացիայի մասին» հոդվածաշարերը: Դրանց հաջորդում է նույն հեղինակի «Ինչպես հիմնենք սպառողական ընկերություններ գյուղում» մեծածավալ ուսումնասիրությունը, որը տպագրվել է թերթի մի քանի համարներում (17. IX. – 12. X. 1917,

№ 12-18): Այդ աշխատանքը լույս է տեսնում նաև առանձին գրքույկով՝ որպես «Շարժումի» հավելված (տե՛ս № 20, 22. X. 1917):

Թերթի էջերում լայն տեղ է զբաղեցրել նաև հողային հարցը: Թերթը պաշտպանել է հողի մշակի շահերը՝ պնդելով, որ հողը պետք է պատկանի միայն նրա աշխատավորին: Այդ կապակցությամբ հրապարակում է համայնական սեփականության գաղափարը: Ըստ այդ բանածևի՝ «համայնական հողատիրությունը ընկերական կյանքի, սոցիալիզմի սաղմերն է գծելու, ուստի պետք է խրախուսել և իրականացնել հողատիրական այդ ձևը» (16. XI. 1917):

Թերթի քարոզած գաղափարները գավառի աշխատավորության կողմից ընդունվում են ջերմորեն. այդ են վկայում նրա էջերում տպագրված նորանոր հոդվածներն ու թղթակցությունները, գյուղաշխարհից ստացված նամակները: «Շարժումին» սկսում են թղթակցել նաև հարևան Ախալքալաքի, Արասթումանի, Բորժումի և այլ վայրերի ընթերցողները. գնալով մեծանում է թերթի հեղինակությունը: Խմբագրությունը, ամփոփելով թերթի շուրջ քառամսյա գործունեության արդյունքները, գրում է. «Շարժումն» այսօրվանից համարվելու է երկու գավառի օրգան՝ Ախալցխայի և Ախալքալաքի: Դրա համար հատուկ էջ պիտի նվիրվի «Ախալքալաքի կյանք» վերնագրով, որին պիտի աշխատակցեն Ախալքալաքի մեր ընկերները» (30. XI. 1917):

1917 թ. նոյեմբերի 30-ից թերթը ստորագրում է «Դաշնակցական ընկերների խմբագրական և հրատարակչական կոլեկտիվը»: Այն շարունակում է լույս տեսնել դարձյալ նույն ծավալով՝ շաբաթը երկու անգամ: Խմբագրությունը բաժանորդներին խոստանում է տարվա ընթացքում հրատարակել 2-3 հավելված: Թերթի շուրջը համախմբվում են նորանոր ուժեր և ավելի արդյունավետ դարձնում նրա գործունեությունը: Մշակութային օջախներից գրեթե զուրկ այդ երկու հայկական գավառներում՝ հետամնաց ու խավար գյուղացիության և արհեստավորության շրջաններում թերթն արթնացնում է նոր մտածողություն ու վերաբերմունք շրջապատի նկատմամբ, նրանց սովորեցնում իրենց կյանքը դարձնել մամուլի ու հասարակական քննության նյութ, նրանց զինում տեսական ու գործնական գիտելիքներով:

«Շարժումն» իր առաջին իսկ համարից սկսած քննադատել է բռնությունն ու շահագործումը, պաշտպանել է տեղի բազմազգ աշխատավորության շահերը, մեծ ուշադրություն դարձրել նրանց կապերի անրապնդմանը, քարոզել ժողովուրդների եղբայրություն ու

բարեկամություն, անողորք կռիվ մղել ինչպես հայ բուրժուալի, այնպես էլ թուրք ու վրացի կալվածատերերի դեմ:

Ախալցխայի հասարակական-քաղաքական կյանքը նույնպես եղել է թերթի ամենօրյա ուշադրության կենտրոնում: Գրեթե նրա բոլոր համարներում, աչքի ընկնող վերտառությունների տակ, լուսաբանվել են Անդրկովկասի սեյմի, Սահմանադիր ժողովի, Ախալցխայի քաղաքային դումայի ընտրությունները, քննարկվել են Պետրոգրադի հոկտեմբերյան իրադարձությունները և այլն: Թերթի էջերում լայն տեղ է հատկացվել մասնավորապես Վրաստանի ու Հայաստանի անցքերին, լուրեր ու թղթակցություններ են տպագրվել Թիֆլիսի քաղաքային խորհրդի նիստերի, Հայ ազգային խորհրդի գործունեության, Վրաստանի համալսարանի բացման, երկրում տեղի ունեցող ռազմական գործողությունների մասին և այլն: Թերթի արծարծած հարցերի մի զգալի մասն էլ վերաբերում է հայոց դատի պաշտպանությանը, Արևմտյան Հայաստանին, Ռուսաստանի հեղափոխական անցումներին: Մի շարք նյութեր էլ նվիրված են հայ-թուրքական բախումներին և ռազմաճակատի գիծը ռուսական բանակի կողմից լքվելու փաստերին, ինչպես նաև՝ ինքնապաշտպանության և ազգային բանակ ունենալու խնդիրներին:

«Շարժումն» իր էջերում մեծ տեղ է տվել նաև գավառի կրթական, գրական ու մշակութային կյանքին: «Գավառի հայ կինը մոտիկ անցյալում ու ներկայում» (1917, № 5), «Միանգամից աղջիկների երեք միջնակարգ դպրոց Ախալցխայում» (1917, № 6), «Ախալցխայի օրհորդաց նորաբաց գիմնազիան և մեր պահանջները» (1917, № 11), «Ախալցխայի հայոց դպրոցների շուրջը» (1917, № 13), «Ժողովրդական համալսարաններ» (1917, № 17-20), «Կրթական գործեր» (1917, № 32), «Պետություն և դպրոց» (1917, № 35) և այլ հոդվածներում քննարկվում են կրթության ու դաստիարակության շատ խնդիրներ:

Թերթի էջերը հարուստ են տեղի ստեղծագործողների արծակ ու չափածո գործերով, ֆելիետոններով, ակնարկներով ու թարգմանություններով: Այնտեղ է տպագրվել նաև Հովի. Թումանյանի նամակը՝ հասցեագրված գորավար Անդրանիկին (1918, № 1): Մի շարք նյութեր էլ տպագրվել են թատրոնի և երաժշտության, գրականության ու նկարչության, գեղարվեստական նոր ուղղությունների ու հոսանքների մասին: Առանձին գրույցներ են զետեղվել բժշկական, մանկավարժական, իրավաբանական թեմաներով:

Թերթում տպագրված ինքնուրույն ու թարգմանական նյութերի մի զգալի մասը նվիրված է գավառական կյանքի զանազան կողմե-

րին, դրանցում խոսվում է Ախալցխայի տնտեսության ու կենցաղի, ամենատարբեր միջոցառումների մասին: Ա. Ղուրբանյանի «Ախալցխայի գյուղերում» և Ա. Բլրցյանի «Կյանքը Ախալքալաքում» վերտառությամբ թղթակցություններում ցույց են տրվում գավառի հոգսերն ու կարիքները: Ախալքալաքի ու նրա շրջակա գավառների տնտեսական ու մշակութային կյանքի մասին լայն պատկերացում կարելի է կազմել թերթի «Փոստ-արկղ», «Նամակներ խմբագրությանը» և «Հայտարարություններ» մշտական բաժինների տեղեկությունները կարդալով: Պետք է ասել, որ թերթում հայտարարությունների ու կարևոր փաստաթղթերի մի զգալի մասը տպագրվել է նաև վրացերեն ու ռուսերեն, որը վկայում է գավառներում «Շարժումի» ունեցած հեղինակության ու տարածման լայն շրջանակների մասին:

Առավել լարված ու տենդազին է եղել թերթի գործունեությունը՝ կապված 1918 թ. անցումադրձերի հետ: «Շարժումը» տպագրում է նյութեր՝ անդրադառնալով թուրքերի կատարած ոտնձգություններին, Ախալցխայի ու Ախալքալաքի գավառների պաշարմանը: Թերթն այդ տազնապալի օրերի մասին հրապարակում է մի շարք կարևոր փաստաթղթեր ու հոդվածներ՝ կապված զորակոչի հետ, բնակչությանը կոչ է անում «դեպի խրամատներ»՝ ի պաշտպանություն հայրենի բնակավայրերի: Նրա էջերում հայտնվում են նոր վերնագրեր ու խորագրեր՝ «Ախալցխայի անցքերի շուրջը», «Թուրքերն ու գերմանացիները», «Բաթումի անկում», «Ինչ է կատարվում», «Մեր թուրք հարևանները», «Հաշտության բանակցություններ Բաթումում», «Ծուղրուքի կռիվները», «Վերջին տեղեկություններ» և այլն: Այդ նյութերում բաբախում է ռազմական գործողություններով հարուստ գավառի սիրտը: Ախալցխայի պաշարման օրերին էլ՝ 1918 թ. մայիսի վերջին, դադարեց «Շարժումի» հրատարակությունը, որն արդեն դարձել էր երկու գավառների հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի անբաժան մասը:

«Շարժումին» թղթակցել են Ա. Ալթունյանը, Ե. Տեր-Անտոնյանը, Ա. Արագածյանը, Ա. Ահարոնյանը, Մ. Քոթանճյանը, Ս. Դարբինյանը, Ա. Սանթրոճյանը, Ա. Սառաջյանը և ուրիշներ: Նրա էջերում հատկապես հասարակական-քաղաքական բնույթի բազմաթիվ հոդվածներ ունեն խմբկողմ անդամներն ու խմբագիրները՝ Ա. Ավագյանը, Մ. Չարաֆյանը, Մ. Մինասյանը, Մ. Ստեփանյանը: Նյութերի մի զգալի մասն էլ ստորագրված է կեղծանուններով: Թերթում հաճախակի են հանդիպում հասարակական-քաղաքական բնույթի նյութերի բազմաթիվ թարգմանություններ:

Թերթը «Շարժումի» գրադարան» մատենաշարով հրատարակել

է նաև գիտամասնասայական գրքույկներ, որոնք բաժանորդներին տրվել են անվճար:

Այսպիսով՝ «Շարժումը» նախախորհրդային շրջանում Վրաստանի այդ հայաշատ լեռնաշխարհում հրատարակված գավառական երկրորդ պարբերականն էր, որն իր գոյության շուրջ մեկ տարվա ընթացքում պայքար մղեց տգիտության ու խավարի դեմ և գիտության ու առաջադիմության լույսը տարածեց մթության մեջ խարխափող աշխատավորության շրջանում: Այն, յուրացնելով ու հարստացնելով «Ջավախք» թերթի լավագույն ավանդույթները, փաստորեն, դարձավ նրա օրգանական շարունակությունը Ջավախք-մեսխեթյան բարձրավանդակում:

Ինչպես «Մանկավարժանոց» հանդեսը, այնպես էլ «Ջավախք» և «Շարժում» թերթերը ժամանակին այդ գավառներում լույս տեսած միակ պարբերականներն են եղել: Սկսած անցյալ դարի վերջերից՝ դրանց հրատարակությամբ է Ջավախք-մեսխեթում հիմք դրվել զրատպության ու մամուլի գործին, որն էլ հող է նախապատրաստել խորհրդային շրջանում հիշյալ գավառներում նորանոր թերթերի հրատարակության համար:

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅ ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (1900-1920 թթ.)*

Վ. Ս. Մաղալյան

Նախախորհրդային շրջանում հայ գավառական մամուլի և զրատպության նկատելի օջախներ են եղել Աջարիայի և Աբխազիայի կենտրոններ Բաթումը և Սուխումը: Սևծովյան ավազանի հայաշատ այդ քաղաքներում ևս մեր դարասկզբին հիմնադրվում են հայկական տպարաններ, որոնցում տպագրվում են հայերեն գրքեր, թերթեր և այլ նյութեր:

Բաթումում նախախորհրդային շրջանում գործել է հայկական երկու տպարան, որոնցից առաջինը հիմնադրվել է երկու դարերի սահմանագծում՝ Ն. Գուրոկյանի կողմից: Վկայություններ կան, որ այդ տպարանում, 1901-04 թթ., մի շարք գրքերի հետ միասին¹, հրատարակվել է նաև հայերեն մի թերթ, որը մինչև այժմ մնում է անհայտ. նրանից չի պահպանվել ոչ մի օրինակ²: Ըստ մեզ հասած տեղեկությունների³ այն լուսաբանել է Բաթումի նավահանգստային բորսայում աշխատող հայ գաղթական մշակների կյանքը, տպագրվել են

* Խմբ.՝ հողվածը արտատպվում է «Բանբեր Երևանի Համալսարանի» հանդեսից, Երևան, 1993, N3 (81), էջ՝ 199-201: Հետագա բոլոր հղումները հեղինակին են:

1 Տե՛ս **Թեոդիկ**, Տիպ ու Տառ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 185:

2 Մեր դարասկզբին Բաթումում լույս տեսած այս թերթի մասին ոչ մի հիշատակություն չկա մեր մատենագիտական հրատարակություններում:

3 Այս թերթի մասին տվյալներ մենք քաղել ենք աջարահայ մշակութային կյանքի քաջագիտակ, «Էջեր Բաթումի հայ թատրոնի պատմությունից» (Երևան, 1961) մենագրության և այլ արժեքավոր գրքերի հեղինակ, թատերագետ ու բանաստեղծ Գևորգ Ղարիբյանի (1927-1992) անձնական արխիվից:

լուրեր, թղթակցություններ ու առանձին հոդվածներ Արևմտյան Հայաստանի անցուդարձից, Սև ծովի կովկասյան ափերի իրադարձություններից, ինչպես նաև արտատպություններ են կատարվել տարբեր թերթերի էջերից:

Մեկ այլ թերթ տպագրվել է այդ տպարանում, թե՞ ոչ, մեզ հայտնի չէ: Միայն գիտենք, որ Ն. Գուրոկյանի տպարանը փակվել է 1905-07 թթ. ռուսական առաջին հեղափոխության պարտությունից հետո՝ ստոլիպինյան ռեֆորմների շրջանում:

Բաթումի երկրորդ հայկական տպարանը հիմնադրվել է 1917 թ. մի խումբ հայ բոլշևիկների կողմից: Այդ տպարանում, Հ. Հակոբյանի, Ս. Խանոյանի, Ա. Սարուխանյանի, Ա. Ջուրաբյանի և Գ. Գրիգորյանի նախաձեռնությամբ, 1917-18 թթ. տպագրվում է «Բանվոր և Ձիմվոր» հայերեն թերթը: Չ. Տ. Գեգեշիձեն իր՝ Վրաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունների գաղտնի տպարանների պատմությանը նվիրված գրքում գրում է. «1917 թվականին, այլ բոլշևիկյան թերթերի հետ միասին, Բաթումում լույս է տեսնում նաև բոլշևիկյան «Բանվոր և Ձիմվոր» հայերեն թերթը»⁴, որը, սակայն, մեզ չի հասել: Նույն հեղինակի վկայությամբ՝ այդ տարիներին բոլշևիկյան թերթերը, որոնք տարածվում էին գաղտնի կերպով, ընկնելով ոստիկանության ձեռքը, ամբողջական տպաքանակներով ոչնչացվում էին: Ըստ երևույթին «Բանվոր և Ձիմվոր» թերթն էլ արժանացել է այդ բախտին: Հայտնի չէ, թե այս թերթը մինչև երբ է հրատարակվել և քանի համար է ունեցել:

Աբխազիայի մայրաքաղաք Սուխումում ևս մեր դարասկզբին աշխուժություն է ապրում հայ մշակութային կյանքը: Այստեղ 1911 թ. ստեղծվում է դպրոցական խորհուրդ, որը ղեկավարում էր ճանաչված մտավորական, ուսուցիչ Խաչատուր Ավդալբեգյանը: Նա էլ Սուխումում այդ ժամանակ բացում է գրախանութ, ստեղծում է հայկական տպարան, որտեղ տպագրվում են հայերեն թերթեր:

Ահա թե այդ մասին ինչ է գրում աբխազահայ ճանաչված գրող ու մշակութային գործիչ Արշավիր Ջիդարյանը. «Սուխումում հայկական տպարան հիմնեց Խաչատուր Ավդալբեգյանը, որը երևանից 1909 թե 1910 թվականին եկավ Սուխում: Մեկ թե երկու տարի աշ-

4 Չ. Տ. Գեգեշիձեն, Վրաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունների անլեգալ տպարանները (1900-1920), վրացերեն, Թբիլիսի, 1968, էջ 242: Այդ թերթի մասին տես նաև՝ «Очерки истории коммунистической партии Грузии», в 3-х частях (1883-1981), часть первая: «В борьбе за победу социалистической революции (1883-1921)», Тбилиси, 1982, էջ 283:

խատեց Մերխետուլի գյուղում որպես ուսուցիչ, հետո տեղափոխվեց Սուխում, այնտեղ հիմնեց հայ գրքերի գրախանութ (քաղաքի կենտրոնում), իսկ նրա բակում՝ հայկական տպարան և այն անվանեց «Պրոմեթեյ»: Ես շատ անգամներ եմ եղել այդ գրախանութում... Ես մի քանի անգամ բակից նայել եմ այդ տպարանին»⁵:

Հիշյալ տպարանում 1912-ին սկսում է տպագրվել աբխազահայ առաջին պարբերականը՝ «Լույս» գրական-ժողովրդական շաբաթաթերթը⁶, որը, փաստորեն, տեղի հայ ազգային խորհրդի գործադիր մարմնի օրգանն էր: Նրա հրատարակությունը 1913 թ. ևս շարունակվել է: Ըստ երևույթին այս թերթը խմբագրել է նույն խորհրդի անդամ Խ. Ավդալբեգյանը:

Բացի սրանից՝ նախախորհրդային շրջանում Սուխումում տպագրվել են նաև այլ թերթեր: Դրանց մասին իր հուշերում դարձյալ հետաքրքիր փաստեր է բերում Ա. Ջիդարյանը: «Այդ տպարանում, - գրում է նա, - մինչև խորհրդային կարգեր հաստատվելը տպագրվել են մի շարք թերթեր: Ես անձամբ տեսել եմ 1917-1921 թվականներին, թե ինչպես իմ այրի հորաքրոջ երկու տղաները՝ Բաբկեն և Գնել Սամվելյանները, հայերեն թերթերը վաճառում էին քաղաքում: Թե ինչպե՞ս էին կոչվում այդ թերթերը, չեմ կարող ասել: Բայց լսել եմ, որ եղել է երկու թերթ, մեկը կոչվել է «Բանվորի գործ», իսկ երկրորդը՝ երկի «Լույս»: Անշուշտ, այդ թերթերը տպագրվում էին առիթից առիթ»⁷:

Ա. Ջիդարյանը ճիշտ է, երբ գրում է, որ այդ տարիներին Սուխումում հրատարակվում էին հայերեն թերթեր: Սակայն նա 70 տարիների վաղեմություն ունեցող իրադարձություններն ու փաստերը խառնում է իրար: Այդ շրջանում այնտեղ տպագրվել են «Նոր կյանք» (1918) և «Փարոս» (1919) քաղաքական-հասարակական թերթերը⁸, որոնք ունեցել են սոցիալ-դեմոկրատական (մենշևիկյան) ուղղություն: Իսկ ինչ վերաբերում է նրա նշած «Բանվորի գործ» թերթին, ապա, մեզ թվում է, հեղինակն այն շփոթում է

5 Ա. Ջիդարյանի (1906-1989) հուշերի ձեռագիրը՝ գրված 1983 թ. հոկտեմբերի 3-ին, հեղինակը տրամադրել է մեզ, որի համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը:

6 «Լույս» ուներ խմբագրական մարմին: Ծավալը՝ 4 էջ, չափսը՝ 35x28 սմ.: Տպաքանակը չի նշված:

7 Ա. Ջիդարյան, նշված հուշերը:

8 «Նոր կյանք» ունեցել է խմբագրական խորհուրդ: Ծավալը՝ 4 էջ, չափսը՝ 46x31 սմ.: «Փարոսը» նույնպես ունեցել է 4 էջ ծավալ, չափսը՝ 42x31 սմ.: Երկուսի տպաքանակներն էլ չեն նշված:

«Կարմիր աստղ» բոլշևիկյան թերթի հետ, որը նույնպես տպագրվել է Սուխումում, 1920-ին, մենշևիկյան տիրապետության օրոք: Այս թերթը, որոշ մատենագետների վկայությամբ, խորհրդային շրջանում ևս շարունակել է իր գոյությունը և լույս է տեսել մինչև 1923 թվականը⁹:

Հիմնականում սրանք են նախախորհրդային շրջանում Սև ծովի կովկասյան ափերին՝ Աջարիայի ու Աբխազիայի կենտրոններ Բաթումում ու Սուխումում տպագրված հայերեն թերթերը: Սակայն, ցավոք, Անդրկովկասի, ինչպես նաև Ռուսաստանի պետական գրադարաններում ու արխիվներում այս թերթերը չեն պահպանվել, մինչև այսօր գոնե դրանցից ոչ մի օրինակ չի հայտնաբերվել: Մեր որոնումները ևս այդ ուղղությամբ անցել են ապարդյուն: Ուստի մենք չենք կարողացել տալ այդ թերթերի վերլուծությունը: Դրանց վերաբերյալ տեղեկությունները քաղել ենք հրապարակի վրա եղած մատենագիտական հրատարակություններից, առանձին մենագրություններից ու այլ աղբյուրներից:

Սակայն որոնումները պետք է շարունակվեն, քանի որ վերոհիշյալ թերթերի թեկուզև առանձին համարների հայտնաբերումը և դրանց վերլուծությունը նոր լույս կսփռեն շատ հարցերի վրա և կնպաստեն մեր դարի առաջին քառորդում Աջարիայի ու Աբխազիայի

յի հայության սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքի լուսաբանմանը:

Այսպիսով՝ Աջարիայում և Աբխազիայում մեր դարի առաջին երկու տասնամյակների ընթացքում հրատարակված գավառային այդ թերթերի երևան գալը կարելի է դիտել որպես հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կարևոր երևույթ տեղի հայ ազգաբնակչության կյանքում: Այդ թերթերը, անկախ իրենց կուսակցական պատկանելիությունից ու ուղղությունից, պետք է ենթադրել, որ լուրջ դեր են կատարել ազգային կյանքն աշխուժացնելու, քաղաքական և մտավոր ուժերը համախմբելու գործում: Կարելի է ենթադրել նաև, որ այդ պարբերականները եղեռնից մազապուրծ՝ Սև ծովի արևելյան ափերին ապաստանած համաշնահայության բեկորներն իրար հետ շահկապելու և նրանց ոգին ու ազգային արժանապատվությունը բարձր պահելու մի միջոց են հանդիսացել, նրանց հավաքական գործունեությունը և բարոյական կենսունակությունը պահող կարևոր գործոն: Մեր կարծիքով հիմնականում այս պետք է եղած լիներ այդ մանուկի առաքելությունը:

9 Գ. Լևոնյանի կազմած «Հայոց պարբերական մամուլը. լիակատար ցուցակ հայ լրագրության սկզբից մինչև մեր օրերը (1794-1934), առաջաբանով, ներածությամբ և աղյուսակներով» (Երևան, 1934) գրքում (տե՛ս էջ 108, № 960) գտնում ենք, որ հիշյալ թերթը ունեցել է բոլշևիկյան ուղղություն, Սուխումում հրատարակվել է 1920-ին, ստորագրված է «Խմբագրական կոլեգիա», ծավալը՝ 4 էջ, չափսը՝ 41x31 սմ.: Մեզ թվում է՝ այս թերթի վերաբերյալ Գ. Լևոնյանի բերած այս տեղեկություններն ավելի ստույգ են ու հավաստի: Սակայն, հակառակ դրան, Ա. Կիրակոսյանն իր «Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1794-1987)» համահավաք ցանկում (Երևան, 1967) նշում է, որ «Կարմիր աստղը» տպագրվել է 1920-1923 թթ. և եղել է Վրաստանի կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության օրգանը (տե՛ս էջ 100, № 530): Այս տեղեկությունները նույնությամբ անցել են նաև Մ. Բաբլոյանի կազմած «Հայ պարբերական մամուլը (1794-1980)» (Երևան, 1986) մատենագիտական համահավաք ցուցակի մեջ (տե՛ս էջ 133, № 1138), որոնք, մեր կարծիքով, հեղինակը շփոթել է Թիֆլիսում 1920 թ. դեկտեմբերի 15-ից լույս տեսած «Կարմիր աստղի» տեղեկությունների հետ, որն, իրոք, եղել է Վրաստանի հեղկոմի, իսկ այնուհետև՝ 1921 թ. մարտի 5-ից՝ Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմի օրգանը և հրատարակվել է մինչև 1923 թ. փետրվարի 20-ը: Փետրվարի 25-ից նրան փոխարինել է Ռուսաստանի կոմկուսի Անդրերկոմի օրգան «Մարտակոչ» (1923-1927) թերթը:

ՀԱՅ ՄԱՍՈՒԼԸ ԵՒ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՋԱՎԱԽՔՈՒՄ ԵՒ ՄԵՍԽԵԹՈՒՄ*

Վ.Ս. Մաղալյան

Հայ տպագրական գործի զարգացմանը իրենց զգալի նպաստն են բերել Ախալքալաքն ու Ախալցխան: Ջավախք-մեսխեթյան լեռնաշխարհի այս հինավուրց կենտրոններում գրատպությունն ու մամուլը մուտք են գործել դեռևս 19-րդ դարի վերջերին: Այստեղ առաջին տպարանը հիմնադրվել է Ախալցխայում 1880-ական թվականների սկզբին՝ Մկրտիչ Ղալենքարյանի կողմից, ուր տպագրվել է հասարակական ու եկեղեցական նշանավոր գործիչ, գրող ու մանկավարժ, ծայրագույն վարդապետ Խորեն Ստեփանի խմբագրած «**Մանկավարժանոց**» հանդեսը: Այս պարբերականը լույս է տեսել 1884-1887 թվականներին: Ընդ որում՝ Թիֆլիսում տպագրվել է 1884 և 1886 թվերին, Ախալցխայում՝ 1885-ին, իսկ Պետերբուրգում՝ 1887-ին: Այդ իսկ պատճառով «**Մանկավարժանոց**»-ը պետք է դասել «թափառող պարբերականների» շարքին: Երբ նրա խմբագիրը 1884-ին և 1886-ին պաշտոնավարում է Թիֆլիսում, իր հանդեսը խմբագրում ու տպագրում էր այնտեղ, երբ նա 1885 թվականին նշանակվում է Ախալցխայի և Ախալքալաքի առաջնորդարանների փոխանորդ ու հայոց դպրոցների տեսուչ, ամսագիրն էլ սկսում է տպագրվել Ախալցխայում, իսկ երբ 1877-ին տեղափոխվում է Սանկտ-Պետերբուրգ, «**Մանկավարժանոց**»-ն էլ իր հետ «տանում է» և հրատարակում է այնտեղ:

Ախալցխայում լույս է տեսել «**Մանկավարժանոց**»-ի ընդամենը 4 համար, որոնցում զետեղված նյութերը լուսաբանում են դպրոցական կյանքը, նվիրված են ուսուցիչների կրթությանն ու կատարելագործմանը, նրանց ինքնագրագանձումը: Հանդեսը արտասահմանյան, հիմնա-

* Հղվածք տպագրվել է «Հայրենի Ջալախք» գրքում (Պեյրուս-Լիբանան, 2002, էջ՝ 207-214):

կանում եւրոպական երկրների դպրոցների ու կրթական գործի դրվածքով ու օրինակով փորձում է աշխուժություն մտցնել հայկական դպրոցներում, նրանց դաստիարակչական մեթոդներն ու փորձը տեղայնացնել և նոր եղանակներով կրթել ու դաստիարակել հայ ուսուցիչներին: Նրանում տպագրվել են ուսուցողական բնույթի նյութեր, վիճակագրական տվյալներ, խորհուրդներ ուսուցիչներին և ծնողներին: Հանդեսում զգալի տեղ է հատկացվել կրթական գործում կրոնի դերին ու նշանակությանը, մի շարք նյութեր կան նվիրված հայ եկեղեցու պատմությանը, կրոնաբարոյախոսական թեմաներին, տրվել են Աստվածաշնչի մեկնաբանություններ, եկեղեցական թեմերի ուսումնական գործունեության վերաբերյալ տեղեկություններ, ներկայացվել է հայկական գավառների ու նշանավոր գաղթօջախների կրթական գործի պատմությունը: Հանդեսն անդրադարձել է նաև Ախալցխայի հոգևոր դպրոցի խնդիրներին:

«**Մանկավարժանոց**»-ն ունեցել է «խմբագրական հիշատակարան» ու «Հայտարարություններ» մշտական բաժինները, որոնցում պարբերաբար տրվել են մասնագիտական հրատարակությունների, թերթերի ու հանդեսների, նոր լույս տեսած գրքերի մասին տեսություններ: Իսկ գրական բաժնում հիմնականում տպագրվել են խմբագրի բանաստեղծությունները՝ «Իշխան Բագրատունի» ստորագրությամբ:

«**Մանկավարժանոց**»-ը հայ իրականության մեջ մանկավարժական առաջին պարբերականներից մեկն է եղել, որն իր որոշակի ներդրումն ունի մեր դպրոցների պատմության ստեղծման և կրթական գործի բարելավման ասպարեզում:

Ախալցխայի հիշյալ տպարանում, «**Մանկավարժանոց**»-ից բացի, տպագրվել են նաև մի շարք գրքեր, որոնցից են Ալ. Շիրվանզադեի «Քանդած օջախը» (1889թ.), «Որբուկի օրը» (1901թ.): Անցյալ դարասկզբին այստեղ տպարան են հիմնադրել նաև Մարտիրոս և Հայկ Մարտիրոսյան եղբայրները, որոնք 1905-06 թթ. տպագրել են «Նոր վեպիկ», «Արյան վրեժ» գրքերը, իսկ մինչև 1910-ական թվականները՝ նաև այլ ժողովածուներ: Այս տպարանում 1911-ին Սիոն վարդապետ Տեր Մանվելյանի հեղինակությամբ լույս է տեսել «Եզիտի կուրմանժ» եզակի ուսումնասիրությունը, որն արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում եզդիների կուրմանժ ցեղի ազգագրության, կենցաղի, լեզվի և սովորույթների մասին: Այս տպարանում 1909-ին լույս է տեսել նաև Պերճ Այֆեճյանի «Կյանքի գնով» արձակ բանաստեղծությունների ժողովածուն, իսկ 1918-19-ին՝ նույն հեղինակի՝ «Հովիկ» վերտառությամբ գրքի երկու պրակները: Մարտիրոսյան եղբայրների տպարանում 1917-18- թթ. տպագրվել է նաև Ջավախք-մեսխեթյան գավառների «Շարժում» թերթը:

Ախալցխայում անցյալ դարասկզբին մեկ այլ տպարան էլ է հիմնադրել Խորեն Ամարյանցը, որը 1906-ին լույս է ընծայել «Ավստրիայի ճգնաժամը» արժեքավոր գիրքը: Իսկ 1910-ական թթ. վերջերին այստեղ գործել է նաև Ռեպիայան եղբայրների տպարանը, որը լույս է ընծայել գաճազան տեղեկություններ, հայտարարություններ ու գովազդներ:

Ջավախքի կենտրոն Ախալքալաքում նույնպես առաջին տպարանը հիմնադրվել է 19-րդ դարի վերջերին Ա. Գրիգորյանի ջանքերով, որը գործել է մինչև 20-րդ դարի երկրորդ տասնամյակի վերջ: Այս տպարանում է լույս տեսել Վարդան Շահպարոնյանի խմբագրած «Ջավախք» թերթը: Տեղեկություններ կան, որ այդ տպարանում տպագրվել են նաև գրքեր, սակայն մեզ դեռ չի հաջողվել հայտնաբերել դրանցից որևէ մեկը: «Ջավախքը» լույս է տեսել 1913-1916 թթ., առաջին տարում եղել է շաբաթաթերթ, իսկ այնուհետև՝ երկշաբաթաթերթ:

Խմբագիր-հրատարակիչն է եղել գյուղական դեմոկրատիայի ներկայացուցիչ, հասարակական, տնտեսական և մշակութային գործիչ, գրող և հրատարակախոս Վարդան Շահպարոնյանը: Ծավալը 8 փոքրադիր էջ էր: Այն գավառի անդրամիկ պարբերականն էր, որը հրատարակվում էր գլխավորապես գյուղացիների համար և ուներ դեմոկրատական ուղղվածություն: Նրա հիմնական նպատակն էր՝ ծառայել ժողովրդի շահերին և պայքար մղել ամեն տեսակի շահագործողների դեմ, արթնացնել գյուղաշխարհի մարդկանց միտքը: Թերթն ուներ «Ավառ», «Տեղական կյանք», «Մամուլ», «Բանասիրական», «Հայկական հարց», «Բավկանյան պատերազմ», «Ֆելիետոն», «Նամակ խմբագրությանը», «Վերջին լուրեր» հիմնական խորագրերը, որոնց տակ զետեղված նյութերը նպաստել են լուսավորության տարածմանը, արծարծել սոցիալտնտեսական խնդիրներ, պայքարի և միասնության կոչ արել աշխատավորությանը, մեծ ուշադրություն դարձրել գյուղացիության և արհեստավորության ամենօրյա հոգսերին, նրանց հետաքրքրող ու հուզող հարցերին, մերկացրել է վաշխառուներին ու հողատերերին, պաշտպանել գյուղաշխարհի մարդկանց շահերը, արդարացի պահանջներն ու իրավունքները: Թերթը, վեր կանգնած լինելով կուսակցական նեղ մտայնությունից, քննարկել է համազգային հարցեր, պաշտպանել աշխատավորական լայն զանգվածների տեսակետները: Այն փակվել է Առաջին համաշխարհային պատերազմի հետևանքով՝ 1916 թ. սկզբին: Չնայած գոյություն է ունեցել ընդամենը երեք տարի, սակայն արծարծած հարցերի կարևորությամբ ու քարոզած առաջադիմական գաղափարներով արժանի տեղ է զբաղեցնում անցյալի հայ մամուլի պատմության մեջ:

«Ջավախք» թերթի հրատարակության դադարեցումից շուրջ մե-

կուկես տարի անց Ախալցխայում հիմնադրվում է «Շարժումը», որը, փաստորեն, շարունակում է իր նախորդների ստեղծած լավագույն ավանդույթները Ջավախք-մեսիսթեթյան լեռնաշխարհում: Այն եղել է աշխատավորական օրգան: Հրատարակվել է Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության տեղական կազմակերպության ջանքերով՝ ունենալով «Հաց, լույս և ազատություն» նշանաբանը: Լույս է տեսել շաբաթը երկու անգամ: Առաջին համարը տպագրվել է 1917 թ. օգոստոսի երեքին, իսկ վերջինը՝ 1918 թ. մայիսի 20-ին: 1917 թ. տպագրվել է 37, իսկ 1918-ին՝ 33 համար: Հրատարակությունը դադարեցվել է թուրքական հրոսակների կողմից Ախալցխայի պաշարման շրջանում: Ունեցել է խմբագրական մարմին՝ Ա. Ավագյան, Ս. Ջարաֆյան, Ս. Մինասյան, Չիֆլիկյան և Ս. Ստեփանյան: Սկզբում թերթը ստորագրել են խմբագիր Ա. Ավագյանը և հրատարակիչ Հ. Բուլանյանը, իսկ 1917 թ. նոյեմբերի 30-ից՝ «Դաշնակցական ընկերների խմբագրական և հրատարակչական կոլեկտիվը»: Նույն օրվանից էլ «Շարժումը» դարձել է նաև Ախալքալաքի գավառային օրգանը:

«Շարժում»-ի էջերում տպագրվել են ՀՀԴ պլատֆորմը, ծրագիրն ու խնդիրները, առանձին նյութեր են զետեղվել այդ կուսակցության տեղական կազմակերպությունների գործունեության վերաբերյալ, լուսաբանվել են Ախալցխայի քաղաքային դումայի ընտրությունները և այլն: Այն իր էջերում լայն տեղ է հատկացրել գավառի կրթական, գրական և մշակութային կյանքին՝ տպագրելով տեղի ստեղծագործողների արձակ և չափածո գործերը, ֆելիետոնները, ակնարկներն ու թարգմանությունները՝ արտասահմանյան գրողների երկերից: Թերթի արծարծած հարցերի մի զգալի մասը վերաբերում է Հայոց դատի պաշտպանությանը, Արևմտյան Հայաստանի վիճակին, Ռուսաստանի հեղափոխական անցքերին, բուլշևիկների գործունեությանը Ախալցխայում և այլուր, Անդրկովկասի և մասնավորապես Վրաստանի հասարակական, քաղաքական և մշակութային կյանքին և այլն: Մի շարք նյութեր էլ նվիրված են հայ-թուրքական հարաբերություններին և 1918 թ. Բաթումի կոնֆերանսին:

«Շարժումն» ունեցել է «Խմբագրական», «Տեղական կյանք», «Գավառ», «Գյուղացիական», «Կովկաս», «Կյանքը Ախալքալաքում», « Ախալցխայի անցքեր», «Թերթոն», «Լուրեր», « Նամակ խմբագրությանը», «Մամուլ», «Փոստարկղ», «Հայտարարություններ» և այլ մշտական բաժիններ: Հայտարարությունների մի մասը և որոշ կարևոր նյութեր տպագրվել են նաև վրացերեն և ռուսերեն, մի բան, որ վկայում է «Շարժումի»՝ գավառներում ունեցած հեղինա-

կության ու տարածման լայն շրջանակների մասին: Թերթը հրատարակել է նաև գիտամասսայական բնույթի հավելվածներ, որոնք բաժանորդներին տրվել են անվճար:

Այսպիսով՝ նախախորհրդային շրջանում Վրաստանի հայաբնակ Ջավախք ու Մեսխեթ գավառներում առաջինը հիմնադրվում են հայատառ տպարաններ, որոնք լույս են ընծայում մի շարք հայերեն գրքեր ու պարբերականներ՝ դրանով իսկ այդ լեռնաստանը կապում աշխարհի խոշոր կուլտուրական կենտրոնների հետ:

Ախալքալաքի և Ախալցխայի վերոհիշյալ տպարանները խորհրդային կարգերի օրոք վերակազմավորվում և դառնում են շրջանային պետական տպարաններ, որոնք դարձյալ շարունակում են լույս ընծայել թերթեր և գրքեր: Ջավախքի կենտրոն Ախալքալաքում 1920-ականների սկզբին հիմնադրվում է «Կարմիր Ջավախք» տպարանը, ուր 1924-1925 թթ. Տպագրվել են «Կարմիր Ջավախք», իսկ 1926-ին՝ «Ռանչպար» թերթերը, որոնք լուսաբանել են հիշյալ գավառի հարուստ կյանքն ու մշակութային առօրյան:

Վրաստանում 1931-ին տեղի է ունենում վարչական նոր բաժանում, որի հետևանքով Ախալքալաքի ու Ախալցխայի գավառների տարածքներում ստեղծվում են վարչական նոր միավորումներ. Ջավախքում՝ Ախալքալաքի ու Բոգդանովկայի, իսկ Մեսխեթում՝ Ախալցխայի և Ասպինձայի շրջանները, որոնցում 1930-ական թթ. սկզբից սկսում են ձևավորել շրջանային թերթերը:

Ախալքալաքում 1931-ին հիմնադրվում է «Սոցիալիստական անասնաբուծություն» շրջանային թերթը, որը նույն անվամբ հրատարակվել է մինչև 1936 թ.: Այնուհետև նրան փոխարինել են «Բոլշևիկյան կոլխոզ» (1936-1949 թթ.), «Օքթոմբրիս դրոշիթ» (1950-1955 թթ.), «Չոկտեմբերի դրոշով» (1956-1961 թթ.), «Կարմիր դրոշ» (1961-1962թթ.) թերթերը: Այստեղ 1934-1935 թթ. լույս է տեսել նաև Ախալքալաքի մեքենատրակտորային կայանի քաղվարչության օրգան «Բոլշևիկյան կոլխոզ» շաբաթաթերթը, իսկ 1935-ին՝ տեղի անասնաբուծական խորհտնտեսության քաղբաժնի օրգան «Ստալինյան ուղիով» բազմատպաքանակ թերթը:

Ախալքալաքի գավառից անջատված և ինքնուրույն վարչական միավոր դարձած Բոգդանովկայի (ներկայումս՝ Նինոծմինդա) շրջանում 1933 թ. ստեղծվում է հայատառ և ռուսատառ տպարան, ուր նույն տարում էլ սկսում է լույս տեսնել երկլեզվյան «Սովխոզնայա պրավդա» («Խորհտնտեսային ճշմարտություն») բազմաքանակ թերթը, որը եղել է Գորելովկայի խորհտնտեսության կուսկոմիտեի ու տնօրինության օրգանը: Այնուհետև 1935-ին այդ թերթի հիման

վրա ստեղծվել է Բոգդանովկայի շրջանային «Ստալինյան ուղի» (1935-1961 թթ.) երկլեզվյան թերթը:

Ախալցխայում խորհրդային շրջանում առաջին թերթը լույս է տեսել 1931 թ.: «Դեպի սոցիալիզմ» վերնագրով, հայերեն և թուրքերեն, որը 1932-ի փետրվարից հրատարակվել է առանձին-առանձին՝ «Դեպի սոցիալիզմ» և «Սոցիալիզմ դողրու» վերտառաթյուններով: «Դեպի սոցիալիզմ» հայերեն թերթը 1935-ին վերանվանվել է «Կոմունիստ» (1935-1938 թթ.), իսկ այնուհետև՝ «Ունևոր կյանք» (1939-1944թթ.): Իսկ «Սոցիալիզմ դողրու» («Դեպի սոցիալիզմ») ադրբեջաներեն տարբերակը շարունակում է լույս տեսնել մինչև 1944 թ.: Հայրենական մեծ պատերազմի շրջանում, երբ Մեսխեթի թուրքերը արքայություն են Սիբիր, «Սոցիալիզմ դողրու» թերթի հրատարակությունը դադարեցվում է: Ախալցխայում շարունակում է լույս տեսնել միայն «Ունևոր կյանք» հայերեն թերթը, որի հիման վրա էլ 1945-ից Ախալցխայում սկսում է տպագրվել «Կարմիր դրոշ» և «Ծիթելի դրոշա» հայերեն և վրացերեն միացյալ շրջանային թերթը:

ԽՍՀՄ-ի հանրապետություններում, այդ թվում՝ նաև Վրաստանում 1962 թ. տեղի է ունենում շրջանների խոշորացում, որի հետևանքով միավորվում են Ախալքալաքի, Ախալցխայի, Բոգդանովկայի և Ասպինձայի շրջանները ու դառնում են մի միասնական վարչական միավոր՝ Ախալցխա կենտրոնով: Վերակազմավորվում է նաև հիշյալ շրջանների մամուլը: Ախալցխայի «Ծիթելի դրոշա»-ի հիման վրա 1962-ից սկսում են լույս տեսնել նույնանուն վրացերեն, հայերեն և ռուսերեն միջշրջանային թերթեր. Ախալցխայում՝ «Ծիթելի դրոշա», Ախալքալաքում՝ «Կարմիր դրոշ», իսկ Բոգդանովկայում՝ «Կրասնոյե զնամյա» վերնագրերով: Ասպինձայում այդ ժամանակ թերթ էր տպագրվում: Այդ թերթերը «Ծիթելի դրոշա»-ի կրկնօրինակն էին, որ թարգմանաբար տպագրվում ու տարածվում էին ըստ նախկին շրջանների: Հետագայում աստիճանաբար վերացվում է «Ծիթելի դրոշա»-ի ամբողջական թարգմանությունը, և հիշյալ թերթերում գետեղված շատ նյութեր այլևս չեն թարգմանվում և կրում են զուտ տեղական բնույթ:

Ախալցխայի հետ միավորված շրջանները 1965 թ. դարձյալ տարանջատվում են, և նրանցում կրկին վերականգնվում են շրջանային թերթերը: Ախալցխայի թերթը պահպանում է իր նախկին «Ծիթելի դրոշա» և «Կարմիր դրոշ» անվանումը և շարունակում է լույս տեսնել երկու լեզվով. երեք էջը՝ վրացերեն, մեկը՝ հայերեն: Ախալքալաքում «Կարմիր դրոշ»-ին փոխարինում է «Փարոս» և «Շուքուրա» թերթը՝ երեք էջը՝ հայերեն, մեկը՝ վրացերեն, իսկ Բոգդանովկայում «Կրասնոյե զնամյա»-ին փոխարինում է «Արշալույս» և «Ջարյա»

թերթը՝ երեք էջը հայերեն, իսկ մեկը՝ ռուսերեն: Ասպինձայի շրջանում լույս է տեսնում նախկին «Ասպինձա» վրացերեն թերթը: Նշված թերթերը, բացի Ախալցխայի «Ծիթելի դրոշա»-ից, ցարդ պահպանում են իրենց անունները: Իսկ «Ծիթելի դրոշա»-ն 1990 թ. վերանվանվում և մինչև այժմ կրում է այդ պատմական երկրամասի հնագույն անունը՝ «Սամցխե»:

Բոգդանովկայում 1983-1985 թթ. հրատարակվել է նաև «Անասնապահ» հայերեն բազմատպաքանակը, որը, լինելով Գոնդուրայի անասնաբուժական խորհրդատեսության կուսկոմիտեի և տնօրինության օրգանը, իր էջերում լայն տեղ է տվել հիշյալ գյուղի հարուստ պատմությանը, գյուղաշխարհի հոգսերին, գյուղատնտեսության և անասնապահության զարգացման խնդիրներին:

Ամփոփելով Ջավախքի և Մեսխեթի խորհրդահայ մամուլի յոթանասունամյա գործունեությունը՝ կարող ենք ասել, որ վերոհիշյալ թերթերը, լինելով տեղական կուսակցական և խորհրդային ղեկավար մարմինների օրգաններ, լուսաբանել են հիշյալ շրջանների տնտեսական, հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքը, հողագործների և անասնապահների աշխատանքային նվաճումները, կրթական ու կուլտուրական օջախների, կենցաղսպասարկման տների ու հաստատությունների գործունեությունը և այլն: Այդ մամուլի էլույթների ու հրապարակումների հիմքում հիմնականում եղել են կոմունիստական գաղափարախոսության քարոզչությունը, համայնական տնտեսությունների աշխատանքների անթերի կազմակերպումը, սոցիալիստական ապրելակերպի սկզբունքների արմատավորումն ու տարածումը, հայրենասիրությունն ու ժողովուրդների բարեկամությունը:

Ախալքալաքում, բացի վերոհիշյալ թերթերից, 196-ից սկսած տպագրվում են նաև Վրաստանի Գրողների միության հայկական մասնաճյուղի անդամների և Ջավախքի երիտասարդ ստեղծագործողների գրքերը: Ախալցխան, փաստորեն, հայ գրատպության առաջատար կենտրոն լինելու իր տեղը խորհրդային կարգերի օրոք զիջում է Ախալքալաքին: Վերջինս իր աշխարհագրական հարմարավետ դիրքով աստիճանաբար դառնում է Ջավախքի և Մեսխեթի առաջատար մշակութային կենտրոն, որը 1960-ականներից արդեն դառնում է նաև հայ մամուլի և գրատպության աչքի ընկնող կենտրոն Վրաստանում:

Վերջին երեքուկես տասնամյակների ընթացքում Ախալքալաքի տպարանում լույս են տեսել շուրջ 100 անուն հայերեն գրքեր՝ 200.000-ից ավել տպաքանակով: Դրանց թվում են նաև աշուղ Թիֆիլու «Երգերը» (1973թ.), «Ջավախքի բանահյուսություն» (1983թ.), «Ջավախքի երիտասարդ բանաստեղծներ» (1988թ.) և այլ արժեքա-

վոր ժողովածուներ: Այստեղ տպագրվում են նաև վրացերեն ու ռուսերեն գրքեր, կատարվում հարևան Ախալցխայի, Ասպինձայի, Ադիգենի, Բոգդանովկայի, Ծալկայի և այլ հայաբնակ շրջանների գրքային պատվերները, պատրաստվում ազդագրեր ու պլակատներ, տեղեկատուներ և այլ բնույթի բազմալեզու տպագիր նյութեր:

Ջավախքի երկրորդ քաղաք Բոգդանովկայում ևս 1980-ականների սկզբից լուրջ զարգացում է ապրում տպագրական գործը: Այստեղ, «Արշալույս» շրջանային թերթին զուգընթաց, սկսում են լույս տեսնել նաև հայերեն և ռուսերեն գրքեր: Ուշագրավ է այն փաստը, որ հիմնականում այստեղ են տպագրվել հեշտիացի ճանաչված բանաստեղծ Վիկտոր Յովսեփյանի մի շարք ժողովածուները, նրա ստեղծագործությունների ռուսերեն թարգմանությունները:

Խորհրդային կարգերի մայրամուտին, ինչպես ամենուր, այնպես էլ Ջավախքի հասարակական և քաղաքական ու մշակութային կյանքում նկատվում է զգալի աշխուժություն: Այստեղ ստեղծվում են հասարակական-մշակութային նոր կազմակերպություններ, որոնք հիմնադրում են իրենց մամուլի օրգանները: Դրանցից հատկապես հիշատակության արժանի են «Ջավախք» (Ախալքալաք, 1990թ.), «Փարվանա» (Բոգդանովկա, 1991թ.) ժողովրդական շարժման անսպեթրերը, ինչպես նաև Երևանում գործող «Ջավախք» Հայրենակցական և բարեգործական միության օրգան «Ասպնջակ» (1991-1992 թթ.) շաբաթաթերթը: Սակայն, ցավոք, ազատ ու անկախ մամուլի այս օրգանները չեն կարողանում իրենց գոյությունը պահպանել և շուտով փակվում են: Ջավախքում և Մեսխեթում ներկայումս մեծ ընդմիջումներով և առիթից առիթ լույս են տեսնում դարձյալ «Փարոս», «Արշալույս» և «Սամցխե» թերթերը: Ուրախությամբ պետք է նշենք, որ 2001 թ. վերսկսվել է «Ասպնջակ» երկշաբաթաթերթի վերահրատարակությունը, իսկ բուն Ջավախքում այս տարվանից հիմնադրվել են «Ակունք» (Ախալքալաք) և «Լեռնաշխարհ» (Նինոծմինդա) թերթերը:

Այսպիսով՝ Ջավախքում և Մեսխեթում տպագրության սկզբնավորումից մինչև այսօր՝ անցած հարյուրից ավելի տարիների ընթացքում, մեկուկես տասնյակից ավելի հայերեն ու այլալեզու պարբերականներից բացի, տպագրվել են նաև բազմաթիվ գրքեր, որոնք լուրջ դեր են կատարել հիշյալ շրջանների ազգաբնակչության գրագիտության բարձրացման, լուսավորության տարածման, հայ մշակութային պրոպագանդման և ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդման և մերձեցման գործում, մի բան, որն արժանի է գիտական լուրջ ուսումնասիրության:

ԱԽԱԼՑԽԱՅԻ «ՇԱՐԺՈՒՄ» ԹԵՐԹԸ (1917-1918թթ.)*

Վ. Ս. Մաղալյան

Յայ գավառական մամուլի հետաքրքրական ու ինքնատիպ էջերից մեկը պետք է համարել «Շարժում» թերթի պատմությունը, մի լրագիր, որը, մեզանից ութսուն տարի առաջ մուտք գործելով հայաստան Ախալցխայի գավառը, լուսավորություն ու առաջադիմական գաղափարներ է տարածում տեղի բազմազգ աշխատավորության շրջանում, իր հետ թարմ շունչ ու մի կենսահորդ շարժում է բերում այդ հեռավոր լեռնաշխարհը՝ մարդկանց հանելով դարավոր թմբիրից:

Արևելահայ գավառական իրականության մեջ Շուշիից հետո՝ երկրորդ տպարանը հիմնադրվել է Ախալցխայում, ուր 1885-ին տպագրվել է «Մանկավարժանոց» հանդեսը, ինչպես նաև՝ գրքեր: Մեր դարասկզբին Ախալցխայում արդեն գործում էին 2-3 տպարան,

* Խմբ.՝ հոդվածը լույս է տեսել «Բանբեր Երևանի Համալսարանի» հանդեսում, (1998թ., N 2, էջ 143-155): Հետագա ծանոթագրությունները հեղինակին են:

1 Շուշիում առաջին տպարանը հիմնադրվել է 1827 թ.: Հետագա շուրջ 10 տարիների ընթացքում այստեղ տպագրվել են հիմնականում ուսումնական ծեռնարկներ ու դասագրքեր: Իսկ երկրորդ տպարանը Շուշիում գործել է թեմական դպրոցին կից, ուր տպագրվել է «Հայկական աշխարհը» (1874-ին, այն տպագրվել էր նախ Թիֆլիսում՝ 1864-71 թթ., Շուշիից հետո Գանձակում՝ 1874-75-ին, կրկին Թիֆլիսում՝ 1876-ին, իսկ 1877-78-ին՝ Բաքվում և 1879-ին՝ Երևանում): Մամուլի սկզբնավորումը Արցախում, սակայն, սկսվում է Շուշիում 1881-ին լույս տեսած «Քնար խոսնակ»-ով, որին հաջորդել են «Գործ» (1882-1884 թթ.), «Ազգագրական հանդես» (1896 թ. առաջին գիրքը, մյուսները տպագրվել են Թիֆլիսում՝ մինչև 1916 թ.) և այլ պարբերականներ:

որոնք լույս են ընծայել գրքեր և զանազան գովազդներ ու հայտարարություններ: Սակայն այժմ մեր նպատակը չէ անդրադառնալ այդ ամենին², մեր խնդիրն է վեր հանել Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության մամուլի պատմության՝ մոռացության մատնված էջերից մեկը, որն իր 80 տարիների հեռավորությունից մեզ այսօր շատ բան է ուսուցանում:

Եթե Ախալքալաքում տպագրված «Ջավախքը» (1913-1916 թթ.) հայ մամուլն ուսումնասիրողների կողմից արժանացել է որոշակի ուշադրության³, ապա Ախալցխայում լույս տեսած «Շարժումը» դեռևս չի հետազոտվել⁴: Այն, լինելով հայ սոցիալիստական կուսակցության՝ Հեղափոխական դաշնակցության ճյուղային օրգանը⁵, երկար ժամանակ գտնվել է «փակի» տակ: Նրա վերաբերյալ տեղեկությունները չեն անցել մատենագիտության ընձեռած հնարավորությունների սահմաններից, և պետք է ասել, որ դրանք էլ պարունակում են ո-

2 Մենք այդ տպարանների և նրանցում տպագրված գրքերի ու հանդեսների մասին պատմել ենք մեր «Վրաստանի հայկական տպարանները» («Պոլիգրաֆիստ» հանդես, Երևան, 1983 թ., № 2, էջ 18-20) և «Հայկական տպագրությունը Վրաստանում» («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1993 թ., № 1, էջ 160-174) հոդվածներում:

3 «Ջավախք» թերթի մասին տպագրվել են՝ Հ. Սարգսյան, «Ջավախք» պարբերականը («Կամուրջ» տարեգիրք, Թբիլիսի, 1983, էջ 215-221), որը նույն վերնագրով 1996-ին Երևանում լույս է տեսել առանձին գրքուկով, Ս. Նազարյան, «Ջավախք» շաբաթաթերթը («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1992 թ., № 1, էջ 201-204), Վ. Մաղալյան, «Վրաստանի հայ գավառական մամուլի անցյալից (ՀԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1995 թ., № 2, էջ 138-147) հոդվածները, որոնք, մեկը մյուսին լրացնելով, ամբողջական պատկերացում են տալիս մեր գավառական մամուլի այդ հետաքրքիր օրգանի վերաբերյալ:

4 Մեր՝ վերը նշված հոդվածում խոսվում է նաև «Շարժում» թերթի մասին, որը, սակայն, հպանցիկ է և չի ներկայացնում այդ թերթն ամբողջությամբ:

5 «Շարժում»-ը եղել է աշխատավորական օրգան, լույս է տեսել շաբաթը երկու անգամ Ախալցխայում, Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության տեղական կազմակերպության ջանքերով, ունեցել է «Հաց, Լույս և Ազատություն» նշանաբանը: Խմբագրության կազմը՝ Ա. Ավագյան, Մ. Ջարաֆյան, Մ. Մինասյան, Գ. Չիֆլիկյան, Մ. Ստեփանյան: Սկզբում թերթը ստորագրել են խմբագիր Ա. Ավագյանը և հրատարակիչ Հ. Բուլանյանը, իսկ 1917թ. նոյեմբերի 30-ից՝ «Դաշնակցական ընկերների խմբագրական և հրատարակչական կոլեկտիվ»-ը: Այդ օրվանից էլ «Շարժումը» դարձել է նաև Ախալքալաքի գավառի աշխատավորության օրգանը: Ծավալը՝ 2-4 էջ, չափսը՝ 53x35 սմ: Տպաքանակը չի նշված: Տպարան՝ Ախալցխա, Մարտիրոսյան եղբայրների:

որչակի թերություններ ու սխալներ⁶: Տասնամյակների ընթացքում մոռացության է մատնվել այդ թերթը, գրադարաններից վերացել են նրա համարները, առանձին անձանց մոտ էլ այսօր դժվար է գտնել նրա օրինակներից: Նույնիսկ Ախալցխայի գավառագիտական թանգարանում չկա այդ թերթի հավաքածո: Այժմ գրեթե չկան նաև այն մարդիկ, ովքեր ժամանակին բաժանորդագրվել, ընթերցել ու տարածել են այդ թերթը: Ներկայումս «Շարժումի» եզակի օրինակները՝ ընդամենը երկու հավաքածո, այն էլ ոչ լրիվ համարներով, պահպանվում են Երևանում⁷: Եվ

6 Գ. Լևոնյանի «Հայոց պարբերական մամուլը» (Երևան, 1934) մայր ցուցակում (տե՛ս էջ 88, հ. 762) «Շարժում» թերթի վերաբերյալ մատենագիտական տեղեկություններում «Աշխատավորական օրգան»-ի փոխարեն նշված է «Աշակերտական օրգան», որը, մեզ թվում է, սրբագրական վրիպակ է: Այնուհետև նույն տեղում որպես թերթի խմբագիրներ են նշված Ա. Ավագյանն ու Մ. Զարաֆյանը, այնինչ՝ թերթի տակ որպես խմբագիր Մ. Զարաֆյանի ստորագրությանը ոչ մի համարում չենք հանդիպում: Նա եղել է խմբագրական մարմնի անդամ: Հիշյալ «Մայր ցուցակում» նաև չի նշված խմբկուլի կազմը: Առաջին տարում լույս է տեսել թերթի 37 համար, իսկ Գ. Լևոնյանի մոտ նշված է 36: Նա գրում է, որ «Շարժումը» տպագրվել է 4 էջով, բայց այն ունեցել է նաև 2 էջանոց համարներ (շուրջ 15 համար): Ահա այս անճշտությունները նույնությամբ տեղ են գտել Հովի. Պետրոսյանի «Հայ պարբերական մամուլի բիբլիոգրաֆիա» (1900-1956), հատ. 2, Երևան, 1957, գրքում (տե՛ս էջ 298-299): Այստեղ նշված է նաև, որ, իբր, «Շարժումը» լույս է տեսել 1917-1919 թթ., որն իրականությամբ չի համապատասխանում: 1919-ին հիշյալ թերթը չի հրատարակվել: Ա. Կիրակոսյանի կազմած «Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտության (1794-1967)» համահավաք ցանկում (Երևան, 1970), էջ 152, հ. 951, նույնպես տեղ են գտել վերոհիշյալ սխալները, որոնք վկայում են դրանց հանված լինելը Գ. Լևոնյանի «Մայր ցուցակից»: Այդ անճշտությունները մասամբ ուղղված են Մ. Բաբլոյանի «Հայ պարբերական մամուլը» (1794-1980) մատենագիտական համահավաք ցուցակում (Երևան, 1986), էջ 112, հ. 901:

7 Ա. Կիրակոսյանի կազմած մատենագիտական համահավաք ցանկում (տե՛ս էջ 152, հ. 951) նշված է, որ աշխարհում միայն երկու տեղ են պահվում «Շարժում» թերթի հավաքածուները, որոնք են ՀՀ ազգային գրադարանը և Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը (Մատենադարան): Առաջինում պահվում է թերթի 1917 թ. լույս տեսած 1-37 և 1918 թ. տպագրված է 1-33 համարները: Սակայն մեր ստուգումները ցույց են տվել, որ «Շարժումի»՝ Մատենադարանում պահվող համարներից պակասում են 1917 թ. 31 և 37-րդ համարները, իսկ 1918 թ. հավաքածոյից՝ 30-ը և 32-րդը: 1918 թ. հ. 31-ը թյուրիմացաբար կարված է 1917 թ. հավաքածոյից բացակայող 31-րդ համարի փոխարեն: Իսկ ինչ վերաբերում է ՀՀ ազգային գրադարանում պահվող հավաքածոներին, ապա այդ բացակայող համարները նրանցում չեն գտնվում: Մեր որոնումները այդ համարները գտնելու ուղղությամբ առայժմ անցել են ապարդյուն:

դրանց ուսումնասիրությունը մեզ շատ բան է տալիս ժամանակի Ախալցխայի ու Ախալքալաքի գավառների սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի վերաբերյալ:

«Շարժումը», հիմնադրվելով 1917 թ. Փետրվարյան բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունից շուրջ կես տարի անց՝ օգոստոսի 3-ին, պաշտպանել է այդ հեղափոխության գաղափարները, նպաստել տեղում դրանց տարածմանն ու կենսագործմանը: Թերթի անդրանիկ համարի հանձնարարականում կարդում ենք. «ՀՀ Դաշնակցության տեղական ընկերների ջանքերով այսօր հիմք է դրվում տեղական պարբերական մամուլին, այսօր լույս տեսավ աշխատավորական օրգան «Շարժումը», որի նշանաբանն է՝ Հաց, Լույս և Ազատություն: Գործի ամբողջ ծանրությունն զգալով հանդերձ՝ մենք ամեն ճիգ ու ջանք պետք է թափենք՝ իրականացնելու այն նշանաբանը, որի դրոշակի տակ գործելու է թերթը: Աշխատենք մեր բոլոր ուժերով գործը միշտ իր վայելուչ բարձրության վրա պահել, որից ամենն առաջ և ամենից շատ հենց աշխատավորությունն է օգտվելու: Մենք ոչ մի կասկած չունենք, որ մեր լրագիրը կյանքի անհրաժեշտ ծնունդն է, որ նրա աշխարհի գալու օրը հասել է, և ահա նա գալիս է աշխատավորի համար, նրա շահերը պաշտպանելու համար»:

Այնուհետև նույն հանձնարարականից իմանում ենք, որ Ախալցխայի առաջին և միակ օրաթերթը տարածվելու է Թիֆլիսում, Բաքվում, Բաթումում, Ախալքալաքում, Բորժոմում, Աբաթումանում և այլուր, իսկ հրատարակության երկրորդ տարում նրա տարածման շառավիղները տանում են նաև Անդրկովկասի այլ քաղաքներ:

Թերթի անդրանիկ համարի առաջնորդողում հայտնվում է նաև, որ երկրի վերածնության ու հեղափոխության բռնկումների շրջանում է հրապարակ գալիս «Շարժումը», հրապարակ է գալիս գավառական աղաղակող անարդարություններով հարուստ իրականության մեջ: «Մեր օրերում,- կարդում ենք այնտեղ,- երբ հանդես է եկել հասարակական աշխատանքի տենդոտ պայքարը, երբ օրավուր ավելանում են հին ռեժիմի թողած բոլոր բարբարոս հասարակական կարգերը և նրա ավերակների վրա նոր ու թարմ հոսանքը իր շինարար աշխատանքն է կատարում, համայն մարդկությանը տանելու է դեպի սրբազան եղբայրությունը, մեր այս գավառական միջավայրի համար «Շարժումը» մեծ դեր ունի կատարելու: Նա պետք է քննի, վերլուծի աշխատանքի պայմանները հատկապես այն բնագավառում, ուր տեղ են գտել շահագործման անարդարությունները, որոնց մեջ տառապում է աշխատավորությունը և իշխում անարգ շահագործումը, և նրա բարձր բռնած աշխատանքի արդար հատուցման դրո-

շակը պետք է ջերմապես պաշտպանի այդ սկզբունքները: «Շարժումը» իր էջերում կարծանագրի առաջավոր երկրների աշխատավորական կյանքի և ազատագրական պայքարի փայլուն էջերը, նա կլուսաբանի այդ խնդիրները, աշխատավորությանը կտա տեսական ու գործնական ցուցումներ»:

«Պակասություններով հարուստ գավառում» «Շարժումը» շատ լավ է հասկանում իր միջավայրի խոչընդոտները իր գործի համար, սակայն նաև շատ խորն է գիտակցում իր առաքելությունը: «Թերթի գոյությունը ճակատագրական անհրաժեշտություն է մեր իրականության համար,- կարդում ենք առաջնորդողում,- այդ պատճառով էլ ահա նա բաց ճակատով գնում է դեպի հասարակական լայն խավերը»:

Ախալցխայի աշխատավորությունը «Շարժումի» հրատարակությունը մեծ ոգևորությամբ է ընդունում: Նրա լույսընծայումը շնորհավորում են ՀՅԴ տեղական մարմինը, Ախալցխայի քաղաքագլուխ Գ. Մովսիսյանը և ուրիշներ: Այդ առթիվ նույնիսկ աշխատավորության անունից հեռագիր է հղվում Ա. Ֆ. Կերենսկուն, որի մեջ մասնավորապես ասված է. «Լրագիրն իր նպատակն է դնում պաշտպանել աշխատավոր դասակարգի շահերը և աջակցել ժամանակավոր կառավարությանը, նրա՝ հակահեղափոխության դեմ մղված կռիվում և գերմանական միլիտարիզմի դեմ պայքարում. այդ կերպ մտցնելով յուր լուսնան մեծ հեղափոխության գործի մեջ, որի նեցուկը հանդիսանում էք Դուք, որպես ներկայացուցիչ գործի և աշխատավոր դասակարգի»⁸:

Թերթի անդրամիկ համարի լույսընծայման առթիվ տեղի են ունենում միտինգներ, մեծ տոնախմբություններ, օգոստոսի 3-ը Ախալցխայում դառնում է պատմական օր: Ահա թե ինչպես են նկարագրվում այդ հանդիսությունները ««Շարժումի» օրը Ախալցխայում» հաղորդագրության մեջ: «Ինչպես վաղօրոք հայտարարված էր,- կարդում ենք այնտեղ,- այդ օրը լույս էր տեսնելու «Շարժումը», առաջին և անդրամիկ թերթը Ախալցխայում, ուստի խմբագրությունը որոշել էր թերթի տպագրության օրը մի առանձին հանդիսավորություն առաջ բերել: Այդ օրը Ախալցխայում անցկացվելու էր որպես Մամուլի օր՝ հոգուտ «Շարժումի»: Սակայն որոշյալ ժամին թերթը լույս չտեսավ տպարանական մի շարք աննպաստ պայմանների

8 Տե՛ս «Շարժում», 10 օգոստոսի 1917 թ., հ. 2: Այսուհետև հիշյալ թերթից հղումները կտրվեն տեքստում, փակագծերի մեջ՝ նշելով լույսընծայման օրը, ամիսն ու տարեթիվը, համարը:

հետևանքով: Թերթի լույսընծայումը հայտարարված էր առավոտյան ժամը 9-ին, բայց լույս ընծայվեց ճաշից հետո, ժամը 4-ին:

Մինչև թերթի դուրս գալը խմբագրության առաջ անցուղարձ անելով՝ հասարակությունն անհամբեր սպասում էր նրա երևան գալուն: «Շարժումը» մամուլի տակից դուրս եկավ թե չէ, խառն բազմություն հավաքվեց խմբագրատան առաջ: Այնուհետև եկավ հատուկ պատվիրված զինվորական երաժշտախումբը: Հանդեսին շուք տալու համար դուրս էին եկել ՀՅԴ կանանց «Լույս» միությունը և արհեստավորական միությունները, թափորը «Մարսելիեզի» նվագակցությամբ շարժվեց դեպի քաղաքային պարտեզ:

Ամբիոն բարձրացան և ճառեր արտասանեցին Ա. Ավագյանը, Օր. Հ. Ստեփանյանը, Մ. Ավագյանը և ուսանող Հ. Հարությունյանը: Նվագի տակ փողոցներով շարժվում են դեպի բիրժան: Այնտեղ ամբիոնից խոսեցին Մ. Ստեփանյանը և դերասան Ա. Աբրահամյանը:

Թափորը կանգ առավ խմբագրատան առաջ, ներսից դուրս եկավ ընկ. Մ. Ջարաֆյանը և, ամբիոն բարձրանալով, կոչ արեց հասարակությանը՝ հարազատ զավակի պես գուրգուրել նորածին թերթը և պաշտպանել նրա գոյությունը: Նույն ոգով կոչ արեց նաև Մ. Վաշյանը:

Այնուհետև այդ երթը շարունակվում է քաղաքում, ամենուր տեղի են ունենում միտինգներ, և հասարակությանը բացատրվում է թերթի նշանակությունը և խնդրվում է օգնել խմբագրությանը: Վերջում թափորը գալիս է խմբագրություն, Ա. Ավագյանը շնորհակալություն է հայտնում և առաջարկում հեռագիր ուղարկել Կերենսկուն:

Թափորի ընթացքում օրիորդներն ու երիտասարդները ցրում էին «Շարժումի» օրինակները և հանգանակություն էին կատարում: Այդ օրը հոգուտ «Շարժումի» հավաքվեց 530 ու 15 կոպ.: Թերթի օրինակներից քաղաքում ցրվեց մոտ 1000-ը:

Նույն օրը «Մամուլի օր» է կազմակերպվում նաև Աբասթուանում ու Բորժոմում:

Ահա այսպիսի մեծ խանդավառություն է առաջացրել «Շարժումի» լույսընծայումը Ախալցխայում ու շրջակա գավառներում: Հասարակությունը և հատկապես աշխատավորությունը իր ազնիվ աշխատանքով ձեռք բերած կոպեկներով սատար է կանգնում թերթին, որը, փաստորեն, նրա շահերի պաշտպանն էր լինելու գավառում:

Թերթը սկսում է լույս տեսնել կանոնավոր պարբերականությամբ՝ շաբաթը երկու անգամ, մշակում է իր մշտական բաժիններն ու խորագրերը «Խմբագրական», «Գավառ», «Տեղական կյանք», «Թերթոն», «Մամուլ», «Լուրեր», «Վերջին լուրեր», «Նամակներ

խմբագրությանը», «Փոստ-արկղ», «Կովկաս», «Հայտարարություններ» և այլն: Սրանց տակ զետեղված նյութերի մեծ մասը նվիրված է Ախալցխայի, Ախալքալաքի ու շրջակա գավառների աշխատավորության կյանքին, նրան հուզող խնդիրներին: Թերթն իր էջերում լայն տեղ է հատկացրել նաև Անդրկովկասի, Ռուսաստանի և արտասահմանյան առաջավոր երկրների բանվոր դասակարգի կյանքին, նրա տնտեսական ու քաղաքական պայքարին, ազատագրական շարժումներին:

«Շարժումը», լինելով ՀՀԳ Ախալցխայի կազմակերպության թերթը, իր էջերում տպագրել է այդ կուսակցության պլատֆորմն ու ծրագիրը, դրանց տնտեսական ու քաղաքական բացատրությունները (տե՛ս հ. 2, 3, 5, 7): Այնուհետև պարբերաբար թերթն անդրադարձել է ՀՀԳ տեղական կազմակերպության խնդիրներին, լուրեր, թղթակցություններ ու հոդվածներ է տպագրել նրա կազմակերպած միջոցառումների մասին: Թերթն անդրադարձել է նաև գավառի հասարակական-քաղաքական մյուս կազմակերպությունների գործունեությանը, քննադատել է Ախալցխայի բուլձևիկներին, մերժել նրանց պլատֆորմն ու ծրագրերը, պայքարել Անդրկովկասի Ֆեդերացիայի ու Արհեստակցական միությունների ստեղծման, կոոպերացիայի զարգացման օգտին՝ իր էջերում տպագրելով նման բնույթի ու բովանդակության ինքնուրույն և թարգմանական բազմաթիվ նյութեր: Առաջին իսկ համարից սկսած՝ շարունակաբար մի քանի համարներում տպագրվում են Մ. Ջարաֆյանի «Կոոպերացիայի սկզբունքները», «Կոոպերացիայի մասին» ծավալուն հոդվածաշարերը: Դրանց հաջորդում է նույն հեղինակի «Ինչպես հիմնենք սպառողական ընկերություններ գյուղում» մեծածավալ ուսումնասիրությունը, որը տպագրվել է թերթի մի քանի համարներում (17. 09.- 12. 10. 1917 թ., հհ. 12, 14, 15 և 18): Այնուհետև նրա այդ աշխատանքը լույս է տեսել առանձին գրքույկով՝ որպես «Շարժումի» հավելված (տե՛ս 22. 10. 1917 թ., հ. 20):

Թերթի էջերում լայն տեղ է զբաղեցրել նաև հողային հարցը: Թերթը պաշտպանել է հողի մշակի շահերը՝ պնդելով, որ հողը պետք է տրվի միայն հողի աշխատավորին: «Շարժումը» այն տեսակետն է պաշտպանում, որ ամբողջ հողը՝ բոլոր աշխատավորների նշանաբանը, պետք է լինի ազատ, այլ ոչ թե սրա կամ նրա սեփականությունը: Այդ կապակցությամբ թերթն իր էջերում հրապարակում է ՀՀԳ համաժողովի բանաձևը հողային հարցի մասին (16. 11. 1917 թ., հ. 27), ուր պաշտպանվում է հողի համայնական սեփականության գաղափարը: Ըստ այդ բանաձևի՝ «համայնական հողատիրությունը ըն-

կերական կյանքի, սոցիալիզմի սաղմերն են գծելու, ուստի պետք է խրախուսել և իրականացնել հողատիրական այդ ձևը»:

Թերթի քարոզած գաղափարները գավառի աշխատավորության կողմից ընդունվում են ջերմորեն: Այդ են վկայում նրա էջերում տպագրված նորանոր հոդվածներն ու թղթակցությունները, գյուղաշխարհից ստացված նամակները: «Շարժում»-ին սկսում են թղթակցել նաև հարևան Ախալքալաքի, Աբասթուանի, Բորժոմի և այլ վայրերի ընթերցողները, զնալով մեծանուն է թերթի հեղինակությունը:

«Շարժումի» խմբագրությունը, ամփոփելով թերթի շուրջ քառամսյա գործունեության արդյունքները գավառում, իր 30. 11. 1917 թ. 30-րդ համարի խմբագրականում գրում է. «Ծիշտ է, տպագրական և հրատարակչական պայմանները չափազանց աննպաստ են և շատ անգամ մեր խոստումների մեջ փոքրիկ անճշտություններ մտնում են, բայց մեր ընթերցողների ներողամտությունը չենք շահագործի և այդ թերությունների առաջն առնելու ամեն ջանք կգործադրենք»: «Շարժումը» այսօրվանից,- կարդում ենք նույն խմբագրականում,- համարվելու է երկու գավառի օրգան՝ Ախալցխայի և Ախալքալաքի: Դրա համար հատուկ էջ պիտի նվիրվի «Ախալքալաքի կյանք» վերնագրով, որին պիտի աշխատակցեն Ախալքալաքի մեր ընկերները»: Թերթի բաժանորդների թվի ավելացումը և նրա տարածման շրջանակների ընդլայնումը խմբագրությունը դիտում է ոչ միայն նյութական, այլ նաև որպես բարոյական հենարան: «Դրա համար,- գրում է թերթը,- պետք է հետևյալ նշանաբանն ընդունել և տարածել. ամեն մի դաշնակցական անհատ պարտավոր է իր կուսակցական թերթը կարդալ և տարածել իր շրջապատում: Մեր գավառի աշխատավոր դասը պետք է գիտակցի, որ կուսակցության գաղափարներն ըմբռնելու ամենաճիշտ միջոցը նրա գրականությունն ու հրատարակությունները կարդալն է: Ուստի մեզ մնում է նորից կոչ անել և ասել՝ ընկերներ, կարդացեք և տարածեցեք ձեր շրջաններում մեր թերթը, որի նշանաբանն է՝ «Հաց, Լույս և Ազատություն»:

Այդպիսով՝ «Շարժումը» դառնում է նաև Ախալքալաքի գավառի օրգանը, 1917 թ. նոյեմբերի 30-ից թերթը ստորագրում է «Դաշնակցական ընկերների խմբագրական և հրատարակչական կոլեկտիվ»-ը: Այն շարունակում է լույս տեսնել դարձյալ նույն ծավալով, շաբաթը երկու անգամ: Խմբագրությունը բաժանորդներին խոստանում է տարվա ընթացքում հրատարակել նաև երկու-երեք հավելված: Թերթի շուրջը համախմբվում են նորանոր ուժեր և ավելի արդյունավետ դարձնում նրա գործունեությունը: Մշակութային օջախներից գրեթե

գուրկ այդ երկու հայկական գավառներում, հետամնաց ու խավար գյուղացիության ու արհեստավորության շրջաններում թերթն արթնացնում է նոր մտածողություն ու վերաբերմունք շրջապատի նկատմամբ, նրանց սովորեցնում է իրենց անմիջական կյանքը դարձնել մամուլի ու հասարակական քննության նյութ, նրանց զինում է տեսական ու գործնական գիտելիքներով, զգացնել տալիս մամուլի կենսական նշանակությունը աշխատավորության համար:

«Սակայն այդ ամբողջ գործը արդյունք է տանջալից ու համառ աշխատանքի,- գրում է թերթը:- Այս օրերում, այն էլ մեր, ըստ ամենայնի, հետամնաց գավառում թերթ հրատարակել և նրա գոյությունը քիչ թե շատ տևական դարձնել, այո՛, կապված է եղել աչքի ընկնող զոհողությունների հետ, ամուր կամքի ու տոկունության հետ և, ի պատիվ մեր «Շարժումի» շուրջ հավաքված երիտասարդների, նրանք օժտված են եղել այդ բարիքներով և թերթին կյանք տվել, ապրեցրել են, և լիահույս ենք, աջակցությամբ մեր գիտակից հայրենակիցների և ընկերների՝ միանգամայն կապահովեն նաև նրա ապագա կյանքը: ... Պետք է խորը գիտակցի, մանավանդ ինքը՝ աշխատավոր մասսան, թե որքան խոշոր կենսական նշանակություն ունի թերթը իր հասարակական կյանքի համար... Իսկ դրսում եղող հայրենակիցները, որոնք շատ նվիրական կապերով կապված են իրենց ծննդավայրի հետ և, անկասկած, շահախնդիր են նրա լուսավորությամբ ու բարգավաճմամբ, պետք է առաջվա նման և էլ ավելի եռանդով աջակցեն թերթի թե բաժանորդագրությանը և թե նրա ապահովության ֆոնդին» (30. 11. 1917 թ., հ. 30):

«Շարժումը», իր առաջին իսկ համարից սկսած, քննադատել է բռնությունն ու շահագործումը, պաշտպանել է տեղի բազմազգ աշխատավորության շահերը, մեծ ուշադրություն դարձրել նրանց կապերի ամրապնդմանը, քարոզել ժողովուրդների եղբայրություն ու բարեկամություն, «անողորմ կռիվ մղել ինչպես հայ բուժուհիների, այնպես էլ թուրք ու վրացի կալվածատերերի դեմ»: Թերթը իր հրապարակումներում խոր ակնածանքով է վերաբերվել տեղական բնակչության ազգային սրբությունների, նրանց մշակութային ու կրոնական առանձնահատկությունների նկատմամբ, սեր ու հարգանք սերմանել միմյանց հանդեպ:

Գավառի հասարակական-քաղաքական կյանքը նույնպես եղել է թերթի ամենօրյա ուշադրության կենտրոնում: Գրեթե նրա բոլոր համարներում, աչքի ընկնող վերտառությունների տակ, լուսաբանվել են Անդրկովկասի սեյմի, Սահմանադիր ժողովի, Ախալցխայի քաղաքային դումայի ընտրությունները, քննարկվել են Պետրոգրադի հոկ-

տեմբերյան իրադարձությունները, հեղափոխական Ռուսաստանի քաղաքական կյանքի նորությունները և այլն: Թերթի էջերում լայն տեղ է հատկացվել մասնավորապես Չայաստանի ու Վրաստանի անցքերին, լուրեր ու թղթակցություններ են տպագրվել Թիֆլիսի քաղխորհրդի նիստերի, Չայ ազգային խորհրդի գործունեության, Վրաստանի համալսարանի բացման, երկրում տեղի ունեցող ռազմական գործողությունների մասին և այլն: Թերթի արժարժած հարցերի մի զգալի մասը վերաբերում է Չայոց դատի պաշտպանությանը միջազգային ասպարեզում, Արևմտյան Չայաստանում տեղի ունեցող իրադարձություններին, Անդրկովկասի համընդհանուր կյանքին: Մի շարք նյութեր նվիրված են հայ-թուրքական բախումներին և ռազմաճակատի գիծը ռուսական բանակի կողմից լքելու փաստերին:

Առաջին տարում «Շարժումն» իր էջերում մեծ տեղ է տվել նաև գավառի կրթական, գրական ու մշակութային կյանքին: «Գավառի հայ կինը մոտիկ անցյալում ու ներկայում» (20. 08. 1917 թ., հ. 5), «Միանգամից աղջիկների երեք միջանակարգ դպրոց Ախալցխայում» (24. 08. 1917 թ., հ. 6), «Ախալցխայի օրիորդաց նորաբաց գիմնազիան և մեր պահանջները» (14. 09. 1917 թ., հ. 11), «Ախալցխայի հայոց դպրոցների շուրջը» (24. 09. 1917 թ., հ. 13), «Ժողովրդական համալսարանները» (08. 10-22. 10. 1917 թ., հ. 17-20), «Կրթական գործեր» (07. 12. 1917 թ., հ. 32), «Պետություն և դպրոց» (17. 12. 1917 թ., հ. 35) և այլ հոդվածներում քննարկվում են կրթության ու դաստիարակության շատ խնդիրներ: Այս ամենի հետ մեկտեղ թերթի էջերը հարուստ են գավառի ստեղծագործողների արձակ ու չափածո գործերով, ֆելիետոններով, ակնարկներով, գեղարվեստական թարգմանություններով: Մի շարք նյութեր են տպագրվել թատրոնի և երաժշտության, գեղարվեստական գրականության ու նկարչության, գեղագիտական նոր ուղղությունների ու հոսանքների մասին: Առանձին գրույցներ են գետեղվել բժշկական, մանկավարժական, իրավական թեմաներով:

Թերթում տպագրված ինքնուրույն ու թարգմանական նյութերի մի զգալի մասը նվիրված է գավառական կյանքի զանազան կողմերին, որոնցում խոսվում են Ախալցխայի տնտեսության ու կենցաղի, ամենատարբեր բնույթի միջոցառումների մասին: Օրինակ՝ Ավ. Ղուրբանյանի «Ախալցխայի գյուղերում» և Ա. Բլրցյանի «Կյանքը Ախալքալաքում» վերտառությամբ թղթակցություններում ցույց են տրվում Զավախք-մեսխեթյան գյուղաշխարհի հոգսերն ու կարիքները: Ախալցխայի ու նրա շրջակա գավառների տնտեսական ու մշա-

կութային կյանքի մասին լայն պատկերացում կարելի է կազմել թերթի «Փոստ-արկղ», «Նամակներ խմբագրությանը» և «Հայտարարություններ» մշտական բաժինների տեղեկությունները կարդալով: Պետք է ասել, որ թերթում հայտարարությունների ու կարևոր փաստաթղթերի մի մասը տպագրվել է նաև վրացերեն ու ռուսերեն, որը վկայում է «Շարժումի»՝ հիշյալ գավառներում ունեցած հեղինակության ու տարածման լայն շրջանակների մասին:

Այսպիսին է եղել «Շարժումի» գործունեությունը իր գոյության առաջին հինգ ամիսների ընթացքում: Ըստ թերթի ստեղծած տարեգրության՝ Մեծ եղեռնից հետո դրանք Ախալցխայի, Ախալքալաքի ու հարակից գավառների հայության (և ոչ միայն հայության) համար եղել են հեղափոխական ոգևորության ու զարթոնքի, խաղաղ ու ստեղծարար աշխատանքի ամիսներ, միաժամանակ աշխարհում տեղի ունեցող մեծ հեղաբեկումների ու ահեղ ցնցումների, հասարակական ալեկոծությունների ու պատերազմական բռնկումների մի շրջան, երբ հայ ժողովուրդը ապրում էր կորուստներով ու զոհերով լի օրհասական պահեր, որոնց արձագանքները ժամանակին լսվում էին նաև «Շարժում» թերթի էջերից:

Առավել լարված ու տենդագին է դառնում թերթի գործունեությունը 1918 թ. առաջին ամիսներին, երբ Թուրքիան մի նոր արշավանք էր ձեռնարկում Հայաստանի ու Վրաստանի նորաստեղծ հանրապետությունների դեմ՝ վերջնականապես բնաջնջելու քրիստոնյա ժողովուրդներին և կովկասաբնակ թուրքերի օգնությամբ տիրանալու Անդրկովկասին՝ դրանով իսկ իրականացնելով իր պանթուրքիստական նկրտումները: Թերթը օր օրի բացահայտում է ինչպես Թուրքիայի, նույնպես և տեղական մուսուլման խաժամուժի նենգ նպատակները և գավառի քրիստոնյա ազգաբնակչությանը կոչ է անում համախմբվել՝ վերահաս վտանգը կանխելու համար:

«Շարժումի» 1918 թ. անդրանիկ համարը, որ լույս է տեսել հունվարի 4-ին, բացվում է «Նոր դարագլխի շեմին» վերտառությամբ տարողունակ առաջնորդողով: Նրա մեջ վերլուծվում են գավառի հրատապ ու կենսական խնդիրները: Դրա հետ մեկտեղ թերթը, ինչպես նախորդ տարվա դեկտեմբերյան համարներում, «Ախալցխայի անցքերը» մշտական խորագրի տակ ներկայացրել է հունվարի 1-3-ը գավառում տեղի ունեցած տագնապալի իրադարձությունները: Այդ համարում տպագրված զանազան նյութերի մեջ աչքի է ընկնում Գովհ. Թումանյանի՝ Անդրանիկին ուղղված նամակը, ուր բանաստեղծը, նկատի ունենալով ստեղծված ծանր կացությունը, փրկության ելք է որոնում և այդ առթիվ նամակով իր պատրաստականութ-

յունն է հայտնում հայոց մեծ զորավարին: «Սիրելի Անդրանիկ,- գրում է նա,- ահավոր մոմենտի առաջ ամեն մարդ պետք է ընդհանուրի սեղանին բերի, ինչ որ ունի և կարող է՝ թե վերահաս վտանգը կանխելու և թե բաղձալի խաղաղությանը հասնելու համար:

Ես չորս տղա ունիմ, չորսն էլ երկրի Կառավարության, Ազգային խորհրդի և Քո տրամադրության տակ են, իսկ չորս աղջիկս էլ պատրաստական գնում են թիկունքի աշխատանքներին, ինչի որ ընդունակ կլինեն: Ես էլ, անշուշտ, սրանից թանկ ոչինչ չունեմ, հետևաբար ոչինչ չեմ խնայի, միայն թե կարողանամք բոլոր ազնիվ ժողովուրդների և ազատասեր հոգիների հետ միասին ետ մղել վերահաս վտանգը և պաշտպանել ամենքիս սրբազան իրավունքներն ու ազատությունը: Ես անասան հավատարիմ Քո՝ շատ փոթորիկների մեջ ձեռք բերած փորձառությանը, վառ հայրենասիրությանն ու ազատասիրությանը, այլև բնական մարդասիրությանն ու զինվորական բարձր տաղանդին և՛ պատրաստ գալու, երբ և ուր կկոչի Քո եղբայրական ձայնը՝ համբուրում եմ հերոսական ճակատդ: Միշտ Քո՝ Գովհ. Թումանյան»:

«Շարժումը», կենտրոնական թերթերից արտատպելով մեծ բանաստեղծի այս նամակը, մի նպատակ էր հետապնդում՝ Ախալցխայի ու Ախալքալաքի գավառների հայությանը համախմբել՝ կանխելու վերահաս վտանգը: Թերթի նույն համարում տպագրված մեկ այլ թղթակցությունից իմանում ենք, որ դեռևս 1917 թ. դեկտեմբերի 27-ին վաղ առավոտյան Ախալցխայում լուր է տարածվել, թե քաղաքը պաշարված է 15.000 զինված տեղական թուրքերի կողմից: «Խանութները անմիջապես փակվեցին, և քաղաքացիները խուճ-խուճ հավաքված փողոցներում աշխատում էին լուրը ճշտել և տեղեկություններ հավաքել: Պաշարումը փաստ էր...», - գրում է թերթը:

Թերթի նույն համարում տպագրված մեկ այլ հաղորդագրության մեջ ասված է, որ Թուրքիայից Ախալցխայի գավառ գաղտնի մուտք գործած էմիսարները գործում են, հայերի ու վրացիների դեմ ոտքի հանում տեղական մուսուլմաններին, որոնք այն ժամանակ մեծ թիվ էին կազմում Ախալցխայի գավառում: Եվ նրանք՝ զինված, դեկտեմբերի 27-ին պաշարում են քաղաքը և իրենց պահանջները ներկայացնում գավառի իշխանություններին: Նրանք պահանջում են, որ իրենց թույլ տան մտնելու քաղաք՝ ասելով, որ ինչպես Ախալցխայի գավառը, այնպես էլ Ախալցխա քաղաքը պատկանում են մուսուլմաններին: Նրանք պնդում են, որ Ախալցխայի գավառում պետք է ստեղծվի թուրքական կանտոն (ինքնավարություն): Քաղաքը պաշարողները պահանջում են իրենց հանձնել նաև շրջակա ռազմա-

կան դիրքերը և արդեն քաղաքից հեռացած ռուսական բանակի զինանոցը: Ախալցխան մուսուլմանական երկիր է, ասում են նրանք, և սահմանաբաժանումի ժամանակ այն պետք է մտնի մուսուլմանական ինքնավար միության մեջ:

Սրանք, իհարկե, ոչ թե տեղական մուսուլմանների, այլ Թուրքիայի կողմից թելադրված պահանջներ էին, որոնք ներկայացվում էին շրջակա թուրքական գյուղերի բնակիչների անունից: Քաղաքի պաշարումը, այդպիսով, իրականություն էր, և ինքնապաշտպանության կազմակերպումը դառնում էր կենսական անհրաժեշտ պահանջ: Թերթը հաղորդում է, որ, տազնապալի իրավիճակից ելնելով, իսկույն կազմակերպվում է ինքնապաշտպանության գվարդիա, որը հնուտ ու փորձառու հրամանատարների ղեկավարությամբ դիրքեր է զբաղում քաղաքի մերձակայքում: Ձինվում են բոլոր տղամարդիկ և դուրս են գալիս պաշտպանելու իրենց ընտանիքի պատիվն ու երեխաներին, իսկ հայ կանայք իսկույն սատար են կանգնում իրենց անուսիններին ու հարազատներին: Նրանք պատրաստակամություն են հայտնում իրենց բոլոր զարդերն ու անգամ կյանքը տալ հանուն ընտանիքների ու երեխաների ապահովության: «Թշնամին մեր շենքերում էլ դիմադրության կհանդիպի,- հայտարարում են նրանք,- և միայն մեր դիակների վրայով կարող է հասնել երեխաներին» (11. 01. 1918 թ., հ. 2):

«Շարժումի» հիշյալ համարից հայտնի է դառնում, որ տեղաբնակ թուրքերը շարունակում են պնդել իրենց պահանջները, դեռ ավելին՝ նրանք գտնում են, որ սահմանամերձ Ադիգեն ավանում հավաքված հազարավոր թուրքեր միտինգ են գումարել, ուր ելույթ ունեցողները գտել են, որ Ախալցխայի 116-րդ գունդը պետք է թուրքացվի, Ախալցխա քաղաքը և ամբողջ գավառը պետք է լինի թուրքերի գերիշխանության տակ: Նրանք, առանց թաքցնելու, ասում են, որ իրենք (իմա՝ Անդրկովկասի թուրքերը) զորք չեն ուղարկի Թուրքիայի դեմ, կմնան թիկունքում, իսկ ռազմաճակատ, իրենց կարծիքով, պետք է զնամ հայկական ու վրացական գնդերը: Իսկ եթե հայերն ու վրացիները պատերազմեն իրենց հավատակից և արյունակից եղբայր օսմանյան Թուրքիայի դեմ, ապա իրենք երբեք անտարբեր չեն մնա դրանկատմամբ:

Ահա այսպիսի դիրքորոշում ունեին տեղական թուրքերը, որոնց նպատակն էր, հայկական բնակավայրերը ավերելով, Ջավախքին մոտեցող օսմանյան բանակների օգնությամբ բնաջնջել այդ երկու գավառների հայությանը և տիրանալ այդ տարածքներին ևս:

Թերթի հերթական համարների նյութերից տեղեկանում ենք, որ

Ախալցխայում ամեն ինչ արվում է ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու համար: Այդ օրերին քաղաքում տեղի էին ունենում ժողովներ ու միտինգներ, որոնցում քննարկվում էին գավառի ու նրա կենտրոնի պաշտպանության խնդիրները: Ժողովներ էին հրավիրում ազգային կուսակցությունները, քաղաքային դուման, հասարակայնության ներկայացուցիչները, որոնք միահամուռ պաշտպանում էին միասնական պայքարը թուրքական հրոսակների դեմ: Ինքնապաշտպանությունը բոլոր կուսակցությունների ու խավերի համար դարձել էր սրբազան գործ: Միջկուսակցական հակամարտությունները ազգի համար բախտորոշ նշանակություն ունեցող այդ պահին վերացել էին: Ազգի շահերը բարձր էին ամեն ինչից: Ամենուր տիրում էր միասնություն ու համերաշխություն: Միասնություն էր տիրում նաև քաղաքային դումայում: Այստեղ ևս իշխող էր առաջին հերթին հանընդհանուր շահը՝ ինքնապաշտպանության խնդիրը: Ինչպես քաղաքում, այնպես էլ գավառում բնակչությունը բազմազգ էր: Միայն Ախալցխա քաղաքն ուներ շուրջ 17.000 բնակիչ, որից 13.000-ը՝ հայեր էին: Այստեղ հայերից հետո մեծ թիվ էին կազմում վրացիները, այնուհետև ռուսներն ու հրեաները: Քաղաքում դեռևս բնակվում էին նաև որոշ թվով թուրքեր: Թերթը հայտնում է, որ այդ օրերին վերացել էին ազգամիջյան հակասությունները, ամենուր ստեղծվում էին ազգային խորհուրդներ, որոնք իրենց ժողովներում առաջարկում էին ստեղծել լայն իրավունքներով օժտված ազգամիջյան մի ընդհանուր մարմին, որը պետք է աշխուրջ կերպով հետևեր ստեղծված ծանր կացությանը և կանխեր ամեն տեսակի սադրանքներն ու անակնկալները:

«Շարժումի» 1918 թ. փետրվարի 1-ի համարից իմանում ենք, որ հունվարի 27-ին Ախալցխայում ստեղծվել է Ազգային խորհուրդ, և հենց նույն օրը տեղի է ունեցել նրա անդրամիկ նիստը, ուր խորհրդի կազմում ընդգրկված 33 Դաշնակցության, սոցիալ-դեմոկրատների և էսեռների ներկայացուցիչները միաձայն Ազգային խորհրդի նախագահ են ընտրել Ախալցխայի քաղաքագլուխ, 337 անդամ Ջորի Ջորյանին (1886-1943), օգնականներ՝ Վ. Ռշտունուն և Գ. Բայբուրդյանին, քարտուղար՝ Գ. Չիֆլիկյանին:

Ջորի Նավասարդի Ջորյանը ծնվել, մեծացել ու կրթություն էր ստացել Թիֆլիսում: Նա այդ ժամանակ ընդամենը երկու ամիս էր, ինչ աշխատում էր որպես Ախալցխայի քաղաքագլուխ, ընտրվել էր 1917 թ. նոյեմբերի 24-ին: Ջ. Ջորյանը Ախալցխայում այդ պաշտոնը վարել է մինչև 1921 թ. գարունը՝ մեծ հեղինակություն ու հարգանք վայելելով գավառի բազմազգ բնակչության շրջանում: Խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո կրկին տեղափոխվել է Թիֆլիս, հե-

տագայում՝ ստալինյան բռնությունների շրջանում, աքսորվել է Սիբիր, երեք տարի անց կմախքացած վերադարձել է իր ծննդավայրը, ուր 1943-ին զոհվել է ավտովթարից⁹:

2. Ջորյանը Ախալցխայում ամեն ինչ անում է՝ ամուր ինքնապաշտպանություն կազմակերպելու և թուրքական վտանգը կանխելու ուղղությամբ: Եվ դա մեծ ջանքերի գնով հաջողվում է նրան. թուրքերը շուրջ կես տարի չեն կարողանում ճեղքել ինքնապաշտպանության գիծը և մտնել պաշարված քաղաքը: Ախալցխան մտնում է անառիկ ամրոց:

Այդ գործում մեծ է եղել նաև «Շարժումի» դերը: Թերթը հանդես է եկել բազմաթիվ նախաձեռնություններով՝ միաժամանակ լուսաբանելով ռազմաճակատի ու թիկունքի, գավառի ու քաղաքի անցքերը, պարբերաբար ներկայացրել է տեղական ազգային խորհուրդների գործունեությունը, հանգամանորեն մեկնաբանել միջազգային դրությունը, Մերձավոր Արևելքում ու աշխարհում տեղի ունեցող իրադարձությունները՝ տալով դրանց ճշգրիտ գնահատականները: Թերթը ուշադիր հետևել է գավառի հասարակական-քաղաքական կյանքին, կոչ արել՝ հեռու մնալ թուրքերի կողմից ձեռնարկվող ամեն տեսակի սադրանքներից, հայերին ու վրացիներին համախմբել՝ ինչպես միշտ, այդ անգամ էլ միասնաբար պայքարելու ընդհանուր թշնամու դեմ: Այս առումով ուշագրավ է թերթի խմբագիր Ա. Ավագյանի «Վրաց աշխատավոր ժողովուրդը և նրա պարագլուխները» հոդվածը (04. 02. 1918 թ., հ. 9), որի մեջ հեղինակը քննադատում է վրաց դեմոկրատիայի մի շարք ներկայացուցիչների և խավարամիտ ազգայնամուլների՝ հայ ժողովրդի նկատմամբ ունեցած անբարյացակամ վերաբերմունքը: Հողվածագիրը չի հավատում վրաց սոցիալ-դեմոկրատների՝ թուրք բեկերի հետ ունեցած դաշինքին: Նա իրավացիորեն գտնում է, որ իբր վրաց ժողովրդի կողմից դրսևորվող այդ խորթ երևույթը անընդունելի է, քանզի դա երբեք էլ նրա օգտին չի խոսում: Հայերի և վրացիների համար ստեղծված ծանր իրավիճակը, նշում է հեղինակը, երկու դրկից ու եղբայր ժողովուրդներին պետք է դարձնի ավելի զգոն ու սթափ, մերձեցնի միմյանց, որպեսզի նրանք հաղթանակով դուրս գան ստեղծված կացությունից:

9 Նրա մասին ավելի մանրամասն տես Ա. Սանոսյան, Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների 1918-ի ինքնապաշտպանությունը, Երևան, 1992, էջ 24-25, 39 և այլն: Ի դեպ, այս գրքում մեծապես օգտագործված են «Շարժում» թերթի հիշյալ գավառների պատերազմական վիճակին վերաբերող նյութերը:

Այդ տագնապալի օրերի մասին թերթը շարունակում է հրապարակել բազմաթիվ նյութեր, կազմակերպում է զինակոչության գործը զավառում, բնակչությանը կոչ է անում «դեպի խրամատներ»՝ հանուն հայրենի բնակավայրերի պաշտպանության: Նրա գրեթե բոլոր համարներում կարելի է կարդալ. «Ընկերներ, մի՛ մոռանաք, որ ինքնապաշտպանության գործին օգնելը ամենքիս սրբազան պարտքն է» կոչը: Այս և նման այլ կոչերին անսալով, որոնք արվում էին զինվորական իշխանությունների կողմից, գավառի այն բնակիչները, ովքեր ի վիճակի չէին զենք կրելու, մասնակցում էին քաղաքի շրջակայքում ամրություններ կառուցելու և խրամատներ փորելու աշխատանքներին:

«Շարժումի» էջերում տպագրված «Ախալցխայի անցքերի շուրջը», «Մեր թուրք հարևանները», «Ծուղրուքի կռիվները», «Ի՞նչ է կատարվում», «Վերջին տեղեկություններ» վերտառությամբ նյութերում բաբախում է ռազմական գործողություններով հարուստ գավառի սիրտը: Վիճակն ավելի է սրվում Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրից հետո (03. 03. 1918 թ.), երբ Անդրկովկասյան սեյմը հանդես է գալիս երկրամասի բոլոր ժողովուրդներին ուղղված մանիֆեստով և զենքի է կոչում բոլորին ընդդեմ Թուրքիայի: «Շարժումը» այդ «Մանիֆեստը» զետեղել է իր ապրիլի 8-ի 23-րդ համարում: Դրան հաջորդում են «Թուրքերն ու գերմանացիները», «Բաթումի անկումը», «Հաշտության բանակցությունները Բաթումում» և այլ հոդվածներ, որոնցում ներկայացվում է թուրքական արշավանքը:

Թերթը պատերազմական իրավիճակում անգամ չի մոռացել պաշարված Ախալցխայի կրթական ու մշակութային կյանքը, թղթակցություններ է տպագրել թատերական ներկայացումների, երաժշտական երեկոների, ինչպես և քաղաքում կազմակերպված «Դպրոցական շաբաթ» միջոցառման մասին, որոնց ընթացքում կազմակերպվել են հանգանակություններ: Այդ առթիվ թերթը գրում է. «Այս շաբաթվա ընթացքում Ախալցխայի հայ հասարակությունն իր բոլոր խավերով և բոլոր հասակի երկսեռ անդամների մասնակցությամբ ուզում է ապացուցել, որ ինչպես ընդհանուր հասարակական վտանգի ժամանակ գիտե իր անձն ու զույթը ինքնապաշտպանության համար չխնայել, այնպես էլ պատրաստ է իր բարոյական ու նյութական զոհաբերություններն անել՝ կանգուն պահելու համար այն տաճարը, որի հիմքերը վտանգելու փորձության առաջ են կանգնած, այն տաճարի, որի մեջ սերունդների երկաթակուռ կամքն ու գիտակցությունն են դարբնում» (22. 04. 1918 թ., հ. 26):

«Շարժումն» իր քաջալերող ելույթներով մարտի էր կոչում գա-

վառի ողջ հայությանը: Թերթի խմբագրակազմը ոչ միայն լուսաբանում ու մեկնաբանում էր գավառում տեղի ունեցող իրադարձությունները, այլև, երբ վտանգը սաստկանում էր, հաճախ հենց իրենք էին հայտնվում այդ իրադարձությունների կենտրոնում, մասնակցում մարտական գործողություններին, ինչպես դա տեղի ունեցավ Ածղուրի դեպքերի ժամանակ: Թերթը, 1918 թ. մարտի կեսերից սկսած, շուրջ երկու շաբաթ լույս չի տեսել, որովհետև թե խմբագրության և թե տպարանի աշխատողները եղել են մարտի դաշտում:

Պաշարված Ախալցխան շարունակում է մնալ անառիկ մինչև մայիսի վերջերը: Այդ օրերին ցրվում է Անդրկովկասյան սեյմը, և մայիսի 26-28-ը ստեղծվում են Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի Հանրապետությունները: Հունիսի 2-ին Ախալցխայում Վրաց ազգային խորհուրդը հրավիրում է հասարակայնության ժողով՝ հանդիսավորությամբ նշելու Վրաստանի անկախացումը:

Սակայն, չնայած դրան, Թուրքիան հասնում է իր նպատակների մի մասի իրականացմանը. Բաթումի պայմանագրով Հայաստանի մի շարք տարածքների հետ մեկտեղ նրան են հանձնվում նաև Բաթումը, Ախալցխայի ու Ախալքալաքի գավառները: Թուրքերը հունիսի 6-ին, առանց մի կրակոցի, մտնում են Ախալցխա: Բայց, ցավոք, «Շարժումը» այս վերջին իրադարձությունները չի արձանագրել, որովհետև թերթը մայիսի 20-ից հետո պաշարման հետևանքով ստեղծված ծանր կացության պատճառով այլևս լույս չէր տեսնում:

Այսպիսին է ՀՀԴ մամուլի օրգաններից մեկի կարճատև գոյության համառոտ պատմությունը, որն իր համարձակ գործունեությամբ դարձել էր այդ երկու հայաբնակ գավառների տնտեսական, հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի անբաժան մասը: Թերթն իր շուրջը ստեղծել էր թղթակիցների լայն ցանց: Նրա աշխատանքներին իր գործուն մասնակցությունն է բերել ՀՀԴ Ախալցխայի կազմակերպության ղեկավար Մ. Ջարաֆյանը, որը եղել է նաև խմբկուղի անդամ: Թերթին աշխատակցել է և Ախալցխայի քաղաքագլուխ Ջ. Ջորյանը: Նրա էջերում կարելի է հանդիպել մշտական թղթակիցներ Ա. Ալթունյանի, Ե. Տեր-Անտոնյանի, Ա. Արագածյանի, Ա. Ահարոնյանի, Մ. Մարգարյանի, Ա. Բլրցյանի, Վ. Գայֆեճյանի, Մ. Քոթանճյանի, Ս. Դարբինյանի, Ա. Սանթուրճյանի, Ա. Սառաջյանի անուններին: Հասարակական-քաղաքական բնույթի հոդվածներով հաճախակի են հանդես եկել խմբագրակազմի անդամները՝ Ա. Ավագյանը, Մ. Մինասյանը, Մ. Ստեփանյանը, Ավ. Դուրբանյանը: Նյութերի մի զգալի մասն էլ ստորագրված է կեղծանուններով («Աբո»,

«Արաբո», «Օննիկ», «Աշճի Անտոն», «Մանավազ», «Քրիստափոր» և այլն):

«Շարժումի» էջերում հաճախակի ենք հանդիպում սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական բնույթի նյութերի բազմաթիվ թարգմանությունների, որոնց հեղինակներն են Կարլ Բյուխները («Ժամանակակից քաղաքի տնտեսական խնդիրները», 11. 02.-25. 02. 1918 թ., հհ. 11-15), Ա. Գոդենը («Աշխատանք և շահը», 04. 03.-13. 03. 1918 թ., հհ. 17-20), Մորիս Մետերլինկը («Մեր սոցիալական պարտականությունը», 29. 04. 1918 թ., հ. 2) և այլք: Այստեղ տպագրվել է Ստալինի «Տաճկահայաստանի մասին» վերտառությամբ հոդվածը (01. 02. 1918 թ., հ. 8):

Պատերազմական թեժ օրերին անգամ թերթը չի մոռացել իր ընթերցողներին հաղորդակից դարձնել գիտության ու մշակույթի նորություններին՝ մարտական գործողությունները լուսաբանող թղթակցությունների կողքին հետաքրքիր նյութեր տպագրելով «Գիտության նորություններ» և «Ժողովրդական համալսարաններ» ընդհանուր վերտառությունների տակ, ներկայացնելով տեղական հեղինակների ու թարգմանական բանաստեղծություններ և պատմվածքներ: Թերթը «Շարժումի» գրադարան» մատենաշարով հրատարակել է նաև գիտամասսայական բնույթի գրքույկներ, որոնք բաժանորդներին են տրվել անվճար:

Այսպիսով՝ «Շարժումը» Վրաստանում հրատարակված գավառական անդրանիկ կուսակցական պարբերականն էր, որը, յուրացնելով ու հարստացնելով ՀՀԴ մամուլի կուտակած փորձն ու լավագույն ավանդույթները, փաստորեն եղավ իրենից առաջ հարևան Ախալքալաքի գավառում լույս տեսած «Ջավախք» թերթի օրգանական շարունակությունը: «Շարժումը» իր գոյության շուրջ մեկ տարվա ընթացքում պայքար մղեց տգիտության ու խավարի դեմ: Հատկապես մեծ է եղել նրա դերը թուրքերի կողմից Ախալցխայի գավառը և քաղաքը պաշարելու օրերին, երբ մեկ անգամ ևս ապացուցվեց, որ համախմբված ու միասնական պայքարի դեպքում երբեք չի կարող լինել պարտություն:

«Շարժումն» այսօր՝ իր 80 տարիների հեռավորությունից, մեզ ուսուցանում է մամուլի հրատարակության ու նյութերը մատուցելու բազմազան ձևեր ու եղանակներ: Նրա հրապարակումները նպատակասլաց են, վկայակոչված ու վերլուծված թվերն ու փաստերը՝ ճշգրիտ, քննադատությունը՝ սուր ու դիպուկ և միաժամանակ՝ կիրթ ու զուսպ, լրատվությունը՝ հակիրճ ու ընդգրկուն, լեզուն՝ հարուստ ու հյութեղ, լրագրական վարպետությունը՝ բարձր: Պատերազմա-

կան իրավիճակում կարողացել է կատարել կազմակերպչական մեծ աշխատանք, հայրենասիրության վառ օրինակներով մարդկանց մղել է հաղթանակների, նրանց սրտերում հույս ու հավատ ներշնչել գալիքի նկատմամբ, քարոզել հայ և վրաց ժողովուրդների եղբայրություն ու միասնություն, բարեկամական ամուր դաշինք՝ վտանգի ժամին: Այսպիսին է եղել «Շարժումը» իր ժամանակին, որի օրինակն ու փորձը կարող են օգտակար լինել մեր օրերում արցախյան պայքարում և մեր բազմաբեղուն կյանքում, մեր նորօրյա բազմակուսակցական հարուստ մամուլի խմբագրական աշխատանքներում:

Վերջում ուզում ենք ավելացնել, որ ինչպես «Մանկավարժանոց» հանդեսը, այնպես էլ «Շարժումը» հայախիտ այդ լեռնաշխարհում «Ջավախքի» հետ մեկտեղ եղել են իրենց ժամանակի եզակի տպագիր պարբերականները, որոնց զուգահեռ կամ նրանցից առաջ ու հետո, ընդհուպ մինչև 1930-ական թվականների սկիզբը, հիշյալ գավառներում մեկ այլ լեզվով ոչ մի թերթ չի հրատարակվել: Սկսած անցյալ դարի վերջերից՝ Ջավախքում ու Մեսխեթում հայերեն այդ պարբերականներով է հիմք դրվել գրատպությանը և մամուլի գործին, որն էլ հող է նախապատրաստել խորհրդային կարգերի օրոք հիշյալ գավառներում տարբեր լեզուներով, այդ թվում՝ նաև հայերեն, նորանոր լրագրեր հրատարակելու համար:

«ՋԱՎԱԽՔ» ՇԱՐՎԱԹԵՐԹԸ*

Ս. Ս. Նազարյան

բանասիրական գիտությունների թեկնածու

Յայ պարբերական մամուլը պատմական յուրաքանչյուր ժամանակահատվածում ունեցել է իր յուրահատուկ զարգացումը: XX դարի առաջին երկու տասնամյակներում այն աչքի է ընկել պարբերականների առատությամբ, գաղափարական ուղղությունների և բովանդակության բազմազանությամբ: Այդ տարիներին կապիտալիզմի զարգացման ուղին թևակոխած Անդրկովկասում, ուր լույս էին տեսնում ինչպես հասարակական, քաղաքական, նույնպես և մշակույթի տարբեր ճյուղերի նվիրված ամսագրեր ու թերթեր, կարևոր երևույթ էր գավառահայ մամուլի երևան գալը: 1913 թվականից Ախալքալաքում սկսում է հրատարակվել «Ջավախք» շաբաթաթերթը, որ Գորիսում լույս տեսած «Գավառից» հետո երկրորդն էր: Թերթի խմբագիրն ու հրատարակիչն էր կանոնավոր կրթություն ստացած, առաջադեմ հրապարակախոս, հասարակական գործիչ Վարդան Շահպարոնյանը¹:

Վարդան Շահպարոնյանը ծնվել է 1872 թ. դեկտեմբերի 22-ին Ախալքալաքում: Նախնական կրթություն ստացել է տեղի միջնակարգ դպրոցում, ապա ուսումը շարունակել Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում: Նա որպես ուսուցիչ աշխատել է Ախալքալաքի ծխական դպրո-

* Խմբ.՝ հոդվածը արտատպվում է «Բանբեր երևանի համալսարանի» համ-դեսից (1992 թ. թիվ 1, էջ՝ 201-204): Հետագա ծանոթագրությունները հեղինակինն են:

1 Վարդան Գասպարի Շահպարոնյանի կյանքի և գործունեության մասին տեղեկությունները հաղորդել է նրա դուստրը՝ Լիլյա Շահպարոնյանը, որին հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը: Օգտագործել ենք նաև «Կամուրջ» ամսանախում «Ջավախք» թերթի մասին տպագրված Հրահատ Սարգսյանի հոդվածը («Կամուրջ», Թիֆլիս, 1983, էջ 315-321):

ցում, եղել է նույն դպրոցի հոգաբարձուն: Տեղական իշխանությունների դեմ ուղղված իր ըմբոստ ելույթների համար նա հետապնդվել է կառավարության կողմից և 1904 թ. արքայի Բուսաստանի Կալուզայի մարզի ժիգորա քաղաքը: Երկու տարի արքայազնություն մնալուց հետո նա վերադառնում է Ախալքալաք: Այստեղ նա սկսում է ծավալել հասարակական և հրապարակախոսական լայն գործունեություն: 1912 թ. նրա նախածեղծությամբ կառուցվում է Ախալքալաքի առաջին հիդրոէլեկտրակայանը: Ապա նրա ղեկավարությամբ շարք են մտնում ծխական երկսեռ դպրոցի, մսի կոմբինատի, ալրահացի, ձեթ-օճառի, կաշվի, փայտամշակման գործարանների շենքերը: 1915 թ. Ախալքալաքում հիմնում է առաջին մանկատունը և կազմակերպում մեծ եղեռնից մազապուրծ որբուկների խնամքի ու դաստիարակության գործը:

Խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո Վարդան Շահպարևյանը մեծ եռանդով շարունակում է աշխատել: 1922 թ. Նա ստանձնում է Ախալքալաքի կոմունալ բաժնի վարիչի պաշտոնը, ամենայն բարեխղճությամբ հետևում քաղաքի սանիտարական վիճակի, ճանապարհների բարեկարգման, բնակչության կենցաղսպասարկման աշխատանքներին:

1926 թ. Շահպարևյանը ընտանիքով տեղափոխվում է Երևան, ու մինչև 1937 թ. վարում է ԶՕԿ-ի շինարարական բաժնի վարիչի պաշտոնը: 1937-ից մինչև իր կյանքի վերջը (1941թ.) նա աշխատում է Երևանի Ստ. Շահումյանի անվան միջնակարգ դպրոցում որպես հաշվապահ:

Երախտավոր գործիչը միաժամանակ ծավալում է գրական-հրապարակախոսական գործունեություն: Նա «Աթոս», «Էլի էն», «Շահ-Պարոն», «Վ.Շ.» ծածկանուններով ֆելիետոններ, պատմվածքներ, հրապարակախոսական հոդվածներ է տպագրում «Ջավախք», «Մշակ», «Տարագ» և այլ պարբերականներում: Վ. Շահպարևյանը գրել է նաև բանաստեղծություններ, կենցաղային ու պատմական թեմաներով թատերախաղեր, որոնք բեմադրվել են Ախալքալաքում, Երևանում, Թիֆլիսում, Ալեքսանդրապոլում: Առանձին գրքույկներով լույս են տեսել նաև «Արմեն և Ֆաթիմա» (Ալեքսանդրապոլ, 1909թ.), «Արցունքի ծով» (Ալեքսանդրապոլ, 1912 թ.) պատմական դրամաները:

Ախալքալաքի տնտեսական, սոցիալական և հոգևոր կյանքի վերափոխման գործին ծառայելու նպատակով Վ. Շահպարևյանը ձեռնամուխ է լինում «Ջավախք» գրական, հասարակական շաբաթաթերթի հրատարակմանը: 1913 թ. հունվարից լույս է տեսնում «Ջա-

վախք»-ը՝ շաբաթը մեկ անգամ: Թերթը բաղկացած էր 8 էջից: Խմբագիրը՝ Վ. Շահպարևյանը, իր թերթի անդրամիկ համարի առաջնորդում, պարզելով պարբերականի նպատակները, գրում է. «Ոչ դատարկ սնամիտությունը և ոչ թեթևամիտ նամությունը ուրիշներից ստիպեցին մեզ սկսել այսպիսի մի ծանր և պատասխանատու գործ: Ինքը՝ բարոյացած կյանքը, ստեղծում է մի պարբերական օրգանի անհրաժեշտությունը, որը մի կողմից ճիշտ կերպով պիտի պարզի մեր գավառի տնտեսական ու կուլտուրական դրությունը, մյուս կողմից ցույց տա այդ դրությունը բարելավելու միջոցները»:

«Ջավախք» շաբաթաթերթին աշխատակցում էին Վարդան Այվազյանը (Վ. Բազյան, Վ. Այ-Վազ), Արսեն ք. Բլրցյանը, Հարություն Խաչատրյանը, Արտաշես Բուդաղյանը և ուրիշներ:

Լինելով գավառական դեմոկրատիայի ներկայացուցիչը՝ Վ. Շահպարևյանը գրում է. «Թերթը մի ուղղություն ունի. այն է՝ ծառայել ժողովրդի շահերին և կռվել զանազան գույնի թե՛ նյութական, թե՛ ֆիզիկական և թե՛ բարոյական շահագործող մարդկանց դեմ» («Ջավախք», 1913թ., №26, էջ 211): Թերևս պետք է նշել, որ տիրապետող դասակարգի շահատակությունների դեմ հայտարարված պայքարը թերթը դիտում էր լոկ որպես գյուղաշխարհի տնտեսական ու բարոյական հետամնացության վերացման համար մղված պայքար: Եվ գյուղացիությանը պայքարի էր կոչում ոչ թե բռնության, այլ կրթության զենքով: «Այս տխուր իրականության առաջ,- գրում է թերթը,- դիմում են քեզ, հասարակություն՝ն, սթափվիր քո խոր թմրությունից, նետվի՛ր դեպի քաղաքակիրթ կյանքը...: Այդ է պահանջում ժամանակի ոգին: Իսկ եթե դրա հակառակ՝ հույս դնես կույր առաջնորդների վրա՝ նրանք երբեք չեն հասցնի քեզ քաղաքակիրթ ազգերի բարեկեցիկ վիճակին, այլ կթողնեն քեզ լուսո ու խավարի կես ճանապարհին» («Ջավախք», 1913, № 24, էջ 192): Այսինքն՝ շաբաթաթերթը բարոյական վերածնության մեջ էր որոնում աշխատավորության փրկության ուղին: Ինչևէ, պարբերականը գավառի հասարակության միտքը շարժող, հոգին կրթող հրապարակային մի ամբիոն էր, որն ինքնին նոր ու պայծառ երևույթ էր Ախալքալաքի մշակութային կյանքում:

Ոգևորված «Ջավախք» շաբաթաթերթի լույս ընծայմամբ՝ առաջադեմ մտավորականության ներկայացուցիչները շտապում են խրախուսանքի խոսք ասել թերթի խմբագրին ու աշխատակիցներին: Արշավիր Մելիքյանը, օրինակ, իր «խոսք» թերթում գրում է. «Մեր գավառական լրագրերն իրենց պատասխանատու կոչումով մեծ դեր կարող են կատարել մեր գավառական հայ հասարակութ-

յան մտավոր ու քաղաքական առաջադիմության գործում:... Սակայն որքան ծանր է փշալից լրագրի դերը մանավանդ գավառում, ուր ժողովուրդը դեռևս խարխափելով մթին խավարում, խորշում է լույսից, որի ճաճանչները սլաքների պես ծակում են նրա տեսողությունը, այնուամենայնիվ, նույնքան հաճելի է, նույնքան գնահատելի է նրա դերը: Ուստի, մեր բուռն համակրանքն այն երիտասարդներին, որոնք, թև-թևի տված, ստանձնել են տպագրական խոսքի ժողովրդականացման միսիան՝ որքան հնարավոր է գիտակցություն մտցնել մեր գավառական հայ հասարակության ներքին ու արտաքին կյանքի մեջ («Խոսք», 1914, № 2):

Գյուղագիր Ջավախեցին (Ղազարոս Տեր-Գրիգորյան), թերթի լույսընծայման առթիվ շնորհավորելով իր հայրենակիցներին, գրում է. «Ողջուն'յն այդ անվերջ պալար-դարդերին, դարեր դիմացող, իր սարն ուսերին անմռունչ տանող մեր չարքաշ գյուղին ու անշուք հյուղին...:Ողջուն'յն, բյուր ողջուն'յն այդ արյունլվիկ դարդ ու խոցերը սրտի մրմուռով, կրակ-կսկիծով քրքրող, բուժող հեգ ընկերներին...» («Ջավախք», 1913, № 4, էջ 31): Իսկ Արսեն Բլրցյանը մաղթում է. «Թո՛ղ Ձեր թերթը լինի խարազան մեր Ջավախքի ցավերը խարազանող, բազմաթիվ վերքերին սպեղանի դնող.....Օ~հ, մեր գյուղական բռունցքները, գյուղական խանութավորները տգրուկի նման ծծել են արյունը, ցամաքեցրել խեղճ ու կրակ իր կողքին ապրող, աշխատող գյուղացիների» (1913, № 1, էջ 7):

Եւ իրոք, թերթի մեծ նպատակն է եղել՝ պաշտպանել աշխատավոր գյուղացիության շահերը, նրա արդարացի իրավունքները: «Մեր թերթը,- գրված է առաջնորդող հոդվածներից մեկում, - գյուղացիական թերթ է: Դրանով մենք տարբերվում ենք մյուս հայ թերթերից: Հայերի մեջ հրատարակվում են թերթեր վաճառականների, տերտերների, բանվորների և այլ դասակարգերի համար: Մեր թերթը հրատարակում ենք գլխավորապես գյուղացիների համար» (1913, №5, էջ 34):

Շաբաթաթերթը լույս է տեսնում հարուստ և բազմաբովանդակ ծրագրով: Նյութերը գետեղված են հետևյալ բաժիններում՝ «Գավառ», «Տեղական կյանք», «Մամուլ», «Հայկական հարց», «Բավկանյան պատերազմ», «Բանասիրական»:

«Գավառ» խորագրով տպագրված հոդվածներում հիմնականում քննարկվում են գյուղի սոցիալական ու տնտեսական կյանքի, բնակչության բարոյակրթական վիճակի, առողջապահական պայմանների բարելավմանը վերաբերող հարցեր: Հայտնի է, որ 1900 թ. հունիսի 12-ին ցարի կողմից հաստատված հարկային ռեֆորմի նոր նա-

խագծի համաձայն՝ հարկերի ամբողջ ծանրությունն ընկնում էր աշխատավոր գյուղացիության վրա: Գյուղացիները, բացի պետական տուրքեր վճարելուց, պարտավոր էին իրենց հաշվին պահել գյուղապետերին, գրագիրներին, հարկահավաքներին, հանդապահներին, մասնակցել ճանապարհների շինարարությանը և այլ աշխատանքների: «Գյուղական վաշխառուներ» և այլ հոդվածներում ցույց էր տրվում, թե ինչպես տանուտերը, վաշխառուն տարվա վերջում յուրացնում էին գյուղացու աշխատանքը, նեղում նրան: «Խեղճ գյուղացիները ամբողջ տարին դառն քրտինք թափելուց հետո,- գրված է թերթում,- իրենց աշխատանքի արդյունքը լցնում են աղա վաշխառուի գրպանը և այդպիսով գյուղացին դառն դատում, դատարկ նստում է» (1913, №4, էջ 31): Իր միտքը պատկերավոր արտահայտելու համար թերթը մեջ է բերում Ավ. Իսահակյանի քառատողը.

*Խեղճ աղքատի հոգին դուրս գա,
Քարից-հողից հաց քամե,
Բեռով հացը հարստին տա,-
Հարուստն իշխե, վայելե (1913, №4, էջ 31):*

«Ջավախք» շաբաթաթերթը միաժամանակ փորձում է առաջարկել գյուղափրկիչ իր ծրագրերը: Մի շարք հոդվածներում («Գյուղատնտեսության հիմնական պայմանները», «Գյուղը և գյուղացին» և այլն) առաջարկվում է նախ՝ համակողմանիորեն ուսումնասիրել գյուղը և ապա նոր՝ մշակել միջոցներ՝ գյուղը տնտեսապես, կուլտուրապես, ինչպես և առողջապահական տեսակետից վերափոխելու և առաջ մղելու համար: «Միությունն ուժ է» հոդվածաշարը (1913, № 15, էջ 117-119, էջ 125-126) ընթերցողներին ծանոթացնում է Շվեյցարիայում, Դանիայում գործող գյուղատնտեսական ընկերությունների աշխատանքներին, հորդորում հայ գյուղացիներին՝ կազմակերպել նման ընկերություններ և համախմբվել դրանց շուրջը: Բարձր գնահատելով նման ընկերությունների դերը գյուղատնտեսության զարգացման գործում՝ գրում է. «Այդ միությունների շնորհիվ է, որ դանիացին այսքան ուժ ու կորով է ցույց տալիս բնության դեմ կռվելու մեջ: Դրանց շնորհիվ է, որ դանիացին չորացրել է ճահիճները, լճերը, նույնիսկ ծովի մասերը, դրանց շնորհիվ է, որ ավագոտ վայրերը դարձել են գեղեցիկ մարգագետիններ ու դաշտեր, դրանց շնորհիվ է, որ դանիացին այդքան լավ է պարապում գյուղատնտեսությամբ, որ այլևս բոլորովին մոռացել է կարիքն ու սովը, այլևս գաղափար չունի դրանց մասին» (1913, № 16, էջ 126):

Թերթը «Գյուղական բանկեր» առաջնորդող հոդվածում (1913, № 4, էջ 26) առաջարկում է գյուղերում բանալ փոխատու բանկեր, որոնք, թերթի կարծիքով, կազատեին գյուղացուն վաշխառուի ճանկերից: Իսկ «Մանր վարկի նշանակությունը և նպատակը» հոդվածում (1913, № 8, էջ 58-59) այն կարծիքն է պաշտպանում, թե վարկի պահանջը չափազանց խիստ է զգացվում գյուղատնտեսության մեջ, ուստի «Միակ փրկությունը հասարակական ինքնօգնությունն է՝ ի դեմս մանր վարկային ընկերությունների»:

Լույս տեսնելով առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիների՝ թերթը, բնականաբար, չէր կարող չարձագանքել պատերազմական իրադարձություններին: Այսպես՝ «Եւրոպան հրդեհի մեջ է», «Ամբարտավանը վերջ ի վերջո կընկնի» և այլ հոդվածներում այն համոզմունքն էր արտահայտվում, թե պատերազմը զավթողական քաղաքականության հետևանք է: Այդ տարիներին թերթը հոդվածներ էր տպագրում ազգերի եղբայրության, հայ և վրաց ու այլ ժողովուրդների դարավոր բարեկամության մասին: Հոդվածներից մեկում Վ. Շահպարոնյանը դիմում է երկու եղբայր ազգերին՝ հետևյալ կոչով. «Հայ և վրացի ժողովուրդ, մեր ցավերը, մեր վերքերը ընդհանուր են, ոչ վրացին իր ազնվականներով ոգևորվի, և ոչ էլ հայը իր հարուստներով, այլ մտածենք մեր հայրենիքը կուլտուրապես բարձրացնելու, կրթելու, արհեստները զարգացնելու, մեր արտն ու արտոը կանոնավոր մշակելու և մեր ժողովուրդը իր կոչման բարձրության վրա կանգնեցնելու մասին: Ահա մեր գործը, ահա մեր կոչումը: Եղբայր ենք մենք, մեր շահերը ընդհանուր են» (1914. № 8, էջ 18):

Շաբաթաթերթում մեծ թիվ են կազմում հայկական կոտորածներին, հայ ժողովրդի դառն ճակատագրին վերաբերող հոդվածները: Շաբաթաթերթը անարգանքի սյունին է գամում թուրքական ոճրագործ կառավարությանը, կոտորածների ղեկավարներին ու կազմակերպիչներին: «Նահատակների պատգամ» վերնագրով հոդվածում (1915, № 2, էջ 6-9) հայ երիտասարդներից պահանջում է օրհասական այդ օրերին հիշել հայ անցյալի հերոսներին, քաջ Վարդանին ու մյուս նահատակներին:

Դեռ 1913-ից սկսած՝ թերթում հայկական հարցի վերաբերյալ հոդվածներով հանդես է եկել առաջադեմ հասարակական գործիչ, խմբագիր, հրապարակախոս Մուշեղ Բագրատունին՝ «Pessimist» ծածկանունով: Նա իր հոդվածներում պնդում է, թե հայ ժողովուրդը իր հարցը ինքն իր ուժերով պիտի լուծի: Նա պիտի բռնի այն ուղին, որով ազատագրվել են աշխարհի մյուս բոլոր ժողովուրդները:

«Ջավախք» շաբաթաթերթը հայրենասիրության դասեր է տվել իր

ընթերցողներին՝ տպագրելով պատմական դեմքերին, իրադարձություններին նվիրված հոդվածներ: Թերթում առանձին բաժին է հատկացված հայ գրերի գյուտի 1500 և տպագրության 400-ամյակների տոնակատարությանը: Վ. Շահպարոնյանի «Լույսի տոնը» վերնագրով հոդվածում ցույց է տրվում գրերի գյուտի կարևոր դերը հայ ժողովրդի գոյատևման, ազգապահպանման, հոգևոր կյանքի զարգացման գործում: «Եթե չլիներ հայ գիրը,- կարդում ենք այնտեղ,- արդյո՞ք գոյություն կունենային մեր քաղցրալուր շարականները, տաղերը ոսկեծղիկ Եղիշեն, Փարպեցին, Եզնիկը, եթերում սավառնող Նարեկացին, հոգեշունչ Շնորհալին և ուրիշ շատ շատերը, որոնցով մենք պարծենում ենք, որոնցով մենք հայտնի ենք և որոնցով մենք՝ իբր կուլտուրական ազգ, գոյություն ունենք» (1913, № 34, էջ 270):

«Ջավախք» շաբաթաթերթում տպագրվել են նաև հայ ժողովրդի անցյալի հոգևոր գանձարանից վերցված լավագույն մոտիվներ, ինչպես և ժամանակի հայ գրողների ու բանաստեղծների գործերը: Թերթը փորձել է և իր կարծիքն արտահայտել Հովհ. Հովհաննիսյանի, Րաֆֆու և մյուսների ստեղծագործությունների մասին:

Շաբաթաթերթում մեծ տեղ են գրավում աճող սերնդի կրթության ու դաստիարակության հարցերին նվիրված հոդվածները: Ուսուցիչներից պահանջվում է առանձին ուշադրություն դարձնել մայրենի լեզվի ուսուցման, երեխաների մտավոր ու հոգևոր աշխարհի ձևավորման խնդիրներին: Որպես պատժիչ միջոցներ չընդունելով ծեծը և աշակերտներին դպրոցից հեռացնելը՝ թերթը գրում է. «Պարո՞ն մանկավարժներ, մի՞ք սարսափի այն բանից, որ ընդհանուր մարդկային բնախոսական պակասություն է, որի առաջը չի կարող առնել ոչ պատիժը, ոչ էլ սարսափը, այլ միայն առաջը կարող է առնել իսկական կրթությունը» (1914, № 6):

«Ջավախքը» ուներ և հավելված, որը լույս էր տեսնում տարին մեկ անգամ՝ առանձին գրքույկով: «Ջավախքի» հավելվածներից է Հովհաննես Մալխասյանի «Ջավախքի երազը» գրական-գեղարվեստական պատկերը (1913, № 27):

Այսպիսով՝ «Ջավախք» շաբաթաթերթը, ինչպես վկայում են այնտեղ տպագրված նյութերը, ժամանակին արթնացրել է գյուղաշխարհի բնակչության միտքը և ուշաբերելով նրան՝ հանձնարարել է բռնել կրթվելու, հոգով բարձրանալու, վեհանալու, հզորանալու ճանապարհը:

Շաբաթաթերթի գործունեության մասին դրական կարծիքներ են հայտնվել “Тифлисский листок”, “Кавказ”, “Баку” և այլ պարբերականներում: “Баку” թերթը 1913 թ. № 6-ում գրել է. «

«Ջավախք» շաբաթաթերթը ցանկանում է կռվել սակավահողության ու գյուղացիական աղքատության դեմ՝ տարածելով գյուղացիների մեջ գյուղատնտեսական գիտությունների և նոր մեքենաների օգուտը: Այսպիսով՝ նոր թերթը հենվում է առողջ տարրի վրա, գյուղացիության վրա և նվիրում է իրեն գյուղացիական շահերին» (1913, № 5):

1916 թ., երբ Առաջին համաշխարհային պատերազմի հետևանքով իրար հետևից փակվում են հայ ամսագրերն ու թերթերը, դադարում է լույս տեսնել նաև «Ջավախքը»: Շաբաթաթերթը թեև կարճ կյանք է ունենում (ընդամենը 4 տարի), սակայն իր արժարժած հարցերի կարևորությամբ ու պրոպագանդած գաղափարներով արժանի տեղ է գրավում անցյալի հայ պարբերականների շարքում:

ՀԱՅ ՄԱՍՈՒԼԻ ԵՎ ԳՐԱՏՊՈՒԹՅԱՆ ՆԿԻՐՅԱԼԸ*

Վ. Ս. Մաղալյան

Անցյալ դարի վերջերից սկսած՝ հայ գրական-մշակութային կյանքի, մամուլի ու գրատպության կարևոր օջախ է դարձել Ջավախքը, մասնավորապես նրա կենտրոն Ախալքալաքը, որը, կուլտուրապես ու տնտեսապես ավելի զարգացած ու հզորացած, այսօր էլ Վրաստանում շարունակում է մնալ այդպիսին:

Հայաստանի այդ գավառը հնուց ի վեր բազմաթիվ մեծանուն գործիչներ է տվել, ովքեր իրենց խոր հետքն են թողել մեր գրականության ու արվեստի, գիտության ու դպրության, պետական ու ռազմական գործի, հասարակական-քաղաքական կյանքի անդաստանում: Թերևս բավական է հիշատակել նրանցից մի քանիսին, ինչպիսիք են, օրինակ, Ջիվանին, Վահան Տերյանը, Դերենիկ Դեմիրճյանը, որպեսզի ասվածն ավելի համոզիչ լինի: Սրանք անուններ են, որ հայտնի են ոչ միայն ողջ հայությանը, այլև շատ այլ ազգերի: Բայց նրանք, հեռանալով իրենց ծննդավայրից և բարձրագույն կրթություն ստանալով օտար ափերում, այլևս չեն վերադարձել հայրենի եզերք և մշտական գործունեություն չեն ծավալել այնտեղ:

Հակառակ սրան՝ Ջավախքն ունեցել է նաև այնպիսի երևելի մարդիկ, ովքեր ուսումնառությունից հետո վերադարձել են ծննդավայր և իրենց ողջ կյանքն ու գործունեությունը կապել նրա ճակատագրի հետ, ապրել ու տառապել նրա հոգսերով ու ցավերով, ուրախացել ու խնդացել նրա հաջողություններով ու նվաճումներով և մինչև իրենց կյանքի վերջը նվիրվել նրա բարօրության ու բարգավաճման

* Խմբ.՝ հոդվածը արտատպվում է «Բանբեր Երևանի Համալսարանի» համադեսից, Երևան, 1997, N 2 (92), էջ՝ 198-204: Հետագա բոլոր հղումները հեղինակին են:

գործին: Այդպիսիներինց մեկը եղել է Վարդան Շահպարոնյանը՝ անցյալ դարավերջի ու մեր դարասկզբի Ջավախքի նշանավոր մտավորականը, առաջադեմ հրապարակախոսն ու գրողը, ճանաչված հասարակական գործիչը, որի վաստակը մեր մշակույթի պատմության մեջ դեռևս ըստ արժանվույն չի գնահատվել: Եվ մեր ներկա հոդվածը մի փորձ է՝ համակողմանիորեն ներկայացնելու Ջավախքի այդ նշանավոր զավակի կյանքն ու գործունեությունը¹:

Վարդան Գասպարի Շահպարոնյանը ծնվել է Ախալքալաքում 1872 թ. նոյեմբերի 11-ին², մի պատվավոր գերդաստանում: Նախնական կրթությունը ստացել է տեղի եկեղեցական ծխական դպրոցում, որից հետո ուշին պատանին ուսումնառությունը շարունակել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում: Այստեղ էլ նա ծանոթացել է ժամանակի շատ մեծանուն մանկավարժների ու գրողների հետ, հաղորդակից դարձել հայ բազմադարյան մշակույթին և մտավոր մեծ հասունացում ապրել: Հենց դպրոցում նա ծրագրում է մինչև կյանքի վերջը նվիրվել իր ժողովրդի ազատագրության, սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավման ու լուսավորության գործին: Այդ վեհ նպատակները կենսագործելու համար նա դեռ ուսանելու տարիներին կազմում է մի շարք ծրագրեր և 1890 թ., երբ ավարտում է Ներսիսյան դպրոցը, անմիջապես վերադառնում է ծննդավայր և ձեռնամուխ լինում այդ հարուստ մտահղացումները իրականացնելու գործին: Ուսանողական տարիներին արդեն ձևավորվել էին նրա գաղափարները և նա, ոգևորված ազգային-ազատագրական շարժումներով, անդամագրվել էր հեղափոխական հնչակյան կուսակցության պատա-

1 Վարդան Շահպարոնյանի կյանքի ու գործունեության և գրական ժառանգության վերլուծության ու գնահատման առաջին փորձը մենք կատարել ենք նրա ծննդյան 120-ամյակի առթիվ, որը «Ջավախքի բարեգործն ու լուսավորիչը» վերտառությամբ տպագրվել է «Երևանի համալսարան» հանդեսի 1992 թ. 2-րդ համարում (տե՛ս էջ 71-78), սակայն այն հակիրճ է ու շատ կողմերով թերի: Մեր ներկա աշխատանքը ոչ միայն Վ. Շահպարոնյանի կյանքը, այլև նրա գրական գործունեությունը ամբողջությամբ ներկայացնելու ու վերլուծելու մի փորձ է:

2 Վարդան Շահպարոնյանի ծննդյան օրը նշվում է նաև նույն թվականի դեկտեմբերի 22-ը, որը, մեզ թվում է, ճիշտ չէ: Այն օգտագործել է «Ջավախք» թերթին նվիրված՝ Ս. Նազարյանի հոդվածում (տե՛ս «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1992, № 1, էջ 206), ինչպես նաև այլ աղբյուրներում: Նրա ծննդյան օրվա մասին մեր տեղեկությունը վերցված է Հայաստանի պետական պատմական կենտրոնական արխիվում պահվող Վ. Շահպարոնյանի կենսագրությունից (տե՛ս ֆ. 25, թղ. 1, գ. 127, թ. 2-3):

նիների խմբակին, որի դավանած լուսավորական գաղափարներին հավատարիմ է մնում մինչև իր կյանքի վերջը: Հետագայում նա դառնում է այդ կուսակցության Ախալքալաքի գավառային կազմակերպության քարտուղարը: Շատ լայն ընդգրկումներ ունեին նրա մտահղացումները, և երբեք դժվարությունների առաջ չէր ընկրկում նա:

Վերադառնալով Ջավախք՝ Վ. Շահպարոնյանը մանկավարժական գործունեություն է ծավալում տեղի Սուրբ Խաչ եկեղեցուն կից ծխական դպրոցում: Շուտով նա դառնում է նաև այդ դպրոցի հոգաբարձուն և ձեռնամուխ է լինում նրա նոր շենքի շինարարության գործին: Նա համագավառային հանգամանակություն է կազմակերպում, որից ստացված միջոցներով կառուցել է տալիս այդ դպրոցի նոր շենքը՝ թատերական առանձին դահլիճով ու բեմով, որը մինչև այսօր էլ կանգուն է և Ախալքալաքում դարձյալ ծառայում է նույն նպատակին:

Վ. Շահպարոնյանը համարձակ գործիչ էր: Նա ըմբոստ ելույթներ էր ունենում տեղական իշխանությունների դեմ, որոնց համար էլ 1894-1917 թթ. ընթացքում գաղտնի կերպով հետապնդվել է ոստիկանության ու ցարական կառավարության կողմից: Իր այդ ելույթների համար նա 1897 թ. առաջին անգամ, որպես նախազգուշացում, մի քանի օրով կալանքի է վերցվել Ախալքալաքում: Իսկ Գոլիցինյան բռնապետության դժվարին տարիներին, երբ գլուխ է բարձրացնում ռուսական կայսրության մեծապետական շովինիզմը, երբ ողջ երկրով մեկ սկսվում են քաղաքական հզոր շարժումներ, ու կյանքի կոչվում ընդդիմադիր ուժեր, Անդրկովկասում ևս բարձրանում է ազգային-ազատագրական պայքարի նոր ալիք, որի հորձանուտում էր գտնվում նաև Վ. Շահպարոնյանը: Իսկ 1903 թ. ամռանը, երբ Անդրկովկասում ցարական իշխանությունները սկսում են խլել հայկական դպրոցների, ուսումնարանների, բարեգործական ընկերությունների ու մշակութային օջախների գույքն ու ունեցվածքը, Վ. Շահպարոնյանը Ախալքալաքի գավառում գլխավորում է ժողովրդական հուզումներն ու ընդվզումները, կազմակերպում բողոքի ցույցեր: Սակայն զանգվածների այդ դիմադրությունը շուտով ճնշվում է, և նրա կազմակերպիչներն ու գործուն մասնակիցները նետվում են բանտ, աքսորվում հեռավոր վայրեր: Այդ շարժումներին ակտիվորեն մասնակցելու համար, բնականաբար, 1903 թ. աշնանը Վ. Շահպարոնյանը երկրորդ անգամ բանտարկվում է և շուրջ կես տարի պահվում Ախալքալաքում, որից հետո նրան տեղափոխում են Ախալցխայի բանտը ու այնտեղից էլ՝ Թիֆլիս: Այս ամենից հետո նա հինգ տարի ժամանակով աքսորվել է. սկզբում եղել է Խարկովում, ապա

Նրան տեղափոխել են Ռուսաստանի Կալուգայի նահանգի Ժիզդրա քաղաքը, ուր անցկացրել է իր դաժան տարագրությունը: Նա հինգ տարի աքտորավայրում մնալուց հետո ազատվել ու վերադարձել է իր ծննդավայրը: Այնուհետև շուրջ երկու տասնամյակ իր գործունեությունը շարունակել է Ախալքալաքում:

Աքտորավայրում գտնվելու տարիներին Վ. Շահպարոնյանը չի կտրվում գրական-ստեղծագործական աշխատանքից: Այդ տարիներին նա գրում է իր մի շարք դրամաներն ու պատմվածքները, հրապարակախոսական նյութերը, որոնց առանցքում Ջավախքի հասարակական-քաղաքական կյանքն էր իր տարբեր երանգներով, իսկ որպես գրական տիպեր հանդես էին գալիս նույն գավառի մարդիկ:

Աքտորավայրից վերադառնալուց հետո՝ 1908-1909 թթ., նա դարձյալ Ախալքալաքի Սուրբ Խաչ եկեղեցուն կից երկդասյան դպրոցի հոգաբարձուն էր, և նրա գործունեությունը միայն դրանով և գրականությամբ ու հրապարակախոսությամբ չէր սահմանափակվում, այլ ծավալվում էր նաև տնտեսության ոլորտներում: Նրա անմիջական ջանքերով դեռևս 1900-ական թվականների սկզբին Ախալքալաք է մուտք գործել հիդրոտուրբինը, որի օգնությամբ ոչ միայն Ջավախքում, այլև ամբողջ Անդրկովկասում առաջինը շարք էին մտել շրջանաձև սղոցը, ձիթանքը և այլ ձեռնարկություններ: Այս ամենի հիման վրա հետագայում՝ 1912-ին, դարձյալ առաջինը տարածաշրջանում, նրա ջանքերով կառուցվում է հիդրոէլեկտրակայան, ապա շարք են մտնում մեխանիկական ալրադացը, փայտանշակման արհեստանոցը, սպանդանոցն ու մսի կոմբինատը, ձեթ-օճառի, կաշվի ձեռնարկությունները, ակունքի շենքը և այլն: 1915-ին Վ. Շահպարոնյանի նախաձեռնությամբ հիմնադրվում է առաջին մանկատունը Ախալքալաքում, որը խոշոր դեր է կատարել Մեծ եղեռնի շրջանում որբ ու անապաստան մնացած երեխաներին հավաքելու, նրանց խնամատարությունն ու դաստիարակությունը կազմակերպելու գործում: Նա 1918 թ. մայիսին՝ թուրքերի կողմից Ախալքալաքի պաշարման ժամանակ, իր անձը վտանգի ենթարկելով՝ հենց այդ աննկատան 5-15 տարեկան շուրջ 35 երեխաների կարողանում է Ցխրա Ծղարո կոչվող բարձր լեռներով անցկացնել և ուղեկցել դեպի Բակուրիան, այդպիսով փրկել նրանց մատաղ կյանքը:

Վ. Շահպարոնյանը 1917 թ. Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության Ախալքալաքի բաժանմունքի նախագահն էր: Զբաղոր գյուղացիներին վաշխառուների հարստահարությունից փրկելու համար նա նպատակ ուներ Ջավախքում հիմնադրելու նաև փոխօգնության դրամատուն և այլ ծառայություններ: Հետագայում՝ 1919-

1920 թթ., նա, պաշտպանելով Ջավախքի աշխատավորության շահերը, ակամա դառնում է Հոկտեմբերյան հեղափոխության գաղափարների տարածող: Նա օգնում է բուլշևիկներին՝ գավառում հաստատելու խորհրդային կարգեր, կազմակերպում է գաղտնի ժողովներ, կապեր է հաստատում մեծանուն հեղափոխականների հետ: Իսկ 1921 թ. փետրվարին նա ժողովրդի անունից դիմում է 11-րդ Կարմիր բանակի ղեկավարությանը և խնդրում նրանց օգնությունը՝ գավառում խորհրդային կարգեր հաստատելու համար:

Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո Վ. Շահպարոնյանը դարձյալ շարունակում է իր հայրենամկեր գործունեությունը գավառում: Նա 1922-ից ստանձնում է Ախալքալաքի քաղաքովորների կոմունալ բաժնի վարիչի պաշտոնը, որը վարում է մինչև 1926 թ.: Այդ շրջանում նա ամենայն բարեխղճությամբ հետևում է քաղաքի մաքրությանը, ճանապարհների բարեկարգմանը, բնակչության կենցաղապասարկման գործի բարելավմանը և այլն:

Սակայն, այս ամենով հանդերձ, Վ. Շահպարոնյանը մեր մշակույթի պատմության մեջ է մտել իր «Ջավախք» նշանավոր թերթով, որը նա հիմնադրել է Ախալքալաքում 1913 թ. հունվարին և լույս է ընծայել մինչև 1916 թ. մայիս ամիսը: Ի դեպ՝ այդ թերթը, որ Ջավախքի առաջին պարբերականն էր, հայ գավառական մամուլի պատմության մեջ երկրորդն էր՝ նույն ժամանակաշրջանում Գորիսում լույս տեսնող «Գավառ»-ից (1910 թ.) հետո:

Այսպիսին է եղել Վ. Շահպարոնյանի՝ իր ծննդավայր Ախալքալաքում ծավալած գործունեությունը: Նա 1926 թ. ընտանիքով տեղափոխվել է Երևան, ուր մինչև 1937 թ. վարել է Հայկական օգնության կոմիտեի շինարարության բաժնի վարիչի պաշտոնը: 1937-ից մինչև իր կյանքի վերջը նա որպես հաշվապահ աշխատել է Երևանի Ստ. Շահունյանի անվան միջնակարգ դպրոցում: Մահացել է 1941 թ. հունվարին և թաղված է Երևանի քաղաքային գերեզմանատանը:

Այսօր մեր նպատակից դուրս է Վ. Շահպարոնյանի՝ տնտեսության ոլորտում ունեցած բազմաբեղուն գործունեության վերլուծությունն ու գնահատումը, որի ուղղությամբ նա, իրոք, չափազանց մեծ աշխատանք է կատարել Ջավախքի բարձրավանդակում: Նրա կառուցել տված շենքերից, աղբյուր-հուշարձաններից մի քանիսը մինչև այսօր էլ մնում են՝ որպես հուշ ու բարի համբավ իր անվան ու գործի հանդեպ: Տեսնողների վրա հատկապես մեծ տպավորություն է թողնում Ախալքալաքի ձորում՝ Թափարվանա գետի ձախ ափին, մինչև այսօր էլ կիսավեր վիճակում գտնվող վերոհիշյալ հիդրոէլեկտրակայանի շենքը, որը չարագործ մարդկանց ձեռքով 1950-ա-

կան թվականների սկզբին հրդեհվել և այդպես էլ առ այսօր չի վերականգնվել:

*
* *

Վարդան Շահպարոնյանը, գրական ասպարեզ իջնելով երկու դարերի սահմանագծում, իր լայն մտահորիզոնի ու գրական-հրապարակախոսական ակնհայտ ձիրքի շնորհիվ անմիջապես արժանանում է մեր մշակույթի մեծերի ուշադրությանը: 1890-ական թվականների սկզբից նա արդեն հրապարակախոսական սուր հոդվածներով, հակակղերական երգիծական նովելներով, ուղեգրություններով ու պատմվածքներով հանդես էր գալիս ժամանակի Անդրկովկասի հայ պարբերական մամուլում, քննադատում ինքնակալության ազգահալած քաղաքականությունը, ջատագովում լուսավորությունն ու տնտեսական ազատ ձեռնբերությունը: Դեռևս ուսանողական տարիներին ձևավորվել էին նրա գրական ձիրքն ու ճաշակը, և նրա այդ շրջանի հոդվածներն ու թղթակցությունները, ֆելիետոններն ու երգիծական պատմվածքները տպագրվում են «Նոր Դար», «Տարագ», «Մշակ», «Արծազանք», «Հասկեր», «Աղբյուր», «Փորձ» և այլ թերթերում ու հանդեսներում: Դրանք հաճախ երևում էին մի շարք ծածկանուններով («Աթոս», «Շահ Պարոն», «Էլի էն», «Վ. Շ.» և այլն): Նա գրել է նաև բանաստեղծություններ, որոնց մի մասը նույնպես տպագրվել է մամուլում: Վ. Շահպարոնյանի հրապարակախոսական նյութերում հիմնականում շոշափվում են Ջավախքի աշխատավոր ժողովրդի շահագործման ու հարստահարման խնդիրներ, ցույց են տրվում այն բողոքն ու ատելությունը, որ ամեն տեսակի կեղեքիչների ու կղերականության նկատմամբ ունեին արդար քրտինքով հաց վաստակող մարդիկ: Ախալքալաքի գավառում 1895 թ. հողատերերի դեմ բռնկվում են գյուղացիական հուզումներ: Այդ ժամանակ Վ. Շահպարոնյանն իր հայրենակիցների հետ էր, և նա «Արծազանք» թերթում «Աթոս» ծածկանունով տպագրում է իր հոդվածաշարը՝ ի պաշտպանություն չքավոր գյուղացիության: Նա կազմակերպում է գյուղացիական այդ շարժումները, ելույթներ ունենում աշխատավորների առջև, նրանց բացատրում իրենց իրավունքներն ու պարտականությունները:

Այդ տարիներին Վ. Շահպարոնյանը Հովհ. Թումանյանի մտերիներից ու նրա «Վերնատան» գործուն մասնակիցներից էր: Նա ոչ միայն մտերիմ է եղել ու նամակագրական կապեր է ունեցել Ղ. Աղա-

յանի, Ալ. Շիրվանզադեի, Ա. Արասխանյանի, Հովհ. Թումանյանի, Ավ. Իսահակյանի, Դ. Դեմիրճյանի և ուրիշների հետ, այլև նրանց գործընկերն ու երկրպագուն է եղել երկար տարիներ, նրանց առաջադիմական ու լուսավորական գաղափարների տարածողը Ջավախքում: Հովհ. Թումանյանը 1901 թ. եղել է նրա հյուրը: Նրանք միասին շուրջ մեկ շաբաթ շրջագայել են Փարվանա լճի ափերով, այնուհետև միասին գնացել են Թմկաբերդ, դիտել նրա պատմական ավերակները, եղել Վարձիա ամրոցում և այլուր: Վերադարձից հետո Թումանյանը, ինչպես հայտնի է, հավաքած նյութերի հիման վրա գրել է իր ջավախքյան հանճարեղ լեզենդն ու բալլադը:

Վ. Շահպարոնյանը, հիմնականում լինելով դրամատուրգ, մեծ սեր է ունեցել թատրոնի նկատմամբ, իր ուժերն է փորձել դերասանական արվեստում և ճանաչվել է թատերասերների շրջանում: Ի դեպ՝ նա եղել է նաև Թիֆլիսի հայկական թատերական ընկերության անդամ և այդ ընկերության մասնաճյուղն է հիմնել Ջավախքում: 1909-ին նրա հրավերով Ախալքալաք է այցելել մեծահամբավ դերասանուհի Սիրանույշը, որը տեղի թատերական սիրողական ուժերի հետ ներկայացումներ է տվել Ախալքալաքում ու գավառի մի շարք գյուղերում: Նա սերտ կապեր է ունեցել և անվանի դերասանուհի Հասմիկի հետ, որը 1915-ին այցելել ու հյուրախաղերով հանդես է եկել Ախալքալաքում: Այդ մասին գրվել է նաև «Ջավախքի» էջերում:

Ախալքալաքի գավառագիտական թանգարանում պահվող Վ. Շահպարոնյանի ֆոնդում այս ամենն ապացուցող ու հաստատող մի շարք նյութեր ու փաստաթղթեր կան: Այնտեղ պահպանվում են նաև Ղ. Աղայանի, Ավ. Իսահակյանի և ուրիշների նամակները՝ հասցեագրված Վ. Շահպարոնյանին, որոնց մեջ քննարկվում են Ջավախքի համար կարևոր նշանակություն ունեցող խնդիրներ:

Վարդան Շահպարոնյանի գրական-հրապարակախոսական գործունեությունը հատկապես լայն թափ է առնում, երբ նա հիմնադրում է «Ջավախք» թերթը, որի խմբագիրն ու հրատարակիչն էր մինչև թերթի փակվելը: Այս թերթի հիմնական նպատակն էր Ջավախքում տարածել լուսավորական գաղափարներ: Այն, փաստորեն, դառնում է գավառի բազմաբովանդակ կյանքի հայելին, ժամանակի հրատապ խնդիրները լուսաբանողը, ժողովրդի իղձերն ու ցանկություններն արտահայտողը և նրա ձգտումներն ու հույսերը սատարողը: Խմբագիրն ինքը, լինելով գավառական դեմոկրատիայի ներկայացուցիչ, իր թերթում մինչև վերջ պաշտպանում է ժողովրդի շահերը: Այստեղ մենք չենք ուզում կանգ առնել «Ջավախքի» արծարծած ու նրա էջե-

րում Վ. Շահպարոնյանի հեղինակած բազմաթիվ հոդվածների ու մյուս նյութերի վրա, քանի որ այդ թերթի վերաբերյալ վերջերս լույս է տեսել մեր հոդվածը³, նրա մասին տպագրվել են նաև մի քանի այլ ուսումնասիրություններ⁴, որոնցում վեր է հանվում Վ. Շահպարոնյանի՝ որպես խմբագրի ու հրատարակչի գործունեությունը: Սակայն նրա գրական գործունեությունն առ այսօր մնացել է ստվերում ու պատշաճ մակարդակով չի ուսումնասիրվել:

*
* *

Վարդան Շահպարոնյանը մինչև իր կյանքի վերջը ծավալել է բեղմնավոր գրական գործունեություն: Նա գրել է ավելի քան 20 դրամատիկական ստեղծագործություն և գրեթե նույնքան արձակ գործեր՝ պատմվածքներ ու երգիծական նովելներ, ֆելիետոններ ու վոդևիլներ, զեղարվեստական ակնարկներ ու մանրապատումներ և այլն: Նա գրական ասպարեզ է իջել որպես արձակագիր և հետո է միայն անցել դրամատուրգիային: Հիշատակության արժանի են նրա սկզբնական շրջանի ստեղծագործությունները՝ «Գողությունը լավ բան չէ» (1893 թ.), «Դժոխային արձան» (1894 թ.), «Երազ» (1895 թ.) գրվածքները: Այդ շրջանում նա «Հոգևոր գոհարներ» ընդհանուր խորագրով ստեղծել է մի ամբողջ պատկերասրահ, որոնց մյուսը վերցված է Ջավախքի կյանքից: Ահա դրանցից մի քանիսը. «Տեր Յեզվազ», «Տեր Մամիկ», «Աքիլ աղա» (1897 թ.), «Տեր Սուքիաս» (1900 թ.) և այլն, որոնց մեջ վառ գույներով ներկայացվում են հե-

3 Վ. Ս. Մաղալյան, Վրաստանի հայ գավառական մամուլի անցյալից (1885-1920 թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1995, № 2, էջ 138-147:

4 Տես Դ. Սարգսյան, «Ջավախք» պարբերականը («Կամուրջ» տարեգիրք, Թբիլիսի, 1983, էջ 315-321), նույնի՝ «Ջավախք» պարբերականը, Երևան, 1996, Ս. Նազարյան, «Ջավախք» շաբաթաթերթը («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1992, № 1, էջ 201-204) և այլն: Ի դեպ, այստեղ հարկ ենք համարում նշել, որ Ս. Նազարյանի շատ կողմերով շահեկան հոդվածում ճիշտ չէ ներկայացված «Ջավախքի» լույսընծայման պարբերականությունը: Իր գոյության առաջին տարում «Ջավախքը» եղել է շաբաթաթերթ, ինչպես նշվում է հոդվածում, սակայն 1914 թ. սկզբից այն դարձել է երկշաբաթաթերթ և այդ պարբերականությամբ տպագրվել է մինչև փակվելը: Ուստի, «Ջավախքն» ընդհանրապես անվանել շաբաթաթերթ, ճիշտ չի լինի, մի բան, որը, ցավոք, տեղ է գտել նաև հոդվածի վերնագրում:

տամնաց գավառի կենցաղն ու բարքերը, սուր երգիծանքով ծաղրվում եկեղեցականների տգիտությունն ու խավարամոլությունը:

Իր գրական-հրապարակախոսական գործունեության առաջին շրջանում Վ. Շահպարոնյանը գրել է նաև ճամփորդական նոթեր («Դեպի Ախալցխա», 1893 թ.), գիտական ուսումնասիրություններ («Կավագործությունը Ախալքալաքի գավառում», 1896 թ.) և այլն, որոնց մեջ նա պատկերել է Ջավախք-մեսխեթյան լեռնաշխարհի գեղեցիկ բնությունը, ժողովրդի սովորույթներն ու կենցաղը, բրուտագործության զարգացման հեռանկարները, տվել է ազգագրական ու հայրենագիտական անհրաժեշտ տեղեկություններ:

Մատաղ սերնդի կրթության ու դաստիարակության հարցերը նույնպես այդ շրջանում զբաղեցրել են երիտասարդ ուսուցչին: Նա այդ թեմաներով գրել է «Պատիժ Գուսալին» (1898 թ.), «Գող, սիրտը՝ դող» (1902 թ.) մանկական պիեսները, որոնք ժամանակին բեմադրվել են գրողի ծննդավայրում և ունեցել են լուրջ հաջողություններ:

Սակայն Վ. Շահպարոնյանի ստեղծագործական տարերքը մնում է թատերգությունը, հատկապես՝ դրաման ու կատակերգությունը: Նրա դրամատիկական առաջին լուրջ ստեղծագործությունը «Վարդ և Սալվի» պիեսն է, որը գրվել է 1896-ին: Նրա մյուսը վերցված է արևմտահայ կյանքից և պատկերում է ազգային-ազատագրական պայքարի մի դրվագ: Կովկասի գրաքննչական կոմիտեի կողմից ժամանակին արգելվել է այդ պիեսի բեմադրությունը և բռնագրավվել:

Հետագայում Վ. Շահպարոնյանը մեկը մյուսի հետևից ստեղծում է նոր թատերախաղեր՝ «Աշխեն» (1898 թ.), «Անտոն Սիմոնիչ» (1899 թ.), «Արմեն և Ֆաթիմա» (1900 թ.), «Արցունքի ծով» (1904 թ.) և այլն: Նրա ինչպես այս, այնպես էլ մյուս ստեղծագործությունների հիմնական թեման օտար նվաճողների լծից հայ ժողովրդին ազատագրելու պայքարն է: Նրա գրվածքները հակիրճ են, հիմնականում մեկ-երկու գործողությամբ պիեսներ, որոնք ունեն կուռ կառուցվածք ու սյուժե և օժտված են դրամատիկական լարված ընթացքով, հանդիսատեսի ու ընթերցողի վրա թողնում են խոր ազդեցություն: Գրողի ստեղծած պատկերները մռայլ են, գույները՝ խիտ, կերպարները՝ ողբերգական, հաճախ ընթերցողի կամ հանդիսատեսի աչքի առջև բացվում են ցնցող տեսարաններ: Եվ հեղինակն իր երկերի այդ մռայլ գույների առկայությունը արդարացնում է «Արցունքի ծով» դրամայի առաջաբանում:

Ի դեպ, «Արցունքի ծով» չորս գործողությամբ հայրենասիրական խոր շնչով գրված այդ երկը կարելի է համարել Վ. Շահպարոնյանի ստեղծագործությունների գլուխգործոցը: Այն ստեղծվել է Կալուգա-

յի նահանգի ժիզդրա քաղաքում, հեղինակի աքսորավայրում գտնվելու ժամանակ և լույս է տեսել գրվելուց ութ տարի անց՝ 1912 թ., Ալեքսանդրապոլում՝ «Շիրակ» տպարանում:

«Այս երկը քննադատողները,- գրում է հեղինակը նրա առաջաբանում,- կարող են ասել, թե պարունակում է միայն արյուն, արցունք, սուգ, մահ... ուրիշ ոչինչ: Իսկ ես կասեմ՝ այո, եթե բարեկեցիկ ազգությունների կյանքից լինել արյուն քստմանցնող դրաման, շատ ուրիշ կլինել մեր պարոն քննադատների կարծիքը, բայց, ավա՜ղ, սա մեր թյուրքահայ դժբախտ ժողովրդի կյանքից է: Սա դեռ հեռավոր, շատ հեռավոր պատկերն է, ինչ որ կատարվել է այդ արյունլվա երկրում: Մի՞թե Սասնա լեռների նվոցը չէիք լսում, մի՞թե թնդանոթների որոտը, հրացանների ճարճատյունը, որոնք մահ էին սփռում խեղճ, թշվառ, անպաշտպան ժողովրդի վրա, չէին հասնում մեր ականջին, մի՞թե մենք լսում էինք բարեկեցիկ մարդկանց անհոգ ծիծաղը, մի՞թե թյուրքահայ օրիորդի երեսին խաղում էր նագիկ ժպիտը... Ո՛չ, ո՛չ, արյուն էր հոսում, արցունքի հեղեղներ էին վազում, լացի, ողբի, սգի, վայերի, օգնության կանչի զարհուրելի համերգի ձայն էր լսվում: Եվ մի՞թե այս բոլորից հետո գրիչը կարող է արտադրել անդորր կյանքի դյուրավի պատկերներ... Ո՛չ, մռայլ էր մեր կյանքը, մռայլ էր մեր հոգին, մռայլ կլինեն և հոգու արտադրությունները...»⁵:

Իրոք, Վ. Շահպարոնյանի դրամատուրգիայում իշխում են այդ մռայլ գույները: «Արցունքի ծով» դրամայում, օրինակ, ցույց են տրվում արևմտահայության ծանր վիճակն ու կացությունը: Դրամայում ծավալվող իրադարձությունները վերցված են Սասունում ու Մշո դաշտում տեղի ունեցած դեպքերից: Գլխավոր հերոսը՝ գյուղացի Յրայրը, երեսուն տարեկան, խրոխտ հասակով ու վառվռում տեսքով մի երիտասարդ է: Նրա հայրենի գյուղն ավերել են թուրք ենիչերիներն ու քուրդ համիդականները: Եվ ինքը, վրեժի ցասումով բռնկված, Մշո դաշտում կռիվ է մղում այդ հրոսակների դեմ: Նա իր խմբով ծանր մարտում դժվարին հաղթանակ է տանում, բայց և ինքն էլ ընկնում է հերոսի մահով:

Յեղինակը խոր ցավով է ողբում նրա մահը, ցնցող պատկերներով ներկայացնում այդ տեսարանը: Եվ այդ ամենն այնքան ծանր ու ազդեցիկ է ստացվել, որ հեղինակը վաղօրոք իր երկի առաջաբանում գրում է. «Թող ներող լինեն կարդացողները կամ հանդիսատեսները, որ չեն խնայել նրանց ջղերը, ինչ արած, մեր թյուրքահայ անտանելի կյանքն այդ է: Ես էլ եմ լացել, երբ գրչիս տակ ճչում էր խելակո-

5 Վարդան Շահպարոնյան, Արցունքի ծով, Ալեքսանդրապոլ, 1912, էջ 3:

րույս մայրը, հեկեկում էր այս երկի հերոս Յրայրը... Յրայրը, որը թեև առյուծ, բայց անգոր էր թշվառը պաշտպանելու, չարիքի առաջն առնելու... Այո, սա շունչ է մահի, արցունքի, արյունի, սա համերգ է ողբի, հեկեկանքի, հեծկլտանքի, սա պատկեր է դժոխքի... Մեր կյանքը այդ է, այդ կարող ենք արտադրել...»⁶:

Վ. Շահպարոնյանը անդրադարձել է նաև պատմական թեմաների: Նա գրել է «Լույսի ծագումը» (1912 թ.) մեկ գործողությամբ դրաման, որի նյութը վերցված է 5-րդ դարի սկզբի Յայաստանի կյանքից ու մի դրվագ է հայոց գրերի գյուտի ժամանակաշրջանից: Իսկ «Վարդան Մամիկոնյանի մահը» (1894 թ.) մեկ գործողությամբ երգախառն ներկայացումը վեր է հանում Ավարայրի ճակատամարտի հերոսի մարտիրոսության պահը: Բաց դաշտում գիշեր է, մռայլ տեսարան, երկնքում խավարամած, սև ամպերի տակ լողում է լուսինը, իսկ ցածում ժողովուրդն է, զինվորներ, պատանիներ, որոնք ողբում են Վարդանի մահը: Յեղինակն իր այս գործում լայնորեն ներկայացրել է Ռաֆայել Պատկանյանի, Ղևոնդ Ալիշանի և այլ բանաստեղծների հայրենասիրական այն երգերը, որոնք նվիրված են մեր ազգային մեծ հերոսին ու Վարդանանց պատերազմին:

Կատակերգությունը ևս Վ. Շահպարոնյանի դրամատիկական ստեղծագործությունների մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցնում: Նա իր ստեղծագործական կյանքի ընթացքում գրել է տասից ավելի կատակերգություն, որոնցից առավել հետաքրքրական են «Տերտերը փախավ» (1895 թ.), «Ես կուշտ եմ» (1899 թ.), «Միամիտ փեսացու» (1913 թ.), «Գըլլի» (1917 թ.), «Գավառական ընտրություններ» (1917 թ.), «Փչացած տելեֆոն» (1920 թ.) և այլն:

Գավառական փոքրիկ քաղաքի կյանքին ու կենցաղին նվիրված այս ստեղծագործությունների մեջ աչքի է ընկնում «Տերտերը փախավ» մեկ գործողությամբ կատակերգությունը, որը գրվել է Ախալքալաքում ու ցարդ մնացել է անտիպ: Սակայն ժամանակին այն բեմադրվել է Անդրկովկասի հայաշատ վայրերում և իր վրա է բեռել շատերի ուշադրությունը: Նույնիսկ եղել են պահեր, երբ նրա բեմադրության համար առաջացել են արգելքներ:

Այս կատակերգության մեջ ցուցադրված է գավառական քաղաքի հոգևոր դպրոցի առօրյան: Այդ դպրոցի ուսուցիչ Տեր հայրը պարբերաբար դասի է գնում հարբած վիճակում: Այդ բանն ամեն օր տեսնելով՝ երեխաները նրա մասին մի կատակախառն երգ են հորինում և միշտ երգում տերտերի բացակայության ժամանակ:

6 Նույն տեղում, էջ 4:

Մի օր էլ, սովորականի պես, տերտերը ուշանում է դասից: Աշակերտներից միայն մեկը՝ Յաննոն, գիտեր, որ Տեր հայրը, դասը մոռացած, գնացել է դպրոցի տեսուչ Սանթրոս աղայի մատաղն ուտելու, որի համար էլ ուշանում էր: Ողջ դասարանով որոշում են այդ արարքի համար պատժել տերտերին: Գրատախտակին գրում են իրենց հորինած երգը ու դասարանում սկսում են միասին բարձրաձայն երգել.

*Ամա՛ն տերտերի դարդին, յամա՛ն տերտերի դարդին,
Տերտեր կրսի՝ չհաս ի, թագա հարսի հավասի,
Գեղի բոլոր պտտովի, տերտեր փարի կարոտի...
Քելեխ, մատաղ ու գինի տերտերը միշտ կլափի,
Ամա՛ն տերտերի դարդին, յամա՛ն տերտերի դարդին...*

Այդ պահին լսվում է տերտերի հազի ծայնը, բոլորը տեղերում քարանում են: Ներս է մտնում նա և տեսնում՝ աշակերտները՝ մեջքով դեպի իր կողմը շրջված, երգում են: Ապշած նայում է շուրջը և աչքին ընկնում է գրատախտակին գրված ոտանավորը: Տեր հայրը քանոնն առած, կատաղած ընկնում է աշակերտների վրա, անխնա ծեծում է՝ ուն պատահի և այդպես փորձում կարգի բերել «անկարգ անպիտաններին»:

Հետո, երբ ուզում է նստել, աշակերտներից մեկը՝ Սկոն, ձգում է տերտերի աթոռին ամրացված ասեղի թելը: Տեր հայրը սարսափափար վեր է թռչում:

- Տերտերը հարբա՛ծ է, տերտերը հարբա՛ծ է,- ասելով բարձրաձայն հռչակում են երեխաները: Եւ դա կրկնվում է մի քանի անգամ: Ի վերջո աշակերտներն ասում են.

- Տեր հայր, կարկատան անելիս իրիցկիներ երկի մոռացությամբ ասեղը շորերիդ մեջ է թողել:

- Այո՛, այո՛, շորերիս մեջ... հավանաբար,- ասում է տերտերը և նորից փորձում նստել:

Սակայն երբ նկատում է դեպի սենյակի խորքը երկարող թելի ծայրը Սկոյի ձեռքին, նրա համար ամեն ինչ պարզ է դառնում: Եվ նա շանթահարի պես դուրս է թռչում դասարանից ու վազում՝ դպրոցի տեսուչ Սանթրոս աղային իր աշակերտներից գանգատվելու: Իսկ աշակերտները նրա հետևից ամբողջ դասարանով գոչում են. «Տերտերը փախա՛վ, տերտերը փախա՛վ...»:

Այս է կատակերգության սյուժեն, որը ծաղր է ոչ միայն հարբեցող «ուսուցչի» հասցեին, այլև սուր քննադատություն է մեր ոչ այնքան վաղ անցյալի հոգևոր դպրոցի ներքին կարգ ու կանոնի, նրա էության նկատմամբ:

Վ. Շահպարոնյանը խորհրդային կարգերի օրոք ևս, չնայած վարչատնտեսական պատասխանատու աշխատանքով ծանրաբեռնված լինելուն, չի կտրվել գրական-ստեղծագործական կյանքից: Նա այդ տարիներին շարունակել է ստեղծագործել՝ գրելով «Ջավախքի հուշերից» (1921 թ.), «Այլանդակ աշխարհ» (1926 թ.), «Դավադիր» (1939 թ.) և այլ դրամաները: Դրան զուգընթաց՝ նա թղթակցել է նաև Ջավախքի ու Հայաստանի մամուլին, գրել է ակնարկներ ու հոդվածներ, որոնց մեջ բարձրացվել են կենսական կարևոր հարցեր:

Այսպիսով՝ Վարդան Շահպարոնյանի բեղուն գրիչը արտադրել է պատմական ու կենցաղային հարուստ ու հետաքրքիր տեսարաններ պատկերող թատերախաղեր, որոնք ժամանակին բեմադրվել են Ախալքալաքում, Ախալցխայում, Ալեքսանդրապոլում, Թիֆլիսում, Երևանում և այլուր՝ դաստիարակչական ու հայրենասիրական խոր ազդեցություն թողնելով հանդիսատեսի վրա: Նրա գրական այդ ժառանգության մեծ մասը մինչև այսօր էլ մնում է անտիպ: Ժամանակին Վ. Շահպարոնյանի արձակ ու դրամատիկական ստեղծագործություններից տպագրվել են ընդամենը մի քանիսը Թիֆլիսում, Բաքվում, Նոր Նախիջևանում լույս տեսնող հայերեն պարբերականներում: Իսկ առանձին գրքերով տպագրվել են միայն երեքը. «Անտոն Սիմոնիչ» (1905 թ.), «Արմեն և Ֆաթիմա» (1909 թ.) և «Արցունքի ծով» (1912 թ.), բոլորն էլ Ալեքսանդրապոլում: Նրա այս վերջին նշանավոր դրաման 1970-ական թվականներին՝ շուրջ վեց տասնամյակ անց, կրկին սկսվեց բեմադրվել Վրաստանի Բոզդանովկայի (ներկայումս՝ Նինոծմինդա) շրջանի Վ. Տերյանի անվան մշակույթի տան դրամատիկական ինքնագործ խմբի կողմից և ունեցավ լուրջ հաջողություն: Այդ դրամայի բեմադրությամբ հիշյալ թատերախմբին հետագայում տրվեց ժողովրդական թատրոնի կոչում: Դրանից հետո այդ թատերախումբը այս դրաման բեմադրել է նաև շրջանի գյուղերում:

Վ. Շահպարոնյանի գրական ժառանգության մի զգալի մասը ներկայումս պահվում է Ախալքալաքի գավառագիտական թանգարանի իր ֆոնդում, իսկ մի մասն էլ, ըստ երևույթին, գտնվում է նրա հարազատների ու ծանոթների մոտ: Եթե դրանք այսօր գրական մեծ արժեք չունեն, ապա ունեն ճանաչողական ու պատմական կարևոր նշանակություն: Եվ ցանկալի է, որ նրա ձեռագրերից ու մամուլում և առանձին գրքերով լույս տեսած երկերից ծաղկաբաղ կատարվի ու հրատարակվի մի համեստ ժողովածու: Դա կլինի հարգանքի տուրք՝ Ջավախքի նշանավոր բարեգործի ու լուսավորչի և հայ մամուլի ու գրականության նվիրյալի հիշատակին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ (XIX դար — XX դարի սկիզբ)*

Վ. Ս. Մաղալյան

Հայկական տպագրությունը Վրաստանում չնայած սկզբնավորվել է XIX դարի առաջին քառորդում, սակայն նրա նախահիմքերը պետք է որոնել XVIII դ. վերջին տասնամյակներում: Դեռ ավելին. ըստ Ամստերդամի քաղաքապետարանի դիվանական մի քանի փաստաթղթերի՝ Թիֆլիսում 1680-ական թթ. հայկական տպարան հիմնադրելու փորձ է արել վրաց Արչիլ թագավորը: Նա Ամստերդամի քաղաքագլխի միջոցով հայկական տպագրական տառեր է պատվիրում տեղի վարպետներին: Սակայն ինչ-ինչ պատճառներով ծրագրված հիշյալ տպարանը այդպես էլ չի բացվում¹: Ապարդյուն են անցնում նաև Արչիլ թագավորի՝ Թիֆլիսում վրացական տպարան հիմնելու փորձերը: Չնայած վրաց տպագրություն գոյություն ուներ վաղուց, որը սկզբնավորվել էր 1629 թ. Հռոմում:

Հետագայում՝ XVIII դարի սկզբներին, Արչիլ թագավորի հետնորդները սկսեցին հոգ տանել հայրենիքում կամ Ռուսաստանում վրացական տպարան կազմակերպելու մասին: Այդ գործում նշանակալի դեր խաղաց Մոսկվայի վրաց գաղութը, որի ուժերով 1705 թ. Մոսկվայում բացվեց տպարան, ուր նույն տարում տպագրվեց վրաց առաջին գիրքը Ռուսաստանում՝ «Դավիթիանին»:

Սակայն արտաքին թշնամիների հարձակումների և երկրի ներսում ստեղծված ծանր պայմանների հետևանքով Անդրկովկասում

* Խմբ.: հոդվածը արտատպվում է «Բանբեր Երևանի Համալսարանի» հանդեսից, Երևան, 1993, N 1 (79), էջ՝ 160-174: Հետագա բոլոր հղումները հեղինակին են:

1 Ռ. Իշխանյան, Հայ գիրքը. 1512-1920, Երևան, 1981, էջ 137:

երկար ժամանակ այդպես էլ հնարավոր չի լինում կազմակերպել տպարան: Հայտնի է, որ առաջին տպարանը ոչ միայն Վրաստանում, այլև ամբողջ Կովկասում հիմնադրվել է վրաց Վախթանգ VI թագավորի կողմից 1709 թ. Թիֆլիսում²: Վախտանգը իր սեփական միջոցներով Վախթանգից (Ռումինիա) բերել է տալիս տպարանական սարքավորանք և հրավիրում տպագրող վարպետներ: Այդ գործում նրան մեծ օգնություն է ցույց տալիս Ռումինիայում տպարան հիմնած Անթիմոզ Իվերիացին³: Սակայն այդ տպարանը կարճատև կյանք է ունենում. որոշ ընդմիջումներով գործում է մինչև 1722 թվականը: Օսմանցիների ու ղզլբաշիների՝ Վրաստան կատարած արշավանքի հետևանքով կործանվում է այն, որից հետո Կովկասում դարձյալ երկար ժամանակ ընդհատվում է տպագրական գործը: Միայն 1749 թ. վրաց Յերակլ II թագավորի և Անտոն I կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ փորձ է արվում վերականգնելու օտար նվաճողների ձեռքով ավերված վախթանգյան տպարանը: Բայց վերականգնված այդ տպարանը ևս չի բավարարում Վրաստանի՝ օրեցօր աճող մշակութային և քաղաքական պահանջները: Հիշյալ տպարանը որոշակի աշխուժացում է ապրում միայն 1762-1764 թթ., երբ Յերակլ II թագավորը Վրաստանում գրատպության գործը զարգացնելու նպատակով բարեփոխություն է կատարում: Այդ ժամանակվանից էլ Թիֆլիսի տպարանը կաթողիկոսությունից անցնում է արքունիքին:

Յերակլը ծրագրում է վախթանգյան շրջանի մաշված տառատեսակները փոխարինել նորերով: Այդ նպատակով նա Կոստանդնուպոլսից Թիֆլիս է հրավիրում տպագրական գործի հմուտ կազմակերպիչ ու վարպետ, հայազգի Պողոս Հովհաննիսյանին, որը հետագայում՝ 1807 թ., հայ տպագրության պատմության մեջ հայտնի է դառնում Պողոս Արապյան (1742-1835) անունով⁴:

Պողոս Արապյանը Կ. Պոլսում Աբգար Դպիրի հիմնած հայկական առաջին տպարանից (1567 թ.) շուրջ մեկուկես դար հետո (1699 թ.)

2 Տե՛ս X. Գ. Սարաшидзе, Первая типография в Грузии (1709-1722), Тбилиси, 1959, էջ 79.

3 Տե՛ս «Վրաստանի պատմություն» Թբիլիսի, 1986, էջ 124-125:

4 Տե՛ս Թեոդիկ, Տիպ ու Տառ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 65-70: Տե՛ս նաև՝ Գ. Լևոնյան, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Երևան, 1958, էջ 138, 174-181, 185-188, 203, Ա. Բաբայան, Հայ գիրքը և տպագրությունը, Երևան, 1963, էջ 74-81, Ռ. Իշխանյան, Հայ գիրքը, Երևան, 1981, էջ 79-80, Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 5, Երևան, 1986, էջ 602 և այլն:

տպարան հիմնած Աստվածատուր Դայիր Կոստանդնուպոլսեցու թոռն էր, որի օրոք Պոլսի հայկական տպագրական գործը հասնում է իր գագաթնակետին: Նա հայ մշակույթի նշանավոր դեմքերից մեկն է, որն իր կյանքի 93 տարիներից 70-ը նվիրել է հայ տպագրության զարգացմանը: Պողոս Արապյանը մեծ ծառայություն է մատուցել նաև թուրքական տպագրությանը, որի համար Սուլթանը նրան տվել է գլխարկի վրա հատուկ նշան կրելու իրավունք: Նրա համբավը՝ որպես տպագրական գործի հմուտ ղեկավարի, տարածվել էր ոչ միայն Թուրքիայում, որտեղ 1816 թվականից արքունի տպարանի տեսուչն էր, այլև՝ նրա սահմաններից շատ հեռու:

Չերակլ II հրավերով Պողոս Արապյանը 1774 թ. առաջին անգամ գալիս է Թիֆլիս և թագավորի հատկացրած հատուկ միջոցներով ձեռնամուխ լինում տպարանի վերանորոգությանը: Այստեղ ավարտելով իր գործը՝ նա մեկնում է Էջմիածին՝ հետը տանելով տառատեսակներ, որոնք կաթողիկոսը չի ընդունում «վասն խոշորութեան»⁵:

Պողոս Արապյանը մինչև 1780 թ. քանի՞ անգամ է եղել Թիֆլիսում ու Էջմիածնում, հայտնի չէ: Սակայն փաստ է, որ 1781 թ. Չերակլը Կոստանդնուպոլիս է ուղարկել իր պալատական Սիլիտոնին: Վերջինս Արապյանի հետ կնքել է մի պայմանագիր, որի մեջ ասված է. «Ես ներքոյ գրեալ տպագրիչ մէկ սպասաւորաւ ի մայրաքաղաքն Թիֆլիս՝ առ ոտս գերագահութեանն նորին և անդ տպագրատուն իմն հաստատեալ զբոլոր տառս վրաց ի չէլիկ փորագրեալ»⁶:

Այս պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո Արապյանը նորից է գալիս Թիֆլիս և ձուլում ու քաղաքացիություն տալիս «նուխսախուցուրի» (եկեղեցական) և «մխեդրուլի» (քաղաքացիական) կոչված տառատեսակներին, որոնք մոռացության էին մատնվել 1722 թվականից ի վեր⁷: Նա, գործարկելով Թիֆլիսի տպարանը, մեկնում է Էջմիածին: Այս փաստը հաստատող, ինչպես նաև Արապյանի

5 Գ. Լևոնյան, նշվ. աշխատ., էջ 139:

6 «Բանբեր Սատենադարանի», Երևան, 1956, հ. 3, էջ 118:

7 Տե՛ս «Кавказ», Թիֆլիս, 1846, № 48, էջ 4: Տե՛ս նաև՝ Դ. Մ. Ватейшвили, Русская общественная мысль и печать на Кавказе в первой трети XIX века, Մոսկվա, 1973, էջ 40: Ի դեպ՝ վրաց ճանաչված գիտնականի այս գրքում (էջ 32-37) համառոտակի, բայց գիտական պատշաճ բարեխղճությամբ վրացականի հետ միասին ցույց է տրված նաև հայկական տպագրական գործի զարգացման ընթացքը Ռուսաստանում: Նա իր հիշյալ աշխատության մեջ հայկական տպագրությանը անդրադառնում է նաև այլ առիթներով՝ վեր հանելով հայ և վրաց ժողովուրդների արժանավոր զավակների համատեղ ջանքերը Անդրկովկասում տպագրական գործի վերելքի համար:

տպագրական գործունեության, Թիֆլիսի և Էջմիածնի տպարանների հետ նրա ունեցած սերտ կապերի մասին բազմաթիվ նոր տեղեկություններ ենք գտնում «Դիվան հայոց պատմության» մատենաշարի առաջին գրքում, որը լույս է ընծայել Մատենադարանը, Վարդան Գրիգորյանի աշխատասիրությամբ⁸: Այստեղ տպագրված Ղուկաս Կարնեցու գրագրությունից պարզ երևում է, որ Արապյանը 1783 թ. դարձյալ նոր տառեր է ձուլել Թիֆլիսի տպարանի համար և այնուհետև գնացել Էջմիածին: 1784 թ. հունվարին Կարնեցին Պոլսի Ջաքարիա պատրիարքին գրում է. «Սիրելի որդին մեր, տպագիր տիրացու Պօղոսն, որ յանցեալ ամսն գնաց ի Թիֆլիզ՝ առ ի շինել անդ զտպարան վրաց, որ և շինեալ ի կատար հասոյց, այժմ ահա դարձեալ է անտի ի սուրբ Աթոռս և զկնի աւուրց ինչ գալոց է ի յօրհնեալ քաղաքդ ի յօթանն իւր»⁹: Կարնեցին մի կոնդակ էլ գրում է Չերակլ թագավորին, որով տպարանի բարենորոգման առթիվ շնորհավորում է նրան¹⁰: Վրաց թագավորը, ի նշան երախտագիտության, մի դազգահ է նվիրում Էջմիածնի տպարանին, որը տեղադրում և գործարկում է Արապյանը¹¹:

Չայ նշանավոր տպագրիչը, այսպիսով, 1770-1780-ական թթ. մի քանի անգամ եղել է Թիֆլիսում և Էջմիածնում, օգնել է տեղի տպարաններին: Երբ Չերակլ II-ը հայոց կաթողիկոսից խնդրում է, որ Էջմիածնի միաբանները Կ. Պոլսից թուրք ուղարկեն Թիֆլիսի տպարանի համար, կաթողիկոսը նրան պատասխանում է. «Գիսասցէ պատուականութիւն Ձեր, զի մեք ի Պօլսոյ, որ երբեմն զթուրք և կամ զայլ վասն տպարանիս մերոյ բերեմ տամք, ոչ թէ վարդապետքս մեր ինքեանց երթեալ ի շուկայէն առնուն, այլ ի ձեռն այլոց մարդկան հոգան, որպէս հոգևոր որդին մեր՝ վարպետ Պօղոսն, որ յայդր է, լաւապէս գիտէ: Քանզի երբեմն ևս ի ձեռն դորա և հօրն առեալ են զանթիմոնի և զայլ իր»¹²: Այստեղից պարզ է դառնում, որ Արապյանը օգնել է և՛ Թիֆլիսի տպարաններին, նրանց ապահովել անհրաժեշտ իրերով, տառատեսակներով ու թղթով: Նա Թիֆլիսի տպարանի համար պատրաստում է նաև տպագրիչներ ու որակյալ գրաշարներ: Նրա ջանքերով վերակառուցված տպարանում 1782 թ. սկսած տպագրվում են մի շարք խուցուրիատառ վրացերեն գրքեր, որոնց հիշատա-

8 Տե՛ս «Դիվան հայոց պատմության», Երևան, 1984:

9 Նույն տեղում, էջ 403:

10 Տե՛ս «Բանբեր Սատենադարանի», Երևան, 1956, հ. 3, էջ 118:

11 Տե՛ս «Դիվան հայոց պատմության», էջ 392:

12 Նույն տեղում, էջ 371:

կարաններում նշվում է նրա երախտիքը Թիֆլիսի տպարանի վերակառուցման գործում: Նրա հեղինակությամբ վրացերեն լույս է տեսել նաև մի աշխատություն¹³, որի վերջաբանում մանրամասնորեն խոսվում է Յերակլ II թագավորի՝ Կոստանդնուպոլսից տպագրիչ (մեստամբե) Պողոս Օհանիսյանին (Արապյան) հրավիրելու և նրա միջոցով Թիֆլիսի տպարանը բարենորոգելու մասին: Նրա անձի ու գործի վերաբերյալ հետաքրքիր տվյալներ կան նաև Թիֆլիսում լույս տեսած վրացերեն այլ գրքերում¹⁴:

Ամենայն հավանականությամբ հենց այդ ժամանակ էլ հայ մտավորականությունը գիտակցում և մտածում է Պողոս Արապյանի աջակցությամբ Թիֆլիսում հիմնադրել նաև հայկական տպարան, մասնավորապես որ Արապյանը իր հետ Կոստանդնուպոլսից բերել էր հայկական տառատեսակներ: Սակայն վերահաս քաղաքական իրադարձությունները, Աղա-Մահմադ խանի արշավանքը Թիֆլիս ոչ միայն խանգարում են իրականացնելու այդ ծրագիրը, այլև 1795 թ. արշավանքի ժամանակ հրդեհվում և հիմնովին ավերվում է Թիֆլիսի միակ տպարանը:

Այնուհետև հինգ տարի շարունակ (1795-1799 թթ.) Վրաստանում ոչ մի գիրք լույս չի տեսնում: Դարավերջին դարձյալ Յերակլ II թագավորը միջոցներ է ձեռնարկում վերականգնելու Թիֆլիսի տպարանը: Նա հրամայում է փորել տալ ավերված տպարանի շինության հիմքերը և հայտնաբերված իրերն ու տպագրական տառերը ներկայացնել իրեն: Սակայն Յերակլ II-ը 1798 թ. մահանում է: Կիսատ մնացած այդ գործը շարունակում է նրա որդին՝ Գեորգի XII-ը՝ Վրաստանի վերջին թագավորը, որի շնորհիվ ավերված տպարանի փոխարեն կառուցվում է նոր տպարան, ուր տեղադրվում են նախկին տպարանի փլատակներից հայտնաբերված տպագրական մեքենաներն ու զանազան իրերը: Այդ գործում մեծ դեր են խաղում նաև Պողոս Արապյանի պատրաստած տպագրիչներն ու գրաշարները, որոնց

13 Պողոս Օհանիսյան, Գովք առաջին՝ նոր տպարանի մասին, Տփղիս, 1782, ծավալը՝ 30 էջ, չափսը՝ 11x16 սմ: Տե՛ս նաև՝ պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Չայաստանի և հայերի մասին, հ. 9, Երևան, 1955, էջ 308:

14 Տե՛ս «Կոնդակի» («Մաշտոց»), Թբիլիսի, 1783, ծավալը՝ 320 էջ, չափսը՝ 17x21 սմ: Այս գրքի վերջաբանում հիշվում է, որ տիրացու Պողոս Օհանիսյան հայասն (հասոյան) Կոստանդնուպոլսեցին վերակառուցողն է Թիֆլիսի տպարանի: Այդ մասին տե՛ս նաև՝ «Վրացերեն գիրքը» մատենագիտությունը, հ. 1, 1629-1920, Թբիլիսի, Վրացական ՍՍՀ Գրապալատի հրատարակություն, 1941, էջ 61-62, № 57-58:

թվում և Քրիստափոր Բադիրիձեն (Բեժերաշվիլի): Նոր տպարանում տպագրության գործը սկսվում է 1800 թվականից¹⁵: Այդ նույն տարում Թիֆլիսի տպարանի օրինակով Քութայիսում բացվում է Վրաստանի երկրորդ տպարանը:

Այսպիսի ընթացք է ունեցել տպագրական արվեստը Վրաստանում XVIII դարում, որի զարգացման ու բարգավաճման գործում կարևոր դեր են խաղացել նաև հայերը:

XIX դարամուտին Անդրկովկասում տեղի են ունենում մի շարք քաղաքական խոշոր իրադարձություններ. 1801 թ. Վրաստանը և Արևելյան Չայաստանի մի մասը միանում են Ռուսաստանին, իսկ 1828 թ. Ռուսաստանին է միանում նաև Արևելյան Չայաստանի մեծ մասը: Այդ ընթացքում Անդրկովկասի կենտրոնը սոցիալ-քաղաքական ու մշակութային խոշոր հեղաբեկումների հետևանքով ու աշխարհագրական նպաստավոր դիրքով աստիճանաբար դառնում է Թիֆլիսը, որ դեպի իրեն է ձգում երկրամասի բոլոր ժողովուրդների մտավորական կարող ուժերը: Թիֆլիսը դառնում է Անդրկովկասի բազմազգ գրականության ու մշակույթի, գրատպության, ինչպես նաև պարբերական մամուլի հրատարակման կենտրոն: Այստեղ XIX դարի երկրորդ կեսին սկսում են արմատավորվել կապիտալիստական արտադրահարաբերությունները, որոնք էլ նոր թափ են հաղորդում երկրամասի տնտեսական, սոցիալ-քաղաքական ու մտավոր կյանքի զարգացմանը:

XIX դարում տպագրական արվեստը ևս աննախընթաց վերելք է ապրում: Գուտենբերգյան ձեռքի պարզ մեքենան իր տեղը զիջում է նոր, ավելի բարդ ու կատարելագործված արագատիպ մեքենային: Կատարելության են հասնում նաև գրածուկման, տառատեսակների հարստացման ու ազնվացման եղանակները: Տեղի է ունենում լուսանկարի գյուտը, որը և նպաստում է ցինկոգրաֆիայի զարգացմանն ու տպատախտակների պատրաստմանը: Ստեղծվում են նաև տողաշար, տպագրված մամուլները կարող մեքենաներ, որոնք հնարավորություն են տալիս ստանալու ամեն տեսակի ու որակի տպագրական թղթեր: Այս ամենը մուտք են գործում Թիֆլիս, որը դարասկզբին արդեն դառնում է նաև հայ գրականության ու արվեստի, տպագրության ու պարբերական մամուլի առաջատար կենտրոն ոչ միայն Անդրկովկասում, այլև՝ ամբողջ Ռուսաստանում: Դրան նպաստում է նաև այն հանգամանքը, որ 1814 թ. Վրաստանի հայոց թեմի առաջնորդ է նշանակվում Ներսես Աշտարակեցին: Նա մտածում է Թիֆլի-

15 Տե՛ս Դ. Լ. Վաստեյվիլի, նշվ. աշխ., էջ 42:

սում հիմնադրել մի կանոնավոր հայկական դպրոց, որի կարիքը զգացվում էր վաղուց: Ներսես Աշտարակեցին իր վաղեմի այդ երազանքը իրականացնում է 1824 թվականին: Նա տեղի հայ հասարակայնության տրամադրած միջոցներով ու Մոսկվայից Յովակիմ Լազարյանի ուղարկած գումարներով կառուցել է տալիս մի շենք, որ վիթխարի դեր ուներ կատարելու Կովկասի հայոց կրթական գործում և որը իր հիմնադրի անունով կոչվում է Ներսիսյան դպրոց:

Նորաստեղծ այդ ուսումնական հաստատությունը, որ իր գոյությունը պահպանել է ուղիղ 100 տարի (1824-1923), հայ գիտությանն ու մշակույթին տվել է հարյուրավոր լուսավոր դեմքեր: Դպրոցի հիմնադիր Ներսես Աշտարակեցին ուներ նրա բարգավաճմանը նպաստող շատ ծրագրեր: Մեծանուն պատմաբան Լեոն իր «Հայ գրքի տունը» արժեքավոր աշխատության մեջ նշում է, որ Ներսես Աշտարակեցին վաղուց մտադիր էր Վենետիկի Մխիթարյան վանքի նման մի գրական հիմնարկություն ստեղծել Հայաստանում: Այդ միտքը նա երազում էր իրականացնել իր հիմնադրած դպրոցի միջոցով՝ այն դարձնելով մշակութային առաջատար կենտրոն¹⁶: Սակայն այդ ծրագիրն իրականացնելու համար առաջին հերթին անհրաժեշտ էր ստեղծել տպարան, որը հնարավորություն կտար նաև աշակերտությանը ապահովել ոչ միայն դասագրքերով ու ուսումնական ձեռնարկներով, այլև կտպագրեր արտալսարանային ընթերցանության գրքեր ու մեթոդական գրականություն: Այդ բանը նկատի ունենալով էլ Ներսես Աշտարակեցին առաջին հերթին ձեռնամուխ է լինում դպրոցին կից տպարան ստեղծելու գործին:

Թիֆլիսում հայկական տպարան հիմնելու ազգօգուտ գործում, դեռևս դպրոցի շենքի կառուցումը չավարտած, Ներսես Աշտարակեցուն օգնության է գալիս նրա վաղեմի բարեկան ու համակիր, Վանից Թիֆլիս գաղթած ու իր առևտրական խոշոր գործարքներով ավելի հարստացած Գեորգ աղա Արծրունին¹⁷: «1817 թվականին իր առևտրական գործերով ճանապարհորդելով Արևմտյան Եւրոպայի քաղաքները, Արծրունին հասնում է Ամստերդամ, ուր տեղեկանում է, թե ինչ-որ հոլանդացու մոտ հայերեն տպագրական տառեր կան պահված: Դրանք այն տառերն էին, որոնք դեռևս 1790-ական թվականներին պատրաստել էր տվել Առաքել Պողոսյան անունով մեկը

16 Լեոն, Երկերի ժողովածու, հ. 5, Երևան, 1986, էջ 609:

17 Տե՛ս Աղեքսանդր Երիցյան, Պատմութիւն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան Հայոց հոգեւոր դպրոցի որ ի Թիֆլիզ (1824-1899), հ. Ա (1824-1850), Թիֆլիս, 1898, էջ 121:

և, չկարողանալով տպարան հիմնադրել, թողել էր անգործության մեջ: Գեորգ աղան, միջոցներ չխնայելով՝ ձեռք է բերում բոլոր ձուլված տառերը, ինչպես և նրանց հայրերն ու մայրերը, բերում հասցնում է Թիֆլիս և ընծայաբերում Ներսեսի նորակերտ ուսումնարանին»¹⁸:

Ե՞րբ է այդ տպարանը Գևորգ Արծրունին Ամստերդամից բերել, և արդյոք Թիֆլիսում մինչ այդ ուրիշ հայերեն տառերով տպարան գոյություն չի՞ ունեցել: Այս հարցի պատասխանը մեզ տալիս է Ա. Երիցյանը: «Հարկ է ասել, - իր գրքում նշում է նա, - որ եթե չհաշվել այն փոքրիկ մամուլը, որ կար ռուսաց զինվորական վարչության ձեռքում լոկ պաշտոնական թղթեր տպելու համար, այն ժամանակ սա պիտի համարվի Թիֆլիսի անդրանիկ տպարանը»¹⁹:

Ասվածից պարզ երևում է, որ Թիֆլիսում Ներսիսյան դպրոցի տպարանի հիմնադրումից առաջ գոյություն է ունեցել հայերեն տպագրություն: Վրաստանը Ռուսաստանին միավորվելուց հետո ռուսաց զինվորական նորաստեղծ կառավարչությունը Թիֆլիսում անմիջապես ստեղծում է տպարան (1805 թ.): Եվ քանի որ ոչ միայն Թիֆլիսում, այլև ամբողջ Վրաստանում բնակվում էին մեծ թվով հայեր, ուստի և ռուսաց նորաստեղծ կառավարչությունը պետական գործերը ռուսերենի հետ մեկտեղ վարում է նաև հայոց ու վրաց լեզուներով: Այդ նպատակով նորաստեղծ տպարանը ձեռք է բերում հայերեն տառատեսակներ՝ պետական-պաշտոնական փաստաթղթեր ու այլ նյութեր տպագրելու համար: Թվում է՝ այս տպարանի գոյության փաստը ևս պետք է նկատի ունենալ, երբ խոսվում է Վրաստանում առաջին տպարանի հիմնադրման ու հայկական տպագրության սկզբնավորման մասին:

Գիտական գրականության մեջ ընդունված է ասել, որ Ներսիսյան դպրոցի տպարանը հիմնադրվել է 1823 թվականին: Սակայն այս թվականը ևս ճշգրտման կարիք ունի: Ա. Երիցյանը գրում է. «Քանի դեռ Ներսեսի ուսումնարանը չէր շինված, հիշյալ տպարանը գետեղվեց առաջնորդի կառուցած կրպակներում, իսկ դրանից էլ առաջ՝ Վանքի առաջնորդարանում: Թեև 1819 թվականից տպարանն արդեն բաց էր համարվում, բայց հայտնի չէ մեզ, թե մինչև 1823 թվականը ինչ ու ինչ են տպվել»²⁰:

Հարց է ծագում. տպարանի գոյության սկիզբը պետք է համարել

18 Գ. Լևոնյան, նշվ. աշխ., էջ 220:

19 Ա. Երիցյան, Պատմութիւն Ներսիսեան դպրոցի, Թիֆլիս, 1898, էջ 120: 20 Նույն տեղում, էջ 121:

նրա հիմնադրման առաջին տարվանի՞ց, թե՞ այնտեղ ծնված անդրանիկ գրքի լույսընծայման փաստական թվականից²¹: Անվիճելի փաստ է, որ Գեորգ Արծրունին տպարանը թիֆլիս է բերել և Աշտարակեցուն նվիրել 1817 կամ 1818 թվականին: Մինչև 1819 թ. և դրանից հետո Ներսես Աշտարակեցին հարստացրել է այն: «Որովհետև, ինչպես նշում է Ա. Երիցյանը, Արծրունին տառերի և մյուս պարագաների հետ բերած էր միայն մի փոքրիկ փայտյա մամուլ, վասն որոյ Ներսեսը յուր միջոցներով ձեռք բերեց մի մեծ մամուլ և մյուս պակտորդ իրեղենները: Շուտով Արծրունի օրինակին հետևեց քաղաքիս հայազն իշխան Աղամալ Խոջամիմասյանցը՝ ընծայելով ռուսերեն տառերի պղնձե մայրերը: Ձեռք բերվեցան նմանապես վրացերեն, պարսկերեն և լատինական տառեր: Տպարանն ուներ բավականաչափ պողպատյան զանազան զարդեր, ծաղկատառեր և պատկերներ»²²: Այդ տպարանում սկզբնական շրջանում Ներսես Աշտարակեցին տպագրել է Վրաստանի հայոց թեմին վերաբերող վիճակագրական տեղեկություններ և եկեղեցական-պաշտոնական փաստաթղթեր:

Այսպիսով՝ Ներսիսյան դպրոցի տպարանի հիմնադրման թվականը պետք է համարել 1819-ը և ոչ թե 1823-ը: Այդ տպարանում էլ 1823 թ. վերջերին լույս է տեսնում հայերեն առաջին գիրքը թիֆլիսում: Այդ գիրքը, որ կոչվում էր «Խրատ բժշկութեան կալիքամարպս հիվանդութեան», ոչ միայն Վրաստանում, այլև ամբողջ Ռուսաստանում առաջինն էր խոլերա (մաղձախտ) հիվանդության վերաբերյալ: Նրա հեղինակն էր Յնդկաստանից թիֆլիս տեղափոխված բժիշկ Դավիթ Կարբեցի Դավթյանը (Մկրտչյան), որը Ներսես Աշտարակեցու խնդրանքով գրում է այդ բժշկարանը Յնդկաստանից դեպի Կովկաս և Եվրոպա տարածվող խոլերայի դեմ պայքարելու համար: Գրքի հեղինակը եղել էր Յնդկաստանում և զբաղվել էր այդ հիվանդության բուժման խնդիրներով: Հաջորդ տարում՝ 1824-ին, տպարանը տպագրում է Ներսես Աշտարակեցու աշխատություններից մեկը՝

21 Նշենք, որ ինչպես Գ. Լևոնյանը («Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը», Երևան, 1946, 1958), այնպես էլ Թեոդիկը («Տիպ ու Տառ», Կ. Պոլիս, 1912) և շատ այլ հեղինակներ տպարանների հիմնադրման սկիզբը որոշում են դրանցում տպագրված առաջին գրքերի լույս ընծայման տարեթվով: Մեզ թվում է՝ տպարանների հիմնադրման թվականը որոշելու նման սկզբունքը թյուրիմացությունների տեղիք է տալիս: Զե՞ որ կարող է տպարանը ստեղծված լինել ավելի վաղ, քան այնտեղ կտպագրվեր առաջին գիրքը կամ թերթը:

22 Ա. Երիցյան, նշվ. աշխ., էջ 120:

«Համառոտութիւն անցից Քրիստոսակերտ Մայր Աթոռոյ Հայոց Սրբոյ Էջմիածնի», որը երկրորդ անգամ հրատարակվել է 1858 թվականին դարձյալ թիֆլիսում՝ Ներսիսյան դպրոցի տպարանում:

Ներսես Աշտարակեցու նախածեռնությամբ և առևտրական Գեորգ Արծրունու միջոցներով ստեղծված տպարանը փաստորեն Կովկասյան կառավարչության տպարանից հետո երկրորդ խոշոր տպարանն էր թիֆլիսում: Եվ ճիշտ է նկատում Լեոն, երբ գրում է, թե չնայած իր աղքատությանը, չնայած արվեստի խեղճ դրությամբ, Ներսիսյան դպրոցի տպարանը մի նշանավոր երևույթ էր «Կովկասի մայրաքաղաքում»²³: Սկզբնական շրջանում տպարանի աշխատանքները հսկում էր Գեորգ Արծրունին, որը նաև տպագրական գործի լավ վարպետ էր: Ներսես Աշտարակեցու և նրա ջանքերով տպարանը սկսում է ծավալել գրահրատարակչական լայն գործունեություն: Հետագայում այստեղ էին տպագրվում նաև «Կովկաս» (1846-1847 թթ.) և «Մեղու Հայաստանի» (1858-1886 թթ.) թերթերը: Սրանցից առաջինը եղել է գրաբար, իսկ երկրորդը՝ աշխարհաբար:

Ներսես Աշտարակեցին ամեն ինչ անում է տպարանը հարստացնելու համար. ձեռք է բերում նոր մեքենաներ, ստեղծում հայերեն և ռուսերեն տառածուլարան: Նա դեռևս 1825 թ., երբ դպրոցում դասատվության համար Փարիզից թիֆլիս է հրավիրում համբավվող գիտնական Հակոբ Շահան-Ջրպետյանին, իր հրավեր-մամակում նրան հանձնարարում էր դպրոցի տպարանի համար պատվիրել ֆրանսերեն տառեր և դրա հետ մեկտեղ իմանալ գրածուլության կապարի բաղադրությունը և տպագրական ներկի պատրաստման եղանակը:

Հակոբ Շահան-Ջրպետյանը Ներսես արքեպիսկոպոսի ուղարկած իր մի պատասխան մամակում գրում է. «Վասն գաղղիացի տառից՝ մտածեցի, խորհրդակցեցայ ընդ արուեստագետ բարեկամս, և բացորոշեցաք ունիլ միայն զմայրս գրոց, վասն որոյ և յանձնեցաք քաջ փորագրողի միոյ Տիտո Լեժէ անուն (որ հռչակաւոր ոմն է յայս արհեստ ոչ միայն ի Փարիզ, այլև ի բոլոր Եւրոպիա) առ ի պատրաստել և ողորկել վասն մեր՝ ա) զմի շար մայրս բոլոր գրոց, բ) զմի շար մայրս նօտր գրոց, գ) զերեք շար մայրս գլխագիր տառից, դ) զերկու լաւ տիպար առ ի ձուլել զգիրսն, ե) զերեք գրաշար զանազան մեծութեամբ: Չայս ամենայն՝ զոր յանձնեալ են արդէն երկու ամիսք են, ընկալնլոց են ետ 15 կամ 20 աւուրց: Թիւ ամենայն մարցն լինին աւելի զ250: Չափ մեծութեան տառիցն, թէ գլխագրոց և թէ մանր

23 Տե՛ս Լեոն, Երկերի ժողովածու, հ. 5, Երևան, 1986, էջ 609:

գրոց, է իբր նոյն ընդ տառիցն Դիոնիսեայ քերականութեան իմոյ, այլ աւելի չքնաղ և արուեստաւոր, և սոքօք կարենք զամբողջ մատեանս տպագրել այր գաղղիացի կամ այլ եւրոպական լեզուօք»²⁴: Նամակագիրը խոստանում է տեղեկություններ իմանալ նաև կապարի բաղադրության ու տպագրական ներկի պատրաստման վերաբերյալ, ինչպես և «ի վերայ հարց և մարց ռուսալեզու գրոց»:

Սակայն «...մինչ Զակոբ Շահան-Ջրպետյանը կկատարեր իր խոստումները,- գրում է Ա. Երիցյանը,- Ներսեսի կարգադրությամբ տպարանն արդեն կազմել էր իր ծուլարանը և ծուլում էր հայերեն և ռուսերեն տառեր: Բացի ծուլարանից, տպարանն ունեցավ նաև իր վիճակագրությունը (լիտօգրաֆիա), վիճակագրական մանուլ երեք քարեա և մի արձնեա տախտակներով»: Այստեղ կային նաև վրացերեն հարուստ տառատեսակներ: Ա. Երիցյանը, մի այլ առիթով խոսելով տպարանի գործունեության մասին, ավելացնում է. «Հարկ է ասել, որ հրատարակութեանց վերադիտողը, ավագ գրաշարն ու երեսկապողն էր ոմն Գեւորգ, որ ծառայեց տպարանին բացվելու օրից մինչև զոգվելը (1830 թ.) և հայտնի էր «տպագրապետ» անունով: Դա իրեն օգնական ուներ մի գրաշար՝ հավլաբարցի Զովակիմին: Ոչ պակաս ծառայած է նմանապես «տպիչ» Սարգիսն: Տպարանի վրա ծախս էր լինում ամսական՝ տպագրապետ Գևորգին 12 ռ. 50 կ., գրաշար Զովակիմին 4 ռ., տպիչ Սարգսին 8 ռ., մրագարկին 6 ռ. 50 կ., ի պետս մամր ծախուց 10 ռ., ընդամենը 41 ռուբլի, իսկ տարեկան՝ 492 ռուբլի:

Տպարանիս համար մեծ դժվարությունը թուղթն էր, որ գալիս էր Ռուսաստանից, ու երբեմն ստիպված էին լինում բերել տալ փոստայով, շատ ծանր վճարով: Թուղթ չճարվելու պատճառով շատ անգամ տպագրությունը դադարում էր կամ հետաձգվում ամիսներով»²⁵:

Շուտով Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ է նշանակվում Մոսկվայից Թիֆլիս տեղափոխված Զարություն Ալամդարյանը: Նա ստանձնում է նաև տպարանի տնօրինությունը և կարճ ժամանակում այնտեղ կարգ ու կանոն է հաստատում ու տպագրության հանձնում կրոնական և քերականական դասագրքեր: Ալամդարյանի օրոք տպարանում լույս են տեսնում մի քանի անհրաժեշտ դասագրքեր և ընթերցանության ձեռնարկներ:

Տպարանի գործունեության առաջին շրջանում՝ մինչև 1830 թ. տպագրվում է 30 անուն գիրք՝ մոտ 18.000 օրինակ տպաքանակով:

24 Ա. Երիցյան, նշվ. աշխ., էջ 129:

25 Նույն տեղում, էջ 128:

Այստեղ հրատարակված գրքերի տպաքանակը եղել է հետևյալը. դասագրքերի համար՝ մինչև 2.000 օրինակ, օրացույցների համար՝ 1.200 օրինակ, իսկ մնացած հրատարակությունների համար՝ 25-700 օրինակ:

Առաջին տասնամյակում այս տպարանը լույս է ընծայել մի շարք արժեքավոր աշխատություններ ու դասագրքեր, որոնցից են. «Այբուբեն Զայոց» (1825 թ.), Մ. Չամչյանի «Քերականութիւն Զայկազեան լեզուի» (1826 թ.), «Թուղթ յայտարարութեան նոր կուսակալին Պասկեիչի, Պարսից պատերազմի մասին» (1827 թ.), Ներսես Աշտարակեցու «Չռչակ ողորմութեան կայսեր Ռուսաց» (1827 թ.), «Առաջադրութիւն Զայոց նոր սարքվող գորքի մասին» (1828 թ.), Ներսես Շնորհալու «Ողբ Եղեսիոյ» (1828 թ.) պոեմը, «Դարաստան խրատուց» (1829 թ.) և այլն:

Ներսես Աշտարակեցին մտադիր էր Մխիթարյան միաբանների օրինակով Թիֆլիսի իր տպարանում հրատարակել եռամսյա մի պարբերական, որը կրելու էր «Տարեգրութիւն Զայոց գրագիտական» վերնագիրը: Այն ունենալու էր զուտ գիտական բովանդակություն, և հրատարակությունն սկսվելու էր 1826 թ. աշնանը կամ 1827 թ. սկզբներին: Արդեն պատրաստվում ու հավաքվում էին նյութերը, սակայն 1827 թ. սկսվում է ռուս-պարսկական պատերազմը և խափանվում է Աշտարակեցու նվիրական այդ ձեռնարկումը: Զանդեսի համար հավաքված նյութերը նույն՝ 1827 թ. հրատարակվում են «Երախայրիք Ներսիսեան դպրոցի» վերտառությամբ՝ Ա և Բ հատորներով: Դրանք դպրոցի ուսուցիչների և սաների արծակ թարգմանություններն ու ինքնուրույն չափածո ստեղծագործություններն էին:

Այս բոլոր հրատարակությունների անվանաթերթերի վրա տպագրված են. «Ի նորաբողջոջ տպարանի նորակերտ ուսումնարանի Զայոց, ընծայելոյ ի քաջատոհմիկ ազնիւ Գեորգայ Երեմեան Արծրունոյ», «Չոգեւոր դպրոցի Զայոց ընծայելոյ յարժանայիշատակ ազնուական Գեորգեայ Արծրունոյ»: Չնայած Ներսես Աշտարակեցին քիչ ջանք չէր թափել տպարանը հիմնադրելու և հարստացնելու համար, այդուհանդերձ նա Գեորգ Արծրունու անունը հիշատակում էր տպագրվող ամեն մի գրքի վրա՝ նրա դերն ընդգծելու նպատակով:

Սակայն, ցավոք, Ներսիսյան դպրոցի և նրա տպարանի հաջողությունները առաջին շրջանում կարճ են տևում: 1830 թ. փակվում են և ուսումնարանը, և տպարանը: Զ. Ալամդարյանը առանձնանում է Զաղբատի վանքում: Ներսես Աշտարակեցին 1828 թ. արդեն զենեւրալ Պասկեիչի լարած մեքենայությունների հետևանքով գտնվում էր արքայապարտում՝ Քիչնում: Իսկ Գեորգ Արծրունին նույն թվականին

մահացել էր խոլերայից: Այդպիսով՝ ուսումնարանը և տպարանը մնացել էին գոց ու անտեր:

Մի կարճ ժամանակ անց՝ Յովհաննես Կարբեցու կաթողիկոսության օրոք, Ներսիսյան դպրոցը վերաբացվում է «Ուսումնարան Հայոց» անունով, իսկ տպարանը այդպես էլ մնում է փակ մեկ տասնամյակից ավելի և վերաբացվում է միայն 1841 թվականին, Կարապետ եպիսկոպոսի ջանքերով:

«Բանալով տասնմեկ տարի գոց մնացած տպարանի դռները,- հետագայում գրում է Ա. Երիցյանը,- գտան խառնիխուռն և փոշիի մեծ ածած երեք փայտյա տպագրական մամուլ, երկու մեքենա վիմագրության, քանի մի հատ լիտոգրաֆիի քարեր, քանի մի հատ գործիքներ գրաշարության և տառ թափելու, հայոց, ռուսաց և վրաց թափեալ թերակատար տառեր, ռուսաց և գաղղիացոց մայր տառեր և քանի մի կազմարարական գործիքներ և այլն: Հրամանավ Կարապետ արքեպիսկոպոսի՝ 1841 թվին ձեռք բերվեցան մնացած կարևոր պարագայք, ի թիվս որոց հայոց, ռուսաց և պարսից ու արաբացոց տառեր»²⁶:

Սակայն, չնայած դրան, կարճ ժամկետում տպարանը դուրս է բերվում այս ծանր վիճակից, ամեն ինչ նորից ընկնում է հունի մեջ: Եվ 1842-1843 թթ. ընթացքում հնարավորություն է ստեղծվում տպագրելու 6 ամուն գիրք: Դրանց մեջ ամենածավալունն ու արժեքավորը Սարգիս եպիսկոպոս Ջալալյանի «Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան» աշխատության Ա հատորն է, որը լույս է տեսնում 1842 թ., Բ հատորը ևս տպագրվել է նույն տպարանում 1858-ին: Այդ տարում տպագրվում են նաև «Ավետարանը», Յովսեփ քահանա Օրբելու «Այբբենարանը», իսկ հետագայում՝ Ռոստոմ Երզնկյանի «Համառոտութիւն պատմութեան Հայոց» (1843 թ.), «Սաղմոս Դաւթի» (1844 թ.), Ն. Աշտարակեցու «Այցելութիւն սգաւորաց» (1847 թ.) և այլ գրքեր:

Տպարանը աստիճանաբար հարստանում է, ձուլվում են նոր տառատեսակներ, ձեռք են բերվում տպագրական մեքենաներ: Տպարանի վրա նորից իր խնամքն ու հոգատարությունն է տարածում Ներսես Աշտարակեցին, որը 1843 թ. արդեն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսն էր: Նրա ջանքերով այդ շրջանում բարգավաճում է նաև Ներսիսյան դպրոցը իր տպարանի հետ մեկտեղ: Այդ տպարանում արդեն հնարավորություններ են ստեղծվում թերթերի ու ամսագրերի տպագրության համար: Այնտեղ մինչև 1850-ական թթ. վերջը

26 Նույն տեղում, էջ 433:

տպագրված գրքերի մեջ իրենց արժեքով ու պոլիգրաֆիական կատարումով աչքի են ընկնում «Ինկվիզիցիայի պատմութիւն» (1853 թ.), Գաբրիել Երեցփոխյանցի «Ռուսերէն-հայերէն բառարանը» (1854 թ.), «Բաղդատութիւն պատմութեան Մովսէս Խորենացու» (1858 թ.), Մաթևոս կաթողիկոսի «Բարի մարդ և բարի քրիստոնեա» (1860 թ.) աշխատությունը կրկին հրատարակությամբ և այլ գրքեր: Առաջին անգամ 1858 թ. այս տպարանում է տպագրվել Խաչատուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» անգուգական վեպը:

Ահա այսպիսի արգասավոր ուղի է անցել Ներսիսյան դպրոցի տպարանը, որը շուրջ չորս տասնամյակ՝ ընդհուպ մինչև 1860-ական թթ. սկիզբը, առաջատար գրատպության օջախն էր կովկասահայության մեջ և, չնայած իր աղքատ տպագրական բազային, պարբերաբար լույս աշխարհ էր հանում ինչպես դասագրքեր ու գեղարվեստական գրականություն, այնպես էլ պարբերական մամուլ: Եվ չնայած տպագրության որակով համեմատաբար թույլ են նրա արտադրած գրքերը, բայց և այնպես նրա հիմնադրությունն ու գոյությունը մշակութային մի խոշոր երևույթ էր Անդրկովկասի հայության կյանքում: Այն մեծ խթան հանդիսացավ Կովկասում հայ գրքի և տպագրական արվեստի զարգացման գործում:

Թիֆլիսի հայկական տպագրության սկզբնավորման ու զարգացման գործին որոշակիորեն նպաստել է Հակոբ և Դավիթ Արզանյանց եղբայրների տպարանը: Սրա արժեքը մեծ է նրանով, որ գործել է Ներսիսյան դպրոցի տպարանի 10-ամյա ընդհատման շրջանում՝ 1830-1843 թվականներին: Արզանյանց եղբայրների տպարանը փաստորեն այն ժամանակ Թիֆլիսում գործող միակ հայկական տպարանն է եղել: Նրա հիմնադիրները նոր տեսակի տպագրական տառեր են ձուլում և տպարանը հարստացնում նաև ռուսական, վրացական, լատինական ու արաբական տառատեսակներով:

Այս տպարանը իր գոյության ընթացքում հրատարակել է տասից ավելի գրքեր: Առաջին անգամ այստեղ է տպագրվել Խ. Աբովյանի «Նախաշաւիղ կրթութեան ի պէտս նորավարժից» նշանավոր ձեռնարկը (1838 թ.): Այստեղ են տպագրվել նաև «Դարաստան հատընտիր գրուածոց հայ մատենագրաց», «Այբբենարան հայոց ի պէտս նորուսումն մանկանց» (1838 թ.), նույն՝ Արզանյանց եղբայրների հեղինակած «Համառոտ քերականութիւն Հայոց» (1840 թ.) դասագրքերը, «Բժշկական տեղեկատուն» (1843 թ.), ինչպես և՛ «Առակներ և պատմութիւններ նախնական ընթերցանութեան համար» (1839 թ.) ռուսերեն ժողովածուն, որն առաջինն էր: Այս տպարանում հետագայում՝ 1856 թ., տպագրվել է նաև «Պատմութիւն Հին և Նոր Կտակարանաց» գիրքը:

Մյուս տպարանը, որ Թիֆլիսում կազմակերպվել է մի փոքր ավելի ուշ, պատկանել է ինչ-որ Ղուլյանց և Շահմուրադյանց գործընկերների: Այստեղ 1849 թ. տպագրվել է «Կրթութիւն ավետարանական ի պէտս հայ դպրոցաց», իսկ 1850-ին՝ Ալեքսանդր Արարատյանի «Ճակատ անմահից, զեղերական արկածից Յակոբ արդարոյն հազներգութեամբ չափաւորեալ ի համբերութեան և ի խրատ» գրքերը:

XIX դարի կեսերին հայ տպագրության գործը Թիֆլիսում անախընթաց վերելք է ապրում: 1850 թ. Նոր Նախիջևանից Թիֆլիս է տեղափոխվում Գաբրիել քահանա Պատկանյանը, որը սկսում է հրատարակել իր հիմնադրած «Արարատ» շաբաթաթերթը (լույս է տեսել մինչև 1851 թ. ապրիլ ամիսը): Այդ թերթի յուրաքանչյուր համարի վերջին էջում միշտ տպագրվում էր. «Ի Տպարանի տեառն Գաբրիէլ Պատկանեան»: Իսկ 1850 թ. դեկտեմբերի 9-ից դրան ավելացված է. «Տպարանս նորոգեալ օգնութեամբ գերապատիւ եւ ազգասէր իշխանի Նախիջևանայ նահանգական ուսումնարանի պատուանուն վերատեսչի աղա Աւետիքի Գալստեան Տէր-Գրիգորեանց»: Իսկ նույն լրագրի 1851 թ. փետրվարի 3-ի համարում «Տպագրութիւն ի Հայս» վերտառությամբ կա մի հոդված, որից երևում է, որ Գ. Պատկանյանի վաղեմի երազանքն է եղել ունենալ իր սեփական տպարանը: Այդ նպատակով էլ նա Նոր Նախիջևանում ու Աստրախանում «ազգասեր և ուսումնասեր» անձանցից զումարներ է վերցրել և 1831 թ. Քիշնևում ու Օդեսայում իր ունեցած պողպատյա հայր տառերը շնորհալի արվեստագետների ու պոլիգրաֆիստների միջոցով ուղղել է տվել և դրանց կաղապարներով ձուլել է տվել նոր տառատեսակներ, որոնցով էլ Թիֆլիսում սկսում է տպագրել իր «Արարատ» նշանավոր շաբաթաթերթը: Սակայն նրա այդ տառատեսակները գրեթե ոչնչով չեն տարբերվում Ներսիսյան դպրոցի տպարանի տառատեսակներից և «Արարատն» էլ ոչ մի բանով չի զանազանվում հիշյալ տպարանի լույս ընծայած գրքերից. բոլորն էլ գրեթե նույն որակն ու տեսքն ունեն: Սակայն, ինչպես նշում է Գ. Լևոնյանը, որքա՞ն է տևել Տեր-Գաբրիելի տպարանը կամ այնտեղ, բացի «Արարատից», ուրիշ գործեր տպագրվե՞լ են, թե՞ ոչ, մեզ հայտնի չէ: Միայն հայտնի է, որ 1850-ին այս տպարանից է դուրս եկել «Համառօտ հրահանգ քրիստոնէական հաւատոյ» 16 էջանոց գրքույկը:

1850-ական թթ. վերջերին Թիֆլիսում հիմնադրվում է մի տպարան ևս: Դա Գաբրիել Մելքունյանի և Համբարձում Էնֆիաճյանի տպարանն էր, որը շուտով ձեռք է բերում մեծ համբավ: Մինչ այդ տպարանի հիմնադրումը՝ 1840-ական թթ. վերջերին, Ավետիք և

Համբարձում Էնֆիաճյան եղբայրները Թիֆլիսի կենտրոնում՝ նախկին Երևանյան հրապարակում գտնվող մի շենքի վերնահարկում, որը հետագայում Թամանշյանների թատրոնի և քարվանսարայի հիմքն է դառնում, հիմնադրում են գրավաճառաճանոց: Այդ գրավաճառաճանոցը այն ժամանակ քաղաքում լինում է միակը: Դրանից տասը տարի անց՝ 1850-ական թթ. վերջին, Համբարձումը Գաբրիել Մելքունյանի ընկերակցությամբ նույն շենքում բացում է վերոհիշյալ տպարանը: Մելքունյանը շուտով թողնում է այն ու հեռանում, որից հետո տպարանը պատկանում է Հ. Էնֆիաճյանին: Սա և տպարանատերն էր, և հրատարակիչը:

Առաջին շրջանում այդ տպարանում սկսում է տպագրվել Մ. Աղաբեկյանի «Կռունկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (1860-1863 թթ.), որի տիտղոսաթերթին նշվում էր՝ « Ի հայ տպարանի Գաբրիելի Մելքունեանց և Համբարձումայ Էնֆիաճեանց»: Մեկ տարի անց՝ 1862-ից, այս տպարանը Ներսիսյան դպրոցի տպարանից իր ձեռքն է առնում նաև «Մեղու Հայաստանի» լրագրի հրատարակությունը:

Այս տպարանում են լույս տեսել նաև Գաբրիել Խատիսյանի «Սէր» մանկական ընթերցանության գիրքը (1861 թ.), Մատթոս կաթողիկոսի «Հայելի աստուածային շնորհաց» աշխատությունը (1862 թ.), Խ. Աբովյանի «Պարապ վախտի խաղալիք» ժողովածուն (1864 թ.), Գ. Սունդուկյանի «Գիշերվա սաբրը խեր է» (1866 թ.) և այլն: Հետագայում Ներսիսյան դպրոցն էլ իր գրքերը տպագրել է տալիս այս տպարանում: Օրինակ՝ Ստ. Պալասանյանի 1865 թ. լույս տեսած «Պատմութիւն Հայոց գրականութեան» արժեքավոր գրքի վրա գրված է՝ «Տպագրութիւն Ներսիսեան ազգային հոգեւոր դպրոցի ի տպարանի Հ. Էնֆիաճյան և Ընկերութեան»: 1860-ական թթ. կեսերից մինչև 1870-ական թթ. վերջերը այս տպարանում են լույս տեսնում բազմաթիվ արժեքավոր գրքեր ու պարբերականներ: Այստեղ են տպագրվում «Հայկական աշխարհ» (1864-1871 թթ.), «Վաճառական» (1866-1867 թթ.), «Փորձ» (1876-1881 թթ.), «Գարուն» (1886 թ.) պարբերականները, ինչպես նաև «Համառօտ մանկաւարժութիւն» (1875 թ.) արժեքավոր գիրքը:

Հ. Էնֆիաճյանի տպարանի առավելությունն այն էր, որ նա ուներ ձուլարան: Եվ այդ տպարանը, ինչպես նշում է Լեոն, նշանավոր ծառայություն մատուցեց ռուսահայոց տպագրական գործին նրանով, որ նա գործածության մեջ մտցրեց Փարիզի նորածն հայերեն տառերից շատերը, իսկ Վիեննայի տառերից մի տեսակը, որը գործ էր անվում գրքերի համար, բարեփոխեց՝ հեռացնելով նրանց տզեղ հին գլխագրերը և հարմարեցնելով նրանց փարիզյան գլխագրերը:

Ստացվեց մի ինքնուրույն տպարանական գործ, որը կարելի է անվանել Թիֆլիսի տիպ: Աչքի ընկնող մաքուր տպագրություն, անցյալի համեմատությամբ մեծ ճաշակավորություն. այս հատկություններով էր, որ Էնֆիաճյանի տպարանը շուտով բոլորովին խլացրեց Ներսիսյան դպրոցի տպարանը և իր ձեռքն առավ համարյա բոլոր հայերեն տպագրությունները: Այս տիրապետող դիրքը նա պահեց իր ձեռքում համարյա մինչև 1880-ական թվականները: Թեև մինչ այդ էլ նոր տպարաններ բացվեցին և մրցակից հանդիսացան, բայց Էնֆիաճյանի ուժը իր ձուլարանն էր, որ տառեր էր մատակարարում և մյուս տպարաններին²⁷:

1880-ական թթ. սկզբին Յ. Էնֆիաճյանի տպարանն անցնում է Մ. Ռոտինյանցին, որը, ձուլարանը խափանելով, տպագրական գործը հաջողությամբ շարունակում է մինչև XIX դարի վերջը՝ հետագայում այն ժառանգություն թողնելով Տ. Ռոտինյանցին: 1888 թ. այստեղ է սկսում տպագրվել Ա. Արասխանյանի «Մուրճ» ամսագիրը, ինչպես նաև «Քուլակ Նահապետի երգերը», «Գիրք թղթոցը» և այլ գրքեր:

XIX դարի 60-70-ական թթ. Թիֆլիսը, որպես հայ գրատպության կենտրոն, առաջատար դիրք էր նվաճել ոչ միայն Անդրկովկասի, այլև ամբողջ Ռուսաստանի նկատմամբ: Այդ շրջանում Թիֆլիսում արդեն լույս էին տեսնում մեծ քանակությամբ հայերեն գրքեր: Ըստ վիճակագրական տվյալների՝ 1860-ական թթ. հայերեն գրքի հրատարակությունը Թիֆլիսում գրավում է երկրորդ տեղը: Այսպես՝ 1862-1868 թթ. Թիֆլիսում տպագրվել են ռուսերեն 91, հայերեն 53, վրացերեն 42, կաբարդիներեն 4, օսերեն 2 անուն գրքեր²⁸: Իսկ դրանից երկու տասնամյակ անց՝ 1890-ական թթ., Թիֆլիսը արդեն հայ գրքի հրատարակությամբ գրավում է առաջին տեղը ամբողջ Կովկասում: Օրինակ՝ միայն 1891 թ. Կովկասում հրատարակվել են հայերեն 131, ռուսերեն 114, վրացերեն 79, թուրքերեն 7 անուն գրքեր²⁹: Ահա այս շրջանում է, որ Թիֆլիսում հիմնադրվում է Յովհաննես Մարտիրոսյանի տպարանը, որը իր երկարատև կյանքով և տպագրած արտադրանքով ու որակով առաջնակարգ տեղ է գրավում: Այստեղ են տպագրվում գիտական աշխատություններ, դասագրքեր, ժամանակի գեղարվեստական գրականության մեծ մասը, մի շարք առաջատար պարբերականներ, որոնցից են՝ «Մշակ» (1872-1921

27 Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 5, Երևան, 1986, էջ 609-610:

28 Տե՛ս «Сборник статистических сведений о Кавказе», Թիֆլիս, 1869, էջ 165:

29 Տե՛ս «Кавказский календарь», Թիֆլիս, 1892, էջ 239-254:

թթ.), «Մանկավարժական թերթ» (1878-1879 թթ.), «Արձագանք» (1882-1898 թթ.), «Աղբյուր» (1883-1918 թթ.), «Յորիզոն» (1894 թ.) և այլն: Այս տպարանում է լույս տեսել նաև Ազաթանգեղոսի «Պատմութիւն Յայոց»-ը:

1890-ական թթ. Յովհ. Մարտիրոսյանի տպարանն անցնում է նրա որդուն՝ Կոստանդին Մարտիրոսյանին, որն իր հոր գործը շարունակում է մինչև 1910-ական թթ.: Այս տպարանից ավելի մեծ համբավ է ձեռք բերում Յովհ. Մարտիրոսյանի մյուս որդու՝ Մնացական Մարտիրոսյանի առանձին տպարանը, որը, հիմնադրվելով 1896 թ., իր գոյությունը շարունակում է պահպանել մինչև մեր դարի 20-ական թթ.: Գ. Լևոնյանը նշում է, որ այդպիսի մի ճիս և բարեկարգ տպարան Թիֆլիսը տեսնում էր առաջին անգամ: Արտասահմանյան ընտիր մեքենաներ, հայերեն և օտարալեզու տառերի բազմազանություն, որակյալ բանվորներ, տպարանատիրոջ մասնագիտությունը և ճաշակը. այս բոլորի շնորհիվ Մ. Մարտիրոսյանի տպարանից դուրս եկած գործերը ոչնչով էտ չէին մնում մոսկովյան հրատարակություններից³⁰: Նրա տպարանում են լույս աշխարհ եկել «Թատրոն» (1893-1905 թթ.), «Ազգագրական հանդես» (1896-1916 թթ.), որի անդրանիկ համարը տպագրվել է Շուշիում, «Գեղարվեստ» (1908-1921 թթ.) հանդեսները: Այս տպարանը հայտնի է նաև Ղազար Փարպեցու «Յայոց պատմութեան» հրատարակությամբ (1898 թ.):

Յարկ է նշել այն մեծ դերը, որ Թիֆլիսի տպարանների զարգացման համար խաղացել է գերմանացի Մադերի ձուլարանը: Այստեղ բազմաթիվ փորձեր են արվում՝ հայկական տառերին հարմար և գեղեցիկ ձևեր տալու համար: Սակայն Մադերը այդ գործում շոշափելի հաջողության չի հասնում, և հայերեն տառերի փարիզյան ձևերը դարձյալ մնում են անգերազանցելի: Յենց այդ ձևերի բազմացմանն էլ զարկ է տալիս Մադերը իր ձուլարանում:

Թիֆլիսը, որպես հայ մշակույթի խոշոր կենտրոն, XX դարի սկզբներին դարձյալ մեծ հեղինակություն էր վայելում: Այստեղ էին ձևավորվել քաղաքական կուսակցությունները, խմորվել գիտական ու հասարակական միտքը, զարգանում էր գրականությունն ու արվեստը: Այդ ամենի առաջընթացին մեծապես նպաստում էր տպագիր խոսքը, որը կյանք էր առնում տպարանների միջոցով:

Անցյալ դարավերջին և նոր դարասկզբին Թիֆլիսում հիմնադրվում են մի շարք նոր տպարաններ: Դրանց մեջ ամենանշանավորներից է 1881 թ. հիմնադրված Մովսես Վարդանյանի տպարանը, որը,

30 Գ. Լևոնյան, նշվ. աշխ., էջ 227:

հետագայում անցնելով նրա որդուն՝ Վահագն Վարդանյանին, գործում է մինչև մեր դարի առաջին տասնամյակի վերջը: Այս տպարանում տպագրվել են «Դիւցազունք ըստ Խորենացոյ», «Ուղեցոյց հայ ուսուցչի», «Ինքնուսուցիչ ռուսերէն լեզուի» գրքերը, որոնց հետ նաև «Վարժարան» (1882-1884 թթ.) և «Գործ» (1908 թ.) ամսագրերը:

Թիֆլիսում 1891 թ. Տիգրան Նազարյանցը ևս հիմնադրում է մի տպարան, որին տրվում է «Արօր» անունը: Այս տպարանը ևս գործում է մինչև 1910-ական թթ. և լույս է ընծայում Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» երկը՝ աշխարհաբար (1891 թ.), Դ. Աղայանի «Անահիտ» հեքիաթը և բազմաթիվ այլ գրքեր ու պարբերականներ:

Հայկական տպագրության պատմության մեջ միակ կինը, որ ստեղծել է տպարան, եղել է օր. Նվարդ Աղանյանցը: Նրա տպարանը Թիֆլիսում մեծ համբավ է ձեռք բերում, ուր տպագրվել են հայերեն 20 անուն պարբերականներ: Թիֆլիսում գործած ոչ մի հայկական տպարան այդպիսի մեծ թվով պարբերականներ չի տպագրել իր գոյության բոլոր տարիներին: Այստեղ են տպագրվել նաև Լեոյի «Հայ գրքի տօնը» (1912 թ.), «Հայոց լեզուի տարրական քերականութիւն» գրքերը:

1905-1907 թթ. Ռուսական առաջին հեղափոխությունը բարենպաստ պայմաններ է ստեղծում մամուլի ու տպագրական գործի զարգացման համար: Ինչպես ամենուր, այնպես էլ Թիֆլիսում ստեղծվում են շատ տպարաններ, որոնցից աչքի են ընկնում «Յերմէս», «Ձանգակ», «Յառաջ», «Էսպերանտօ» (Յ. Տեր-Աստվածատրյանի), «Գուտենբերգ», «Հրատապ», «Պրօգրես» (Լ. Պողոսյանի), «Մամուլ», «Էպոխա», «Մասիս», «Էկօնոմիկա» և այլ մասնավոր գրատպության օջախներ: Դրանք հրատարակում են հայերեն և այլ լեզուներով բազմաթիվ գրքեր ու պարբերականներ, ինչպիսիք են, օրինակ, «Մայրենի լեզու» (1908 թ.), «Այբբենարան» (1909 թ.) գրքերը: Այստեղ պետք է նաև նշել, որ Թիֆլիսում տարբեր ժամանակներում գործել են Ա. Մ. Թառնումյանի, Ջ. Գրիգորյանի, Մելիք Շահնազարյանի, Մուղղուսի Հակոբյանի, Քալանթարյանի, «Մելիքյան և ընկերության», «Հայկական աշխարհ», «Կուլտուրա», ս. Գայանյան վանքի, բանվորական և այլ տպարաններ:

Ռուսական տպարաններից պետք է նշել Գլխավոր կառավարչության Կովկասի փոխարքայության տպարանը, որը, ինչպես արդեն նշել ենք, իր ստեղծման շրջանից (1805 թ.) մինչև վերջ (1917 թ.) տպագրել է հայերեն պաշտոնական փաստաթղթեր, թերթեր ու

գրքեր: Սրա հետ մեկտեղ հայերեն գրքեր ու պարբերականներ են տպագրվել «Գուտենբերգ», «Նադեժդա», «Պրօգրես», «Սլովո», «Բրատստովո», «Էպոխա», «Սորոպան», Ե. Շապսոնի, Ա. Ա. Միխեյլսոնի, Կ. Պ. Կովկոսկովի, Լ. Գ. Կրամարիկոյի, Գ. Դ. Յուստերդիկի, Պետրովի, Կամենպախերի և այլ տպարաններում: Օրինակ՝ «Կավկազ» ռուսական տպարանում է տպագրվել «Նոր Դար» (1884-1908 թթ.) հայերեն թերթը, Գ. Դ. Յուստերդիկի տպարանում՝ Հ. Թումանյանի «Շունն ու կատուն» (1908 թ.) և այլն:

Հայերն թերթեր, գրքեր ու հանդեսներ են տպագրվել նաև վրացական տպարաններում, որոնցից հիշարժան են Վրաց հրատարակչական ընկերության, Ա. Կերեսելիձեի, Բ. Կիլաձեի, Ս. Լոսրբերիձեի, Վ. Գ. Չարկվիանու, Մ. Շարաձեի, Ար. Քութաբելաձեի, «Շրոմա», «Քարթլի», «Չմորա», «Գ. Ծերեթելի և ընկերություն» տպարանները: Բացի այս տպարաններից՝ տպագրական բեղմնավոր գործունեություն են ծավալել հայկական հարատարակչական մի շարք կազմակերպություններ, որոնցից աչքի են ընկնում «Թիֆլիսի ընկերություն հայերեն գրքերի հրատարակության», «Թիֆլիսի հայոց հրատարակչական ընկերություն», ապա «Կովկասի հայոց հրատարակչական ընկերություն» և «Ստ. Լիսիցյան և ընկերություն» հրատարակչությունները: Սրանցից «Կովկասի հայոց հրատարակչական ընկերությունը», իր գոյությունը սկսելով XIX դարի վերջերից, լույս է ընծայել մեծ թվով գեղարվեստական արժեքավոր գրքեր, հատկապես համաշխարհային դասական գրողների երկերի հայերեն թարգմանություններ:

Մեկ հարյուրամյակի ընթացքում Թիֆլիսում գործած չորս տասնյակի հասնող հայկական տպարաններից մի քանիսը աչքի էին ընկնում իրենց տպագրական բարձր ճաշակով ու նորագույն ճարտարվեստով: Եվրոպայից այստեղ էին բերվում տպագրական նոր սարքավորումներ, էլեկտրական մեքենաներ, լավագույն տառատեսակներ: Այս տեսակետից աչքի էին ընկնում Մ. Մարտիրոսյանի և Ն. Աղանյանցի տպարանները, որոնց հրատարակած գրքերն ու թերթերը տպագրական արվեստով ու ձևավորմամբ ժամանակին մրցում էին Ռուսաստանի ու Եվրոպայի լավագույն տպարանների արտադրանքի հետ³¹:

Թիֆլիսում մեծ վերելք է ապրել նաև գրքի ձևավորման, լուսանկարչության, ցինկոգրաֆիայի ու գծանկարչության արվեստը: Այստեղ գործել են այդ բնագավառների հայ և արտասահմանցի, ռուս և

31 Ռ. Իշխանյան, Հայ գիրքը. 1512-1920, էջ 143:

վրացի ճանաչված վարպետներ, նշանավոր գեղանկարիչներ, որոնք մեծապես խթանել են տպագրության զարգացմանը:

Թիֆլիսի վերոհիշյալ տպարաններից բացի՝ անցյալ դարավերջին ու մեր դարասկզբին հայկական տպարաններ են ստեղծվել նաև Վրաստանի ու նրա հարակից շրջանների հայաբնակ գավառներում: Դրանցից կարևորներն են Ախալցխայի, Ախալքալաքի, Բաթումի և Սուխումի տպարանները: Մամուլի և գրատպության այդ օջախները մեծ դեր են կատարել հայ գիրն ու գրականությունը (և ոչ միայն հայ), տպագիր խոսքը Վրաստանի հայաշատ վայրերում տարածելու գործում:

Ախալցխայում հայկական առաջին տպարանը հիմնադրվել է 1880-ական թթ. կեսերին, ուր նշանավոր նշակութային գործիչ Խորեն Ստեփանեն 1885 թ. տպագրել է իր հանրահայտ «Մանկավարժանոց» ամսագիրը: Ի դեպ՝ այդ ամսագիրը 1884-ին լույս է տեսել Թիֆլիսում, 1885-ին՝ Ախալցխայում, 1886-ին՝ կրկին Թիֆլիսում, 1887-ից՝ Պետերբուրգում: Այդ տպարանի հիմնադիրը եղել է Մկրտիչ Ղալենքարյանը, որը 1889-ին տպագրել է Շիրվանզադեի «Քանդած օջախը», իսկ 1901-ին՝ «Որբուկի օրը» գրքերը:

Ախալցխայի մյուս տպարանը պատկանել է Մարտիրոս և Հայկ Մարտիրոսյան եղբայրներին: Նրանք 1905-1906 թթ. տպագրել են «Նոր վեպին», «Արյան վրեժ» գրքերը, իսկ մինչև 1910-ական թթ.՝ նաև այլ ժողովածուներ: Այստեղ 1911 թ. Սիոն Վ. Տեր-Մանվելյանի հեղինակությամբ լույս է տեսել «Եզիդի կուրմանժ» ուսումնասիրությունը, որը արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում եզիդների կուրմանժ ցեղի ազգագրության, կենցաղի, լեզվի ու սովորույթների մասին: Հիշյալ տպարանում են տպագրվել նաև «Շարժում» թերթը (1917-1918 թթ.), բանաստեղծ Պերճ Գայֆեճյանի «Հովիկ» ժողովածուի երկու պրակը (1918-1919 թթ.), նույն հեղինակի «Կյանքի գնով» արձակ բանաստեղծությունների ժողովածուն (1909 թ.) և այլ գրքեր: Ախալցխայում մեր դարասկզբին տպարան է հիմնել նաև Խորեն Արամյանցը, որը 1906-ին լույս է ընծայել «Ավստրիայի ճգնաժամը» գիրքն ու այլ գրքույկներ:

Ջավախքի կենտրոն Ախալքալաքում ևս հայկական տպարան է հիմնադրվել անցյալ դարավերջին: Այն պատկանել է Ա. Գրիգորյանին: Սակայն ինչ գրքեր են տպագրվել այնտեղ, չգիտենք: Միայն հայտնի է, որ այդ տպարանում 1913-1916 թթ. տպագրվել է «Ջավախք» երկշաբաթաթերթը:

Բաթումում հայկական առաջին տպարանը ստեղծել է Ն. Գուրուկյանը, որը 1901-1904 թթ. տպագրել է «Ընթերցողների ուշադրութեա-

նը», «Պզտիկ Միեր» և «Որբուկների արցունքները» գրքերը: Ուրիշ ինչեր են տպագրվել այս տպարանում, հայտնի չէ: Այն փակվել է Ռուսական առաջին հեղափոխությունից հետո, ստոլիպինյան ռեակցիայի շրջանում: Բաթումի հայկական մյուս տպարանը հիմնադրվել է ավելի ուշ՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխության նախօրյակին: Իսկ Սուխումում հայկական տպարան գործել է մեր դարասկզբին, որտեղ տպագրվել են «Լույս» (1912-1913 թթ.), «Նոր կյանք» (1918 թ.) և «Փարոս» (1919 թ.) հայերեն թերթերը:

Հիմնականում սրանք են Վրաստանի գավառներում գործած հայկական տպարանները: Խորհրդային շրջանում ևս հիշյալ քաղաքներում հիմնադրվել ու գործել են հայկական տպարաններ, որոնց մասին այստեղ չենք խոսում:

Այսպիսով՝ Վրաստանում անցյալ դարում և մեր դարասկզբին գործել են շուրջ հինգ տասնյակ հայկական տպարաններ, որոնք տպագրել են բազմաթիվ արժեքավոր գրքեր ու 200-ից ավելի պարբերականներ: Հարկ է նշել, որ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում Վրաստանում մեծ ծաղկում ապրած հայկական տպագրական գործը իր բարերար ազդեցությունն է թողել ինչպես Թիֆլիսում, այնպես էլ գավառներում հիմնադրված վրացական, ռուսական, թուրքական ու այլատառ տպարանների գործունեության և զարգացման վրա:

Բովանդակություն

ԱՌԱՋԱԲԱՆ 3

ԲԱԺԻՆ 1

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԱԴՐԲԵՋԱՆՑԻՆԵՐԸ.
ԱԿՏԻՎ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐԿԱՐ ՍՊԱՍՎԱԾ
ԱՊՍԱՍԲՈՒԹՅԱՆԸ 8

ՀՅՈՒՄԻՍԱԿՅԻՆ ԼՈՌԻ 24

ԱՐԵՄՏՅԱՆ ՀԱՆՐՈՒԹՅԱՆ ԴԻՔՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ
ՍԱՄՑԻԵ-ՋԱՎԱԽՔԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ.
ՋԱՎԱԽՔ 79

ԱՆԴՐՖԵԴԵՐԱՑԻԱՅԻ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ «ՃՇԳՐՏՈՒՄԸ» 87
ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ «ՍԱՀՄԱՆ».

ՀԻՆ ՕՐԵՐԻ ԻՐԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՄԵՐՕՐՅԱ ԽԱԲԿԱՆՔԸ 96

ԳՈՒԳԱՐՔԻ ՀՅՈՒՄԻՍԱՐԵԲԵԼՅԱՆ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ ՀԱՅ
ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ 1886-2002թթ. 116

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀՈՒՅՆԵՐԸ ԿԱՐՈՂ ԵՆ ԸՆԴԱՄԵՆԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ԴԱՌՆԱԼ 135

«ԿԱՐԻՆԻ» ԵՐԳ ՈՒ պարի՝ հայի հոգու ճախրանք Աստժո
կողմից մոռացված հայոց լեռնաշխարհում 144

ԲԱԺԻՆ 2

ՄԱՍՈՒԼ

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅ ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԻ ԱՆՑՅԱԼԻՑ
(1885-1920 թթ.) 153

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅ ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
(1900-1920 թթ.) 167

ՀԱՅ ՄԱՍՈՒԼԸ ԵՒ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՋԱՎԱԽՔՈՒՄ ԵՒ ՄԵՍԽԵԹՈՒՄ 172

ԱԽԱԼՑԻԱՅԻ «ՇԱՐԺՈՒՄ» ԹԵՐԹԸ
(1917-1918թթ.) 180

«ՋԱՎԱԽՔ» ՇԱՐՔԱԹԵՐԹԸ 199

ՀԱՅ ՄԱՍՈՒԼԻ ԵՎ
ԳՐԱՏՊՈՒԹՅԱՆ ՆՎԻՐՅԱԼԸ 207

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ
(XIX դար – XX դարի սկիզբ) 220

**Հայոց հյուսիսային դարպասները.
ՋԱՎԱԽՔ
ԼՈՌԻ**

(հոդվածների ժողովածու)

Շապիկին պատկերված քարտեզի հեղինակ՝ Գ. Մ. Բադալյան

Հրատարակիչ տնօրեն՝ **Ռուզան Սահակյան**
Համակարգչային ձևավորումը՝ **Արթուր Բոյախչյանի**

Ստորագրված է տպագրության 23.07.2009: Չափսը՝ 60 x 84 1/32:
Թուղթը՝ օֆսեթ- 1: Տառատեսակը՝ «Arial Armenian»:
Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Ծավալը՝ 15,25 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 150 օրինակ:

Տպագրվել է «Գևորգ - Հրայր» ՍՊԸ

հրատարակչությունում

Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:
Հեռ.՝ 52-79-74, 52-79-47:
Էլ. փոստ lusakn@rambler.ru